



ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ (1948-2002)

Kamil ABBASOĞLU

Tez Danışmanı

Doç. Dr. İrşat SARIALİOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ORTA DOĞU VE AFRİKA ÇALIŞMALARI BİLİM DALI

ARALIK 2024



TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ (1948-2002)

Kamil ABBASOĞLU

YÜKSEK LİSANS

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ORTA DOĞU VE AFRİKA ÇALIŞMALARI BİLİM DALI

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ARALIK 2024

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Kamil ABBASOĞLU

27.12.2024

TEZ ONAY SAYFASI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Orta Doğu ve Afrika Çalışmaları Programı yüksek lisans öğrencisi Kamil ABBASOĞLU tarafından hazırlanan “TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ (1948-2002)” başlıklı tez çalışması 30/12/2024 tarih ve 13.00 saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak **KABUL** edilmiştir.

	Kabul	Ret
Başkan (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):	☒	☐
Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN		
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi		
Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):	☒	☐
Doç. Dr. Gökhan ERDEM		
Ankara Üniversitesi		
Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):	☒	☐
Doç. Dr. İrşat SARIALIOĞLU		
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi		

TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ (1948-2002)
(Yüksek Lisans)

Kamil ABBASOĞLU

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Aralık 2024

ÖZET

Bu çalışmada, Türkiye ile İsrail arasındaki siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerin 1948-2002 arası dönemde nasıl geliştiği ve şekillendiği analiz edilerek Türkiye'nin Orta Doğu'da İsrail ile neden yakınlaşması gerektiği sorusuna yanıt aranmaktadır. Söz konusu çalışmada, ikili ilişkilerdeki dönüm noktaları göz önünde bulundurularak 1948-1965, 1965-1983 ve 1983-2002 olmak üzere üç ana başlıkta ele alınmıştır. İlişkilerin analizi yapılırken arşiv çalışması, geçmiş dönem gazeteler, çeşitli yerli ve yabancı kitaplar ile makalelerden yararlanılarak her dönemin bölgesel ve uluslararası dinamikleri dikkate alınarak iki devletin dış politikasını ve karşılıklı ilişkilerini ne şekilde etkilediği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

BilimKodu : 114107, 114108
Anahtar Kelimeler : Orta Doğu, Türk Dış Politikası, Türkiye-İsrail İlişkileri, İş Birliği, Güvenlik, Denge Politikası, Arap-İsrail Çatışması
Sayfa Adedi : 181
Tez Danışmanı : İrşat SARIALIOĞLU

TÜRKİYE-ISRAEL RELATIONS (1948–2002)
(M.Sc. Thesis)

Kamil ABBASOĞLU

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES
December 2024

ABSTRACT

This study analyzes how political, economic, social and cultural relations between Turkey and Israel developed and took shape between 1948-2002 and seeks an answer to the question of why Turkey should get closer to Israel in the Middle East. In this study, the turning points in bilateral relations are taken into consideration and are discussed under three main headings: 1948-1965, 1965-1983 and 1983-2002. While analyzing the relations, archive work, past newspapers, various local and foreign books and articles are used to reveal how the regional and international dynamics of each period affected the foreign policy and mutual relations of the two states.

Science Code : 114107, 114108
Key Words : Middle East, Turkish Foreign Policy, Türkiye-Israel Relations,
Cooperation, Security, Balance Policy, Arab-Israeli Conflict
Page Number : 181
Supervisor : İrşat SARIALIOĞLU

TEŞEKKÜR

Bu süreçte her zaman yanımda olan ve beni her koşulda destekleyen kıymetli anneme ve babama; varlıklarıyla bana güç veren kardeşlerime en derin teşekkürlerimi sunarım. Tez yazım sürecinde her türlü desteği sağlayarak bu süreci benim için kolaylaştıran Özge Yaren YILDIRAN'a ayrıca teşekkür ederim.

Tez çalışmamın başından itibaren bilgi ve tecrübeleriyle bana rehberlik eden, her türlü desteği ve kolaylığı sağlayan değerli hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. İrşat SARIALİOĞLU'na saygılarımı ve en içten teşekkürlerimi sunarım.

Tez jürimde yer alan, ayrıca akademik hayatımda önemli katkılar sunan kıymetli hocalarıma teşekkür etmek isterim. Yüksek lisans eğitimim sürecinde bana önemli katkılar sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN'e; lisans eğitimim boyunca bana akademiye sevdiren kıymetli hocam Doç. Dr. Gökhan ERDEM'e teşekkür eder ve tez yazım sürecinde sağladıkları destek için şükranlarımı sunarım.

Tez sürecinde beni motive eden ve desteklerini esirgemeyen lise arkadaşlarıma, üniversite arkadaşlarıma, Bakanlığımızdaki kıymetli çalışma arkadaşlarıma ve süreç boyunca her türlü kolaylığı sağlayan değerli amirlerime içtenlikle teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	viii
1. GİRİŞ	1
2. 1948-1965 ARASI TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ	5
2.1. İsrail Devleti'nin Kuruluş Sürecinde İkili İlişkiler.....	7
2.2. 1950'lerin İlk Yarısında Türkiye-İsrail İlişkileri.....	13
2.3. Bağdat Paktının İlişkilere Etkisi.....	15
2.4. Süveyş Krizi'nin İlişkilere Etkisi	19
2.5. İki Devlet Arası Stratejik Yakınlaşma: Çevresel Pakt	24
2.6. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel İlişkiler	34
3. 1965-1983 ARASI TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ	41
3.1. Üçüncü Arap-İsrail Savaşı'nın İkili İlişkilere Etkisi	46
3.2. 1967-1973 Yılları Arası İlişkiler	51
3.3. Yom Kippur Savaşı'ndan 1980'e Kadar İki Devlet Arası İlişkiler	54
3.4. 1980'lerin Başlarında Türkiye-İsrail İlişkileri	64
3.5. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel İlişkiler	73
4. 1983-2002 ARASI TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ	79
4.1. Turgut Özal Hükümetinin Kuruluşu ve Türkiye-İsrail İlişkileri	79
4.2. Türkiye-İsrail İlişkilerinde Stratejik İş Birliği.....	88
4.2.1. Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri.....	107
4.2.2. Türkiye-İsrail Askeri İlişkileri.....	119
4.3. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel İlişkiler	137
5. SONUÇ	163
KAYNAKLAR	173
ÖZGEÇMİŞ	181

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur

Kısaltmalar	Açıklamaları
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
ASALA	Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia
BAC	Birleşik Arap Cumhuriyeti
BM	Birleşmiş Milletler
CENTO	Merkezi Anlaşma Teşkilatı
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DP	Demokrat Parti
DSP	Demokratik Sol Parti
DYP	Doğru Yol Partisi
FKÖ	Filistin Kurtuluş Örgütü
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
GAP-GİDEM	GAP Girişimci Destekleme ve Yönlendirme Merkezi
İSEDAK	İslam Konferansı Ekonomik İş Birliği Daimi Konseyi
İTAŞ	İzmir Teknopark Ticaret A. Ş
JOINT	American Jewish Joint Distribution Committee-JDC
KDP	Kürdistan Demokrat Partisi

KYB	Kürdistan Yurtseverler Birliği
MİT	Milli İstihbarat Teşkilatı
MOSSAD	İsrail İstihbarat ve Özel Harekâtlar Enstitüsü
NATO	Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü
PKK	Kürdistan İşçi Partisi
RP	Refah Partisi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STA	Serbest Ticaret Anlaşması
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
THK	Türk Hava Kuvvetleri
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
TÜRK-İŞ	Türkiye ile Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
UNSCOP	BM Filistin Komisyonu

1. GİRİŞ

Türkiye'nin dış politikası, tarih boyunca bulunduğu coğrafyanın getirdiği stratejik zorunluluklar çerçevesinde şekillenmiştir. Bu bağlamda, Orta Doğu, Türkiye'nin hem güvenlik hem de diplomatik önceliklerinde önemli bir yer tutmuştur. Yaşanılan uluslararası gelişmeler ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Soğuk Savaş'ın başlamasıyla Batı Bloğunun lider devleti ABD'nin Türkiye'ye biçtiği rol; tarihsel, siyasi ve ekonomik boyutlarıyla bölgenin karmaşık güç dengeleri, Türkiye'nin bu bölgeye yönelik politikasını şekillendiren değişkenler olmuştur. Orta Doğu'da bir diğer önemli aktör olan İsrail kuruluş tarihi olan 1948 itibarıyla güvenlik temelli bir dış politika belirlemek zorunda kalmış ve bu unsur İsrail'in bölge politikasını şekillendirmiştir. Bu çerçevede Türkiye, İsrail dış politikasında her zaman önemli bir konumda olmuştur. Bu çalışmanın temel sorunsalı, Türkiye'nin Orta Doğu'da İsrail ile neden yakınlaşması gerektiği sorusuna yanıt aramaktır. Bu soruya cevap ararken de Türkiye-İsrail ilişkilerinin tarihine bakılmıştır. İki devlet arası ilişkilerdeki dönemsel dalgalanmaların Türkiye'ye ve İsrail olan avantaj ve dezavantajları incelenmeye çalışılmıştır. Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler, İsrail'in 1948 yılında bağımsızlığını ilan etmesiyle başlamış ve 1949 yılında Türkiye'nin İsrail'i resmen tanımasıyla diplomatik boyut kazanmıştır. Bu ilişkiler, farklı dönemlerde iç ve dış dinamiklerin etkisiyle dalgalı bir seyir izlemiştir. Bu çalışmada, Türkiye ile İsrail ilişkilerindeki dönüm noktalar temel alınarak 1948-1965, 1965-1983 ve 1983-2002 olmak üzere üç döneme ayrılmış ve ilişkilerin siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve güvenlik boyutları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Böylelikle, Türkiye'nin Orta Doğu'daki stratejik hedefleri ve uluslararası politikadaki rolü açısından İsrail ile olan ilişkilerin nasıl bir yer tuttuğu belirlenmeye çalışılmıştır.

1948-1965 döneminde, Türkiye'nin İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olması, iki ülke ilişkilerinde dikkat çeken bir başlangıç noktasıdır. Ancak, dönemin bölgesel dinamikleri ve Türkiye'nin Arap dünyası ile ilişkileri, bu sürecin dengeli ve temkinli bir şekilde yürütülmesini zorunlu kılmıştır. İsrail açısından bakıldığında ise Türkiye ile geliştirilecek ilişkiler, genç bir devlet olarak bölgedeki izolasyonunu kırmak ve uluslararası sistemde kendine alan açmak için stratejik bir fırsat sunmuştur. Ayrıca, İsrail'in ekonomik ve askeri açıdan Türkiye gibi güçlü bir müttefikle iş birliği yapması hem bölgesel güvenlik dengelerini hem de uluslararası arenadaki konumunu

güçlendirmiştir. 1965-1983 dönemi, Türkiye'nin Orta Doğu politikasında önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Johnson Mektubu, Kıbrıs Meselesi ve Arap-İsrail çatışmalarının etkisiyle Türkiye'nin bölgedeki pozisyonu ve İsrail ile ilişkileri yeniden şekillenmiştir. Bu süreçte İsrail, Türkiye ile ilişkilerini sürdürmenin kendisine sağlayacağı stratejik kazanımların farkında olmuş, özellikle askeri ve istihbarat alanındaki iş birliğini geliştirmeye çalışmıştır. İsrail, Türkiye'nin bölgedeki laik ve demokratik yapısıyla benzersiz bir ortak olduğunu görmüş ve bu ortaklığın bölgesel tehditlere karşı güçlü bir etkisi olabileceğine inanmıştır. 1983-2002 dönemi, Türkiye-İsrail ilişkilerinin kapsamının genişlediği ve derinleştiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Özellikle askeri, ekonomik ve güvenlik alanlarında geliştirilen iş birliği, iki ülkenin bölgesel ve küresel dinamikler çerçevesinde ortak çıkarlarını ön plana çıkarmıştır. Türkiye açısından bu dönem, ekonomik kalkınma, askeri modernizasyon ve güvenlik politikalarının geliştirilmesi amacıyla İsrail ile iş birliğinin önemini artırırken, İsrail açısından da Türkiye ile iş birliği, bölgesel yalnızlığını kırma ve stratejik derinlik kazanma imkânı sunmuştur. İsrail, Türkiye'yi hem Batı ile bağlarını güçlendiren bir köprü hem de Orta Doğu'da barış ve güvenliği destekleyebilecek bir müttefik olarak değerlendirmiştir.

Bu çalışmanın amacı, 1948-2002 arası dönemde Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin siyasi, güvenlik, ekonomik, sosyal ve kültürel açılardan nasıl evrildiğini incelemektir. Ayrıca, bu süreçte küresel ve bölgesel gelişmelerin iki ülke arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiğini, her iki ülkenin dış politikaları doğrultusunda ikili ilişkilerin ne denli önemli olduğunu analiz etmeyi hedeflemektedir. Türkiye'nin Orta Doğu'da bölgesel istikrar ve güvenlik arayışında İsrail ile kurduğu ilişkilerin stratejik önemini vurgulamayı amaçlayan bu çalışma, aynı zamanda Türkiye'nin İsrail ile yaklaşmasının yalnızca Türkiye için değil, İsrail açısından da kritik bir öneme sahip olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Bunların yanı sıra söz konusu çalışma, her iki ülkenin birbirine olan stratejik ihtiyaçlarının ve güvenlik tehditlerinin ışığında, ilişkilerin tarihsel arka planını ve günümüze yansımalarını ele almaktadır. Ayrıca, Türkiye-İsrail ilişkilerinin çok boyutlu yapısını ortaya koyarak, Türkiye'nin bölgesel aktör olarak konumlanmasında İsrail ile iş birliğinin önemini ve İsrail'in de bu iş birliğinden elde edeceği stratejik kazançları vurgulamaktadır. Söz konusu çalışma, arşiv çalışması geçmiş dönem gazeteleri, çeşitli yerli ve yabancı kitaplar ile makalelerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada yalnızca Türkiye'deki arşiv

kaynaklarından yararlanılmıştır. İsrail arşiv kaynaklarından da faydalanılmak istenmiş ancak tezin hazırlanmaya başladığı 2024 yılı içerisinde Türkiye’den İsrail arşivlerine erişimin engellenmesi nedeniyle söz konusu kaynaklara ulaşamamıştır. Çalışma, Türkiye ve İsrail’in ilişkilerini tarihsel bir bağlamda ele almanın yanı sıra, bu ilişkilerin Orta Doğu’daki güç dengelerine ve her iki ülkenin bölgesel stratejilerine olan etkilerini de irdellemektedir. Ayrıca, Türkiye-İsrail ilişkilerinin çok boyutlu yapısını ortaya koyarak, Türkiye’nin bölgesel aktör olarak konumlanmasında İsrail ile iş birliğinin önemini ve İsrail’in de bu iş birliğinden elde edeceği stratejik kazançları vurgulamaktadır. Ancak bu çalışmada, sadece Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkileri ele almakta olup, bu ilişkilerin diğer Orta Doğu ülkeleri ve küresel güçlerle olan etkileşimlerine dair doğrudan bir inceleme sunmamaktadır. Ayrıca, bu dönemde yaşanan gelişmelerin, günümüzdeki Türkiye-İsrail ilişkileri üzerindeki etkileri bu çalışmanın kapsamı dışındadır.



2. 1948-1965 ARASI TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından uluslararası sistem köklü bir dönüşüm sürecine girmiş, Türkiye ise bu yeni koşullar bağlamında dış politikasını şekillendirme çabası içerisine girmiştir. Savaşın resmiyette son bulmasına yakın bir zamanda hızlı bir şekilde kazanan taraf yanında yer alma güdüsüyle hareket eden Türkiye, aynı zamanda şekillenmekte olan yeni uluslararası düzenin dışında kalmamayı amaçlamaktaydı. Bu güdüyle harekete geçen Ankara, ilk hamlesini 24 Ekim 1945'te asli görevi uluslararası barışı ve güvenliği sağlamak olan Birleşmiş Milletlerin (BM) kurucu üyeleri arasında yer alarak yapmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) 1925 senesinde akdedilen Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Paketi'nin 19 Mart 1945 tarihinde tek taraflı olarak feshederek Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yönelik taleplerde bulunmasıyla Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) liderliğindeki Batı Bloğu'na kesin bir dönüş yapmıştır. Bu olay öncesinde ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Nazi Almanyası'nın tesliminin ardından İttifak devletlerinin Potsdam Konferansı'ndaki gerçekleştirdiği görüşmeler sırasında SSCB lideri Joseph Stalin'in Türkiye'nin topraklarına yönelik açık talepleri Ankara tarafından öğrenilmiş ve SSCB tehdidi açık bir şekilde görülmüştür. SSCB, Türkiye'nin kuzeydoğusuna yönelik iddialarını bu bölgeye komşu Sovyet devletlerinin halkları üzerinden öne sürmeye başlamış, 1946'ya gelindiğinde ise bu tehdidini daha da artırmıştır. Ağustos 1946'da SSCB tarafından Türkiye'ye iletilen notada, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında Boğazlar üzerindeki yetkilerini kötüye kullandığı iddia edilmiş ve bu durumu düzeltmek amacıyla yeni önlemler alınması gerektiği ifade edilerek çeşitli taleplerde bulunulmuştur. Bu nota, SSCB'nin Boğazlarda kontrolü ele geçirme isteğini açıkça ortaya koymaktaydı.¹ SSCB'nin bu istekleri Türkiye tarafından reddedilmiştir.

1946'da İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in ABD ziyaretinde Avrupa'nın Trieste'den Oder'e kadar uzanan bir "demir perde" ile bölündüğünü ifade etmesinin² ardından Soğuk Savaş'ın ilk adımları atılmıştır. Dünya, kutuplaşmaya gitmiş ve güç çatışmaları tüm dünyada giderek hissedilmeye başlanmıştır. Bu dönemde dünya, yeni bir rekabet alanına dönüşürken, üç semavi din açısından kutsal kabul edilen

¹ Tellal, E. (2016). "SSCB'yle İlişkiler". B. Oran (Editör) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, 2. Cilt, 501-503.

² Robert, J. M. (2017). *Avrupa Tarihi*. İstanbul, 685.

topraklarda da önemli gelişmeler yaşanmakta, karmaşık ve şiddet dolu bir sürecin habercisi niteliğindeki olayların ilk belirtileri hissedilmeye başlanmaktaydı. 1917 yılında İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur Balfour tarafından yayımlanan ve “Balfour Deklarasyonu”³ olarak bilinen beyannameyle, İngiltere Filistin topraklarında Yahudi halkı için bir “ulusal yurt” kurulmasını fikrini destekleme taahhüdünde bulunmuştur. Bu fikir, I. Dünya Savaşı’nın ardından 1919 Paris Barış Konferansı ve 1920 San Remo Konferansı’nda alınan kararlarla pekiştirilmiş ve Filistin ile Ürdün bölgelerinin İngiltere’nin manda yönetimine bırakılmasıyla somut bir temele oturturulmuştur.⁴

Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılarak bağımsızlıklarını kazanma amacıyla I. Dünya Savaşı boyunca İngilizlerle iş birliği içinde olan Şerif Hüseyin liderliğindeki Arap kabileleri, savaşın ardından büyük bir hayal kırıklığı yaşamışlardır. Bu dönemde İngiliz mandasındaki Filistin bölgesine, çoğunluğu Doğu Avrupa’dan olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinden, Dünya Siyonist örgütünün destekleriyle Yahudi göçü gerçekleşmiştir. Bu göçler sırasında, Yahudi Ulusal Fonu tarafından bölgeye göç eden Yahudilere maddi destek sağlanmış ve Filistin’deki Arapların toprakları satın alınarak Yahudi yerleşim alanları genişletilmiştir. 1933 yılında Nazilerin Almanya’da iktidara gelmesiyle Yahudilere yönelik ırkçı politikalar giderek artmış, 1935’te yayımlanan Nürnberg Yasaları⁵ ile Yahudilerin vatandaşlık hakları ellerinden alınmıştır. Bu artan ırkçılık, II. Dünya Savaşı sırasında zirveye ulaşmış, ve Yahudiler, savaş boyunca

³ 1917 Balfour Deklarasyonu, İngiltere’nin, Filistin’de bir Yahudi ulusal yurdu kurulmasını desteklediğini ifade eden bir politik belgedir. Dönemin Birleşik Krallık Dışişleri Bakanı Arthur Balfour tarafından, İngiliz hükümeti adına, dönemin Siyonist hareketin liderlerinden Lord Rothschild’e gönderilen bir mektup şeklinde yayımlanmıştır. Schneer, J. (2012). *Balfour Deklarasyonu Arap-İsrail Çatışmasının Kökenleri*, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul, 356.

⁴ Schneer, J. (2012). *Balfour Deklarasyonu Arap-İsrail Çatışmasının Kökenleri*, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul, 388.

⁵ 1935 Nürnberg Yasaları, Nazi Almanyası’nda 15 Eylül 1935 tarihinde kabul edilen ve Yahudi karşıtı politikaların yasal temelini oluşturan iki önemli düzenlemedir. Bu yasalar, Yahudilerin toplumsal, hukuki ve ekonomik haklarını kısıtlamak ve Alman toplumundan sistematik olarak dışlanmalarını sağlamak amacıyla çıkarılmıştır. Nürnberg’deki Nazi Partisi Kongresi sırasında ilan edilen bu yasalar, Nazi ideolojisinin “ırksal saflık” doktrinini hukukileştirmiştir. İlk yasa olan Reich Vatandaşlık Yasası, yalnızca “Alman kanına” sahip bireylerin tam vatandaşlık haklarına sahip olabileceğini öngörmüş, Yahudiler ise ikinci sınıf vatandaş olarak tanımlanmıştır. Bu düzenleme, Yahudilerin Almanya’daki temel haklardan ve siyasal katılımdan mahrum bırakılmasını sağlamıştır. İkinci yasa olan Alman Kanı ve Alman Onurunu Koruma Yasası, Yahudiler ile Almanlar arasında evlilik ve cinsel ilişkileri yasaklamış, bu tür ilişkileri “ırksal saflığı tehlikeye atan” eylemler olarak değerlendirmiştir. Ayrıca, Yahudilerin Alman ulusal sembollerini kullanmaları yasaklanmış, bu durum Yahudi topluluğunu daha da tecrit etmiştir. Bu yasalar, Nazi rejiminin Yahudi karşıtı politikalarını sistematik bir çerçeveye oturtmuş, ilerleyen süreçte Holokost’un altyapısını hazırlamıştır. Nürnberg Yasaları, yalnızca Almanya’nın iç hukuk düzenlemeleri açısından değil, insan haklarına karşı bir ihlal ve soykırımın habercisi olarak uluslararası hukuk ve tarih açısından da önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Krošlák, D. (2015). “Nuremberg Laws”. *The Lawyer Quarterly*, 5 (3), 184-194.

Naziler tarafından sistematik bir şekilde soykırıma uğramıştır. Savaşın sona ermesinin ardından ABD'deki Yahudi lobisinin etkisiyle dünyada en çok mağduriyet yaşayan toplumun Yahudiler olduğu genel kabul görmüştür.⁶ Bu bağlamda, 1897 yılında Basel'de Theodor Herzl öncülüğünde başlayan Siyasi Siyonizm hareketi ile kutsal topraklarda bir Yahudi devleti kurma amacı doğrultusunda, II. Dünya Savaşı sonrasında gerekli tüm koşulların oluştuğu söylenebilir.

2.1. İsrail Devleti'nin Kuruluş Sürecinde İkili İlişkiler

II. Dünya Savaşı öncesinde Filistin topraklarına başlayan Yahudi göçü, savaş sırasında giderek artış göstermiştir. Bu dönemde, Filistinli Araplar ile Yahudiler arasında şiddetli çatışmalar yaşanırken, bu çatışmalar yalnızca bölgedeki iki toplum arasında kalmamış, aynı zamanda İngiltere'nin manda yönetimindeki güvenlik güçleriyle de gerçekleşmiştir. Bölgeye Yahudi göçü arttıkça çatışmaların şiddeti de artmış, bu durum giderek İngiltere için bir sorun haline gelmiştir. 1945 yılı itibariyle, bölgedeki İngiliz varlıklarına yönelik terör eylemleri ve Arap ile Yahudi toplumları arasındaki çatışmalar, İngiltere için taşıması güç bir yük haline almıştır. İngiltere, Filistin'deki bu durumu II. Dünya Savaşı'ndan sonra tüm dünya ile paylaşma niyeti içerisine girmiştir. Bu gelişmeler ışığında İngiltere, 1.2 milyon Arap ve 570 bin Yahudi'nin yaşadığı Filistin'deki manda yönetimine son verme isteğini açıklayarak sorunu BM gündemine taşımıştır. New York'ta 28 Nisan 1947'de toplanan BM Genel Kurulu'nda, Filistin'deki durumu incelemek üzere BM Filistin Komisyonu (UNSCOP- The United Nations Special Committee on Palestine)⁷ adlı bir özel komite oluşturulmasına karar verilmiştir. Yaklaşık iki hafta süren incelemelerinin sonunda, UNSCOP iki farklı plan önerisi sunmuştur. Bunlardan ilki, Azınlık Planı'ydı. Bu plan, başkenti Kudüs olmak üzere Yahudilerin ve Filistinli Arapların iki federe yapıdan oluşan bir federal devlet kurulmasını öngörmüştür. Bu planı sadece birkaç ülke onaylamıştır. İkinci plan ise Çoğunluk Planıydı.⁸ Bu plan ise Filistin'deki İngiliz Mandasının sona erdirilmesini, Filistin topraklarının bir Yahudi ve bir Arap devleti

⁶ Besalel, Y. (2000). *Yahudi Tarihi*, İstanbul, 95-105.

⁷ UNSCOP, coğrafi ve siyasi kriterler doğrultusunda Birleşmiş Milletler'e üye 11 devletin temsilcilerinden oluşacak şekilde yapılandırılmıştır. Bu komisyonu oluşturan devletler ise Kanada, Hollanda, Avustralya, İsveç, Çekoslovakya, Yugoslavya, Hindistan, İran, Peru, Uruguay ve Guatemala'dır. Detaylı bilgi için bkz. Ben-Dror, E. (2002). *UNSCOP and The Arab-Israeli Conflict: The Road to Partition*. (Trans. By H. Watzman). New York. 32-40.

⁸ Cleveland, W. L. (2015). *Modern Ortadoğu Tarihi*. (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 291-293.

olarak taksim edilmesini, Kudüs'ün uluslararası özel statüde bir şehir olarak kalmasını ve diğer iki devletten bağımsız bir yönetim altında olmasını önermiştir. Bu öneriye Arap ülkeleri ve Filistinli Araplar tarafından şiddetle karşı çıkılmasına rağmen 29 Kasım 1947'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda 181 sayılı kararla, 33 lehte, 13 aleyhte ve 10 çekimser oy ile komisyonun hazırladığı Çoğunluk Planı kabul edilmiştir.⁹

Türkiye, özellikle II. Dünya Savaşı döneminde savaştan kaçarak ülkeye sığınan Yahudi mültecilerin Filistin'e geçişinde önemli bir rol oynamıştı.¹⁰ Ancak, Çoğunluk Planı'nın oylamasında, ABD ve SSCB'nin aksine Türkiye, taksim planına karşı oy kullanmıştır.¹¹ Arap devletleri tarafından olumlu karşılanan Türkiye'nin bu tavrının iki ana nedeni vardı: bunlardan ilki bölgede bir Yahudi devletinin kuruluşu ile oluşacak olan istikrarsızlık durumu¹² ikincisi, bölgedeki Yahudilerin SSCB ile olan iyi ilişkileri ve sosyalist düşünceye daha yakın olmalarına yönelik söylentilerdi.¹³ Türkiye bu endişelerinde haksız sayılmazdı, zira Knesset'in¹⁴ işleyişi, sosyalist bir yapıya benzemektedir. Ayrıca, Doğu Avrupa, dolayısıyla Sovyet coğrafyasından Filistin'e göç eden birçok insan bulunmaktaydı ve bu dönemde Filistin'deki Yahudi toplumunun Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler içinde olduğu bilinmekteydi. Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'nden yoğun bir tehdit algıladığı söz konusu dönemde, güneyindeki bir devletin sosyalist eğilimler göstermesi ve SSCB ile yakın ilişkiler içinde olması, Türkiye'nin endişelerini artırmaktaydı.

BM kararının ardından İngiltere, 15 Mayıs 1948 tarihi itibarıyla Filistin'deki tüm İngiliz birliklerinin çekilmiş olacağını duyurduktan sonra Nisan 1948 itibarıyla kuvvetlerini çekmeye başlamıştır.¹⁵ Bölgedeki İngiliz varlığının sona ermesine yaklaşıırken, Yahudiler arasında İsrail Devleti'nin kuruluş tarihi konusunda fikir ayrılıkları yaşanmaktaydı. 14 Mayıs 1948'de kuruluş sorununu değerlendiren Yahudi

⁹ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 111.

¹⁰ Erhan, Ç. (2023). *Türkiye-İsrail Diplomatik İlişkilerin Kuruluşu*, Ankara, 36.

¹¹ Kürkçüoğlu, Ö. (2010). *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası: 1945-1970*, Ankara.

¹² Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). "Filistin Sorunu", Baskın Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul, 639.

¹³ Erhan, *a.g.e.*, 2023, 66-74.

¹⁴ İsrail Devleti'nin tek meclisli yasama organıdır. İsrail'in 1948'deki kuruluşundan sonra ilk kez 1949 yılında toplanan Knesset, adını Kudüs'te MÖ 5. yüzyılda kurulan Yahudi "Büyük Meclis"ten almıştır. İnternet: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/history-and-overview-of-the-knesset>, The Knesset: History & Overview, Erişim tarihi: 03.12.2024

¹⁵ Armaoğlu, F. (2018). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, İstanbul, 370.

Geçici Ulusal Konseyinde, bir oylama gerçekleşti ve yapılan oylamada, 5 ret oyuna karşı 6 kabul oyuyla İsrail Devletinin kurulmasına karar verilmiştir.¹⁶ ABD ve SSCB, kısa sürede İsrail'i tanıırken, Türkiye'nin İsrail'i tanıması biraz zaman almıştır. İsrail Devletinin kurulmasının hemen ardından Arap Devletleri Mısır, Ürdün, Irak ve Suriye, İsrail'e savaş ilan etmiş ve böylelikle Birinci Arap-İsrail Savaşı başlamıştır. Dönemin İsrail Dışişleri Bakanı Moshe Sharett Ankara'ya bir telgraf çekerek Türkiye'nin İsrail'i tanımasını talep etmiş, fakat Türkiye Dışişleri Bakanlığı temkinli bir tutum benimseyerek İsrail devletini tanıma kararını bir süre ertelemiştir. Ancak İsrail'in tanınmasına yönelik ilk adım 30 Haziran 1948'de iki ülke arasında imzalanan Posta Anlaşması ile olmuştur. Anlaşma Arap devletleri tarafından protesto edilmiş, Türkiye de protestolara yanıt olarak söz konusu anlaşmanın sadece İsrail'de yaşayan yaklaşık 10.000 Türk vatandaşıyla kişisel temasların yeniden tesisini sağlamak amacıyla imzalandığını açıklamıştır.¹⁷

Arap-İsrail Savaşı devam ederken 12 Aralık 1948'de BM Genel Kurulu'nun 194 (III) sayılı kararıyla ABD, Fransa ve Türkiye temsilcilerinden oluşan Filistin Uzlaştırma Komisyonu'nun kurulmasına karar verilmişti. Komisyonun bu üç devletten oluşmasının nedeni, ABD'nin İsrail'e yakın bir tutum benimsemesi, Fransa'nın tarafsız bir duruş sergilemesi ve Türkiye'nin Arap yanlısı bir politika izlemesiydi. Bu sayede komisyonun çabalarının tarafsız ve dengeli bir şekilde yürütülmesi amaçlanmıştır. Türkiye'nin, Arap Devletlerinin muhalefetine rağmen Filistin Uzlaştırma Komisyonu'nun kuruluşunu desteklemesi ve komisyon üyeliğini kabul etmesi, İsrail'in bağımsızlığına ilişkin bir tutum değişikliğinin habercisi olarak algılanmıştır. Bu tutum değişikliğinin temelinde, Truman Doktrininin ilan edilmesi ve Marshall Planının uygulanmasıyla birlikte Türk dış politikasının önceliklerinin değişmesi ve Batı yanlısı bir politika izlenmeye başlaması yatmaktaydı.¹⁸

Filistin Uzlaştırma Komisyonunda Türkiye'yi milliyetçi çizgide yer alan ve İsmet İnönü'nün yakın çevresinden bir isim olan Hüseyin Cahit Yalçın temsil etmiştir. Yalçın, iyi bir aydın, siyasetçi ve kararlı bir komünizm karşıtı olarak nitelendirilmekteydi. Komisyonun kurulmasının ardından İsrail'i ziyaret eden Yalçın, İsrail Başbakanı Ben Gurion'le de görüşmeler gerçekleştirmiştir. Türkiye ve İsrail

¹⁶ Sander, O. (2015). *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara, 300.

¹⁷ Gruen, G. E. (1995). *Dynamic progress in Turkish-Israeli relations*. Israel Affairs, 43.

¹⁸ Erhan, Kürkcüoğlu, a.g.e., 2016, 639-640.

arasındaki ikili ilişkilerin bu görüşmeler sırasında geliştiği bilinmekteydi. 3 Mart 1949'da Yalçın, Türkiye'ye döndüğünde Cumhurbaşkanı İnönü'yle Türkiye-İsrail ilişkilerini şekillendirecek son derece önemli bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bahsi geçen görüşmede Yalçın, son Knesset seçimlerinde zaten azınlık olan İsrail Komünist Partisi'nin neredeyse hiçbir etkisinin olmadığını, İsrail Devleti'nde ulusal vatansever duyguların dışında herhangi bir dış faktörün etkili olmadığını ve bunu ispat edecek hiçbir göstergenin bulunmadığını İnönü'ye aktarmıştır. Ayrıca görüşmede Yalçın, İsrail Hükümetinin tanınması gerektiğine dair de İnönü'ye tavsiyelerde bulunmuştur.¹⁹ Yalçın'ın İsrail hakkındaki izlenimlerini aktarmasının ardından, yeni kurulmuş olan İsrail Devleti'nin Sovyet yanlısı olmadığı yönündeki kanaat, İnönü Hükümetinde mevcut endişelerin azalmasına katkı sağlamıştır. Artan Sovyet tehdidi ve Truman Doktrini'nin ilanı ile birlikte, Türkiye Batı eksenine daha fazla yönelmiş ve tarafsız görünmeye rağmen, Arap devletlerine karşı olan yakın duruşunu değiştirmeye başlamıştır. Tüm bu gelişmelere rağmen Türkiye, Filistin'deki çatışma durumuyla ilgili tarafsızlığını bir süre daha korumuştur.

1949 yılının başında Uzlaştırma Komisyonu henüz göreve başlamamışken İsrail, Türkiye'nin Kudüs Başkonsolosluğuna bir görevli göndererek iki devlet arasında en azından ticari ilişkileri geliştirme niyetini bildirmiştir. Türkiye, Komisyonunda arabulucu statüsünde yer almasından dolayı İsrail'in bu isteğini reddetmiş, farklı bir zemin ve zamanda görüşmelerin yapılmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. İsrail tarafından yapılan bu girişim her ne kadar ticari amaçlı bir görüşme olarak görülse de asıl amaç Türkiye ile resmi ilişkileri başlatmak ve Türkiye tarafından tanınmayı sağlamaktır. İsrail Dışişleri Bakanı Moshe Sharett 17 Şubat 1949'da Tel Aviv radyosunda yaptığı bir konuşmada, Türkiye'nin İsrail'i tanımasının Türkiye'nin tarafsızlığına zarar vermeyeceğini ifade etmiş, ayrıca Uzlaştırma Komisyonunu oluşturan diğer iki devlet ABD ve Fransa'nın farklı yöntemlerle de olsa İsrail'i tanıdığını belirtmiştir. Ayrıca, Türkiye nezdinde İsrail'in tanınması şu an bir sakınca taşıyor olsa da bu kararı beklemenin kendileri için bir mahsuru olmadığını ve Yahudilerin sabırlı bir millet olduğunu dile getirerek, bu tanımanın önemine farklı bir açıdan da vurgu yapmıştır. Bu açıklamalardan kısa bir süre sonra İsrail Dışişleri Bakanı Kudüs temsilcisi Golan 18 Mart 1949'da Türkiye Kudüs Başkonsolosu Ahmet

¹⁹ Gruen, *a.g.m.*, 1995, 44.

Rüştü Demirel'i ziyaret etmiş ve Türkiye'nin coğrafi konumu nedeniyle Orta Doğu'daki rolünün İsrail için stratejik öneme sahip olduğunu, Fransa ve ABD'nin bu bölgeye yönelik ilgisinin daha yüzeysel ve sınırlı olduğunu, Türkiye'nin Arap dünyasında kazandığı saygı ve itibarın, bölgede barış ve istikrarın sağlanması ve sürdürülmesi konusunda önemli bir rol oynayabileceğini belirttikten sonra Türkiye'nin SSCB'den algıladığı tehdide değinerek İsrail'in Türkiye ile aynı safta bulunduğunu ifade etmiştir.²⁰ Kısacası İsrail Türkiye tarafından tanınma isteğini ve bunun İsrail nezdindeki önemini her fırsatta ve yoğun bir şekilde dile getirmiştir. İsrail'in Türkiye tarafından tanınmasının, kendileri için farklı bir öneme sahip olduğu açıkça görülmektedir. Yahudiler her ne kadar sıkı sıkı dinlerine bağlı olsalar da İsrail bir din devleti değildi. İsrail, Yahudiliği bir inanç olmaktan ziyade bir etnik unsur olarak değerlendirmekteydi. Türkiye kadar olmasa da İsrail de hukuki alanda laikleşme yolunda adımlar atmış ve Orta Doğu'daki Arap devletlerinden farklılaşmıştı. Türkiye ve İsrail Orta Doğu'da Batı yanlısı hareket eden ve laik devlet anlayışını benimseyen iki devlet olarak birbirlerine benzemektedir. Zaman ilerledikçe her iki devlet de hem demokratikleşme sürecinde ilerlemeyi sürdürmüş hem de Batı yanlısı politikalarını arttırmıştır.²¹

Tüm bu gelişmeler iki devleti biraz daha birbirine yakınlaştırmış ve Türkiye'nin İsrail'i tanıması için uygun bir zemin oluşturmuştur. 1949'un ilk çeyreğinde I. Arap-İsrail Savaşı'nın ateşkes anlaşmalarıyla sona ermesinin ardından Türkiye Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak, İsrail'in tanınabileceği söylemlerinde bulunmuştur.²² Bu söylemlerin ardından Türkiye ve Yahudi Ajansı iş birliğiyle Yahudilerin İsrail'e göç etmesine izin verilmiş ve binlerce Yahudi Türkiye'den İsrail'e göç etmeye başlamıştır.²³ 28 Mart 1949'da Türkiye Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak tarafından İsrail Dışişleri Bakanı Moshe Sharett'e çekilen telgrafta:

“Ekselanslarına, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetinin İsrail Devleti'ni de facto olarak tanımaya karar verdiğini bildirmekten onur duymaktayım. Yeni devletin hudutlarının sınırlandırılması hususuna hâlel getirmeyen bu tanıma, İsrail Hükûmeti bu bildirimin alındığını Türkiye Dışişleri Bakanlığına bildirmediği anda yürürlüğe girecektir. Lütfen Sayın Bakanım, en yüksek saygımın teminatını kabul edin.”

²⁰ Erhan, a.g.e., 2023, 138-141.

²¹ Uzer, U. (2011). Türkiye-İsrail ilişkilerinde bunalım. *Ortadoğu etütleri*, 2(2),142.

²² Kürküçüoğlu, a.g.e., 2010, 32.

²³ Erhan, Kürküçüoğlu, a.g.e., 2016, 640.

denilerek resmen İsrail'i tanımıştır. Ancak Türkiye, İsrail'i yalnızca de facto olarak tanıdığını, İsrail'in sınırlarını tanımadığını belirtmiştir.²⁴ Böylelikle Türkiye, İsrail'i tanıyan 43. Ülke²⁵ ve aynı zamanda İsrail'i tanıyan ilk Müslüman nüfusun çoğunlukta yaşadığı devlet olmuştur.

Cumhurbaşkanı İnönü'nün 1 Kasım 1949'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) yasama yılı açılışında yaptığı konuşmada, yeni kurulan İsrail Devleti'nin Orta Doğu'da "barış ve istikrar" unsuru olabileceğini ifade etmiştir. İnönü'nün bu konuşması aslında 1950'lerde Türkiye ile İsrail ilişkilerinin hızla gelişeceğinin göstergesi olmuştur. Bu konuşmanın ardından Türkiye ve İsrail karşılıklı olarak diplomatik temsilcilerini atamıştır. İsrail, Orta Doğu ve Arap dünyasında derin bir bilgi birikimine sahip tecrübeli diplomat Eliyahu Sasson'u, Ankara Büyükelçisi olarak atamış, Cumhurbaşkanı İnönü'nün onayıyla Sasson 14 Kasım 1949'da görevine başlamıştır.²⁶ Türkiye, Seyfullah Esin'i üçüncü derecede orta elçi unvanıyla İsrail Hükümeti nezdinde Türk elçiliğini maslahatgüzar olarak temsil etmek üzere görevlendirmiş, Orhan Conker'i ise büyükelçilik başkâtipliği görevine atamıştır.²⁷

Türkiye'nin İsrail'i tanıma nedenleri incelendiğinde, çeşitli stratejik ve ideolojik faktörlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunların başında, Türkiye'nin dış politikasında Batı yanlısı bir yönelime öncelik vermesi gelmektedir. Bu dönemde, SSCB ve komünizm tehdidine karşı kolektif bir savunma mekanizması olarak Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü'nün (NATO) kuruluş sürecine girilmiş, bu da Türkiye'nin Batı ile uyumlu bir dış politika geliştirme gerekliliğini artırmıştır. İkinci olarak, İsrail Devleti'nin kuruluşunun ardından Sovyet yanlısı bir politika izleyeceği yönündeki beklentinin aksine, ABD ve Batı bloğuna yakın ilişkiler içerisinde olması bir diğer önemli etken olmuştur. Buna karşılık, bölgedeki Arap devletlerinin İsrail karşıtı bir söylem çerçevesinde Sovyet yanlısı politikalar benimsemesi, Türkiye için İsrail ile ilişki kurmayı daha cazip hale getirmiştir. Üçüncü olarak, İsrail'in laik bir yönetim anlayışına sahip olması ve demokrasi ile cumhuriyet gibi evrensel değerlere bağlılığı, Türkiye ile ideolojik bir ortaklık zeminini güçlendirmiştir.²⁸ Ayrıca İkinci Dünya

²⁴ Erhan, *a.g.e.*, 2023, 150-151.

²⁵ Can, A. (2021). "Türkiye-İsrail ve Filistin İlişkileri". F. Tuloğlu, C. Yıldırım ve Osman Okumuş. (Editörler). 20. *Yüzyılda Türkiye-Ortadoğu İlişkileri*, Ankara, 127.

²⁶ Baş, A. (2019). "Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1991)", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, No. 3, 96.

²⁷ Can, *a.g.e.*, 2021, 127.

²⁸ Erhan, Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 641.

Savaşı sırasında Türkiye'nin azınlıklara yönelik uyguladığı Varlık Vergisi gibi politikaların, ABD ve İngiltere kamuoyunda Türkiye'nin itibarını olumsuz etkilediği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda, Türkiye'nin oluşan bu itibar kayıplarını telafi etme isteğinin de sürece etkisi yadsınamaz. Son olarak, Türkiye'nin ABD'den beklediği kredileri alabilmek için Yahudi lobisinin desteğini sağlamayı amaçlaması nedenler arasında sayılabilir.²⁹

2.2. 1950'lerin İlk Yarısında Türkiye-İsrail İlişkileri

Türkiye'nin İsrail'i tanımasıyla kurulan diplomatik ilişkilerde sonrasında da olumlu gelişmeler yaşanmaya devam etmiştir. Bu durumun altında yatan neden, Soğuk Savaş'ın giderek kızışmaya başlaması ve SSCB'den gelen tehdit algısının artması ile birlikte Türkiye'nin ABD önderliğindeki Batı Bloğuna yakınlaşma eğilimi olduğunu söylemek mümkündür. Bu süreçte Türkiye, Sovyet tehdidine karşı oluşturulan NATO gibi güvenlik örgütlerine katılarak dış politikasını Batı ile uyumlu hale getirmeyi hedeflemiştir. I. Dünya Savaşı dönemiyle başlayan Türkiye ile Arap devletleri arasındaki ilişkilerdeki soğuma, taraflar arasındaki tarihi arka plan ve Ankara'nın Batılı bir devlet olarak kendini konumlandırması nedeniyle 1950'lere kadar devam etmiş, Türkiye'nin Filistin Meselesinde temkinli politikalar izlemesine sebep olmuştur.³⁰ 1950'li yıllar Türk siyasal hayatı açısından da önemli bir dönem olmuştur. 1950'de Türkiye'de gerçekleşen seçimlerde 27 yıllık Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarı sona ermiş ve hükümet el değiştirerek Demokrat Parti'ye (DP) geçmiştir. Türkiye'de hükümet değişmiş olsa da Türkiye'nin dış politikadaki tutumunun değişmediğini hatta giderek ABD ve Batıya yakınlaştığı söylenebilir. Bu çerçevede, DP'nin öncelikli dış politika hedeflerinden en önemlisi ABD önderliğinde kurulmuş olan askeri örgüt olan NATO'ya girebilmek olmuştur.³¹

NATO'nun en önemli üyesi olan ABD, İngiltere'nin ısrarları doğrultusunda, Akdeniz'de Türkiye ve Yunanistan'ı da kapsayacak şekilde, İngiltere'nin çıkarlarına zarar vermeyecek ve onun kontrolünde olacak bir *Ortadoğu Komutanlığı* isimli örgütün kurulmasını hedeflemiştir. Bu örgütün, NATO ile uyumlu bir ilişki içerisinde faaliyet göstermesi planlanmıştır. Ancak, Türkiye bölge ülkelerinin, İngiltere ile

²⁹ Özcan, G. 2005. *Türkiye-İsrail ilişkilerinde dönüşüm: güvenliğin ötesi*, TESEV, 16.

³⁰ Tuncer, H., 2017. *Türk Dış Politikası 2.Cilt Cumhuriyet Dönemi (1920-2002)*, İstanbul, 380.

³¹ Topçu, İ. (2018). "Türkiye-İsrail İlişkilerinin İlk Yılları (1948-1952)", *History Studies* (13094688), 10(2), 169-170.

sömürgecilik geçmişi dolayısıyla kötü ilişkilere sahip olmasından ötürü böyle bir paktın kurulmasının mümkün olmadığına inanmaktaydı. Bu görüşün temelinde, Mısır'ın da bu pakta dahil edilmesi gerektiği düşüncesine karşın, İngiltere liderliğindeki bir pakta Mısır'ın yer almasının güç olacağı kanaati yatmaktaydı. Ayrıca Türkiye, Arap ülkeleri ile İsrail arasındaki çatışmanın bu pakta engelleyebileceği görüşündeydi. Tüm bu düşüncelere rağmen Türkiye, ABD'nin bu paktın kurulmasına yönelik verdiği notayı kabul ettiğini ABD'ye bildirmiştir.³² Fakat Türkiye'nin gönülsüz onayına rağmen bu plan gerçekleşmemiş ve Türkiye NATO'ya üye olma hedefi doğrultusunda çalışmalarına devam etmiştir.

DP Hükümeti, NATO üyesi olma gibi öncelikli hedefleri doğrultusunda, İsrail ile iyi ilişkiler sürdürmeyi amaçlamış ve Arap devletlerine yönelik dostluk duygularını İsrail'e karşı da devam ettireceğini belirtmiştir. Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini geliştirmeyi hedeflemesinin ardındaki nedenler, bölgedeki diğer ülkelerle kıyaslandığında daha fazla ortak noktaya sahip olmaları ve İsrail'in Batı yanlısı politika izlemesinin yanı sıra, ABD başta olmak üzere bazı Batılı ülkelerdeki Yahudi lobisinin desteğini kazanmayı planlamasıydı. Türkiye, Yahudi lobisinin etkisini ilk kez 1950'de BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliğine yaptığı başvuruda, hem ABD hem de Latin Amerika ülkelerindeki Yahudi lobisinin desteğini arkasına alarak, Güvenlik Konseyi üyesi olmasıyla görmüştür. Üye seçimi her ne kadar meşakkatli geçmiş olsa da Türkiye istediği sonucu elde etmiştir.³³ Yahudi lobisinin Türkiye'ye olan desteği bununla da kalmamış, Türkiye'nin NATO'ya üye olma sürecinde özellikle ABD ve Batı kamuoyunda Türkiye'ye ilişkin olumlu çalışmalarda bulunarak örgüte üye olması için yoğun çaba harcamıştır.³⁴ Bu politika çerçevesinde Arap devletlerinin aksine İsrail, Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesini de olumlu karşılamıştır. İsrail ile yakalanan iyi ilişkiler bu süreçte daha da derinleşerek ekonomik, sosyal ve kültürel alanlara da yansımıştır. İsrail, kuruluşundan kısa bir süre sonra Türkiye'nin dış politika hedeflerine ulaşmasında önemli çalışmalarda bulunmasıyla bölge devletleri arasında ön plana çıktığı görülmektedir.

³² Kan, K. (2019). "İsrail'in Kuruluşundan 27 Mayıs Darbesine Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1960)", *İsrailiyat*, 180.

³³ Erhan, a.g.e., 2023, 213-228.

³⁴ Nachmani, A. (1987). *Israel, Turkey and Greece: Uneasy Relations in the East Mediterranean*, London, 54-55.

İsrail'in Türkiye ile ilişkilerini geliştirme isteği, stratejik, siyasi ve sosyo-kültürel unsurların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. İlk olarak, Orta Doğu'da Batı yanlısı bir dış politika izleyen ve Arap olmayan iki devletten biri olan Türkiye, İsrail için önemli bir ortak olarak öne çıkmıştır. İsrail'e Türkiye'den göç eden Musevi nüfusun, İsrail toplumunda etkili bir konumda bulunması ve bu nüfusun Türkiye'ye karşı duyduğu sempati, iki ülke arasında kültürel ve duygusal bir bağın oluşmasını sağlamıştır. Bu bağlamda hem İsrail hem de Türkiye'nin, Orta Doğu'nun Arap çoğunluğundan farklı etnik ve ulusal kimliklere sahip olması, ortak bir aidiyet ve anlayış zemini yaratmıştır. Ayrıca İsrail'in bölgedeki varlığını tehdit eden ve İsrail karşıtı politikalar izleyen ülkelerle çevrili olması, bölgesel güvenlik açısından müttefik arayışını zorunlu kılmıştır. Türkiye'nin güçlü askeri kapasitesi, önemli ekonomik potansiyeli ve jeopolitik konumu nedeniyle İsrail tarafından ideal bir stratejik ortak olarak görülmesine ve bu süreci hızlandırmasına neden olmuştur. Son olarak, Türkiye'nin bölgedeki diğer ülkelerden farklı olarak Batı'yla yakın ilişkiler içinde bulunması ve NATO gibi uluslararası ittifaklarda oynadığı rol, İsrail'in bu iş birliğini derinleştirme çabalarını destekleyen önemli bir etken olmuştur. Bu faktörlerin bir araya gelmesi, İsrail'in Türkiye ile ilişkilerini güçlendirme yönündeki kararlılığını artırmıştır.

2.3. Bağdat Paktının İlişkilere Etkisi

Türkiye-İsrail ilişkilerinde İsrail'in tanınmasının ardından yakalanan olumlu süreç 1950'lerin ortalarına dek devam etmiş, ikili ilişkilerdeki ilk gerilim ise 1955 senesinde ortaya çıkmıştır. Türkiye, 1954 yazı itibarıyla Orta Doğu'da bir savunma sistemi oluşturma amacıyla harekete geçmiştir. Bu hareketin temelini, ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'in önerisi oluşturmuştur. Dulles, Kore Savaşı'nın ardından komünizm tehdidine karşı daha etkin önlemler alma isteğiyle harekete geçerek Uzak Doğu'da alınan tedbirlerin benzerlerini Orta Doğu'da da hayata geçirmeyi planlamıştır. 1953 Mayıs ayında Dulles, Orta Doğu ülkelerini ziyaret ederek bölgesel bir ittifak sistemi için çalışmalarına başlamıştır. Ne var ki bu dönemde, İngiltere ile Mısır arasında Süveyş Krizi üzerinden yaşanan önemli siyasi gelişmelerin yanı sıra Arap devletleri ile İsrail arasındaki ciddi gerginlikler mevcuttu. Bu nedenle, Dulles bütün Orta Doğu'yu kapsayan bir savunma sistemi oluşturmak için gerekli ortamı bulamadığına kanaat getirmiştir. Dulles ABD'ye dönüşünde Arap ülkelerinin, bölgede

varlığını istemedikleri İsrail, İngiltere ve Fransa ile yaşanan çatışmalara odaklandığını belirterek, Sovyet tehdidine dair kaygıların göz ardı edilmesinde sakınca olmadığını bildirmiş ve bunun üzerine Kuzey Seddi Planı'nı rafa kaldırılmıştır. Türkiye ise Orta Doğu'da kurulacak olası bir ittifak fikrinden vazgeçmemiştir. 27 Temmuz 1954'te, İngiltere ile Mısır arasında Süveyş Kanalı anlaşmazlığını sona erdiren bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmanın en dikkat çekici maddesi, 17 Haziran 1950 tarihli Arap Ligi Devletleri Ortak Savunma Antlaşması'nı imzalayan devletlerden birine veya Türkiye'ye silahlı bir saldırı olması durumunda, İngiltere'ye Süveyş Kanalına asker gönderme imkanının tanınmış olmasıydı. Bu hükmün Mısır tarafından kabul edilmesi, Türkiye'yi Orta Doğu savunma sisteminin kurulması konusunda umutlandırmıştır. İngiltere ve Mısır'ın yapmış olduğu bu anlaşmadan kısa bir süre sonra Irak Başbakanı Nuri Said Paşa Türkiye'ye on günlük bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu ziyaretin sonunda 18 Ekim 1954 tarihinde bir bildiri yayımlanmıştır. Bildiride, Türkiye ile Irak'ın Orta Doğu'da bir güvenlik teşkilatı kurma niyetinde oldukları ifade edilmiştir.³⁵

Bağdat Paketi'nin oluşum aşamasında Türkiye ve Irak'ın Ankara'da gerçekleştirdiği görüşmelerinin ardından 19 Ekim 1954'te açıklanan ortak bildiride iki devletin; *"...dünya barış ve istikrarı sağlamanın, ancak BM andlaşmasının ideallerine ve prensiplerine samimiyetle bağlı milletlerin, onları topyekün tahakkümü altına almak ve varlıklarını yok etmek gayesini güdenlere karşı aralarında tam dayanışma halinde ve gediksiz bir ortak güvenlik cephesi kurmalanyla mümkün olabileceği..."* ortak görüş içerisinde olduklarını ve Türkiye'nin Arap devletleri için; *"... meşru menfaatlerine aykırı olabilecek bir hareket tarzı izlemesinin bizzat kendi çıkarları açısından da söz konusu olamayacağı..."* ifade edilmiştir.³⁶ Bu açıklamalar, İsrail'in Bağdat Paketi'ne olumsuz yaklaşmasına sebep olmuştur. Yayımlanan bildirinin akabinde, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın 6 Kasım 1955'te Ürdün'e gerçekleştirdiği ziyaret kapsamında Doğu Kudüs'te yaptığı bir konuşmada, Ürdün'ün herhangi bir haksız saldırıya maruz kalması durumunda Türk ordusunun Ürdün ordusuna destek vereceğini açıklaması,³⁷ İsrail'in, kurulması planlanan örgüte ilişkin endişelerinin iyice artmasına neden olmuştur. Türkiye, İsrail'in endişelerini dikkate

³⁵ Armaoğlu, a.g.e., 2018, 400-401.

³⁶ Erhan, Kürkcüoğlu, a.g.e., 2016, 644.

³⁷ Cumhur Başkanı dün Kudüsü ziyaret etti. (6 Kasım 1955). *Cumhuriyet*.

olarak bu durumu hafifletmek amacıyla, 1954'te Adnan Menderes'in ABD ziyareti sırasında yaptığı konuşmada, Arap devletlerinin İsrail'i tanımaları gerektiğini vurgulamıştır. Menderes'in bu söylemi Türkiye'nin izlediği politikanın siyasi pragmatizmden öte bir durum olmadığını göstermiştir.³⁸ Öte yandan, bu açıklamalardan sonra Menderes 12 Ocak 1955'te Bağdat'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Tarafların gerçekleştirdiği görüşmeleri takiben; *"Orta Doğu'da BM antlaşmasının prensiplerine ve bu prensiplere dayanan kararlara uygun şekilde iştiharın sağlanmasına, her ne şekilde olursa olsun tecavüz niyetlerinin önlenmesi suretiyle güvenliğin sağlanlaştırılmasına"* ifadelerinin yer aldığı bir ortak bildiri yayımlanmıştır. Söz konusu bildiriyle Türkiye ve Irak, bölgede birlikte hareket edeceklerini kabul etmişlerdi. Tel Aviv tarafından bu açıklama, Filistin Meselesinde Türkiye'nin artık Araplardan yana olacağı şeklinde yorumlamıştır. Menderes, Bağdat dönüşünde Şam'ı da ziyaret ederek, Suriye'nin Batı destekli olarak değerlendirdiği Bağdat Paktı'na yönelik endişelerini gidermek amacıyla *"Türkiye'nin bir İsrail saldırısı halinde Arap devletlerine yardım etmeye hazır olduğu"* vaadinde bulunmuştur. Bu durum İsrail'in Bağdat Paktı'na yönelik endişelerinin artmasına neden olmuştur.³⁹

Yapılan açıklamaların ardından İsrail, bir yandan Türkiye'nin bu dönemde İsrail'e olan tutumundan rahatsızlık duyduğunu Ankara'ya iletirken, diğer yandan ABD ve İngiltere'den Paktın oluşumunun engellenmesi talebinde bulunmuştur. Ancak ABD ve İngiltere, bölgede Sovyet yayılmacılığını engellemek ve nüfuzlarını arttırma politikalarını gerçekleştirmek amacıyla Pakta destek vermeye devam etmiş ve Türkiye'ye, İsrail'in endişelerini gidermeleri konusunda tavsiyelerde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Adnan Menderes, 22 Ocak 1955'te, İngiltere büyükelçisi ile gerçekleştirdiği görüşmede Türkiye'nin İsrail'e yönelik politikasında bir değişiklik olmadığını ifade etmiştir. Menderes, 28 Ocak'ta İsrail Elçisi ile yaptığı görüşmede de Türkiye'nin İsrail'e ilişkin tutumunu iletmiştir. Ayrıca, bu görüşmede İsrail elçisi, Irak'ın Bağdat Paktı'nı İsrail'e karşı kullanma ihtimalinde Türkiye'nin muhtemel tutumunu sorguladığında, Menderes, Türkiye'nin bu tür bir talebe yüzde doksan ihtimalle karşı çıkacağına dair güvence sağlayabileceğini belirtmiştir. Buna ek olarak, Menderes, İsrail Hükümetinden verilen bu dostane taahhütleri propaganda aracı olarak

³⁸ Kan, *a.g.m.*, 2019, 182.

³⁹ Erhan, Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 644-645.

kullanmamalarını rica ederek, Arap ülkelerinin tepkisini çekmek istemediğini dile getirmiştir.⁴⁰

Orta Doğu'da bu gelişmeler yaşanırken 1954 yılında önce ABD ile Pakistan arasında Karşılıklı Savunma Yardımı Anlaşması hemen sonra Türkiye ile Pakistan arasında Dostluk ve İş Birliği Anlaşması imzalanmıştır. Aynı dönemde, ABD ile Irak arasında da bir askeri yardım anlaşması akdedilmiştir. Yapılan bu anlaşmaların nihayetinde 25 Şubat 1955'te Türkiye ve Irak arasında karşılıklı güvenlik ve savunma iş birliğine gidilen bir anlaşma imzalanarak Bağdat Paktı kurulmuştur.⁴¹ Nisan 1955'te İngiltere'nin Bağdat Paktı'na katılmasıyla halihazırda Pakt'a temkinli yaklaşan Arap devletlerinin endişelerini artırmış ve bu durum Pakta yönelik duyulan kaygıları derinleştirmiştir. ABD'nin teşvikleri ile Eylül 1955'te Pakistan ve Kasım 1955'te, Muhammed Musaddık iktidarının ardından Batı ile yakınlaşan İran, Bağdat Paktı'na katılmışlardır.⁴² Bu anlaşma sırasında, Irak Başbakanı Nuri Said, Filistin Meselesine BM kararlarının uygulanması konusunda iki devletin de iş birliği içerisinde olacağını söylemiş ve anlaşmanın Pakta yeni üye kabulüne ilişkin 5. maddesine değinerek İsrail'in hiçbir zaman Pakta üye olamayacağını ifade etmiştir.⁴³

Bağdat Paktı'nın kurulmasından yaklaşık bir ay sonra Mart 1955'te İsrail, Türkiye'ye bir nota sunmuştur. Bu notada, Türk Hükümetinin önceki dönemlerde İsrail'e yönelik olumlu açıklamalarına atıfta bulunarak Türkiye'nin İsrail politikasında bir değişiklik olup olmadığının açıklığa kavuşturulmasını talep etmiştir. Türkiye cevabi notasında, Ankara'nın İsrail'e karşı tutumunda herhangi bir değişiklik olmadığını belirtmiştir. Fakat, Türkiye'nin Bağdat Paktı'na Arap devletlerinin de katılmasını sağlamak amacıyla izlediği Arap yanlısı politikalar, İsrail'i rahatsız etmiş ve bu nedenle Türkiye'nin cevabi notasında ifade ettikleri samimi bulunmamıştır. Diğer taraftan İsrail, bölgede tek dostane ilişki kurduğu Türkiye ile ilişkilerini sürdürme konusunda özenli davranmak yerine, Türkiye için önem arz eden Bağdat Paktı'nı sürekli olarak eleştirerek Ankara ile ilişkilerinde gerilimin artmasına neden olmuştur. İsrail Hükümeti, Bağdat Paktı'nın İsrail'in bölgedeki varlığını hedef alan bir yapı olduğunu ve İsrail'e karşı Arap duygularını körükleyerek Arap saldırganlığını

⁴⁰ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 645.

⁴¹ Hale, W. (2021). *1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası*, (Çev. Prof. Dr. Nasuh Uslu), Ankara, 119. Soysal, İ. (1991). 1955 Bağdat Paktı. *Belleten*, 55(212).

⁴² Yeşilbursa, B., K. 2011. *Bağdat Paktı (1955-1959)*, Pursuit of History, 3(6),86.

⁴³ Nachmani, *a.g.e.*, 1987, 74.

artıracağını vurgulamaktaydı. İsrail'in bu tavrı, Bağdat Paktı'na sıkı sıkıya bağlı olan Ankara'da memnuniyetsizliğine yol açarak İsrail ile ilişkilerini yeniden gözden geçirmesine sebep olmuştur. 1955 yazından itibaren, Türkiye ile İsrail arasındaki diplomatik temaslar minimum seviyeye indirilmiş, İsrail elçisinin randevu talepleri Türk bakanlar tarafından reddedilmeye başlanmıştır.⁴⁴

Ankara'nın Arap ülkelerini de kapsayacak şekilde bölgesel bir güvenlik örgütü kurma gayretleri, Türkiye-İsrail ilişkilerine olumsuz yansımış ve iki ülke arasında 1950'lerin ortalarına kadar çeşitli alanlarda yapılmış olan iş birliklerini sekteye uğratmıştır. İsrail, Arap devletlerinin Bağdat Paktı'na ancak İsrail'in güvenliği tehlikeye atılarak üye yapılabileceğine inanmaktaydı. Bu nedenle, Türkiye'nin Arap ülkelerini Pakta dahil edebilmek için İsrail'i feda edebileceği düşüncesindeydi. Bu sebeplerden dolayı İsrail, Bağdat Paktı'na yoğun bir şekilde karşı çıkmaktaydı.⁴⁵ Bağdat Paktı nedeniyle Türkiye ile İsrail ilişkilerinde yaşanan gerginlik 1956'da yaşanan Süveyş Krizi ile daha da derinleşecektir.

2.4. Süveyş Krizi'nin İlişkilere Etkisi

Süveyş Kanalı Fransız şirketi tarafından yapılmış ve dünya trafiğine 17 Kasım 1869'da açılmıştır. 1875 yılında İngiltere'nin bir miktar hisse almasıyla, Kanal, Fransa ve İngiltere'nin ortak işletmesine geçmiştir. Daha sonra İngiltere sömürge topraklarının üzerinde olan ve 'İmparatorluk Yolu' olarak isimlendirilen bu bölgenin güvenliğini sağlamak adına 1882'de Mısır'ı işgal etmiştir. Serbest geçiş statüsü olan Süveyş Kanalı'nın İngiltere tarafından işgal edilmesi, diğer devletler arasında ciddi endişelere yol açmıştır. Bu gelişme üzerine artan uluslararası baskılar sonucunda, 29 Ekim 1888'de İstanbul'da bir heyet toplanmış ve 'İstanbul Anlaşması' olarak adlandırılacak uluslararası bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Süveyş Kanalı, savaş ve barış dönemlerinde tüm ülkelerin ticaret gemilerine açık olacaktı. İkinci Dünya Savaşı öncesinde İtalya'nın Habeşistan'ı işgali, İngiltere'nin imparatorluk yolu açısından bir tehdit oluşturmuştur. Bu tehdidi bertaraf etmek amacıyla İngiltere, 1936'da Mısır ile bir anlaşma yaparak Mısır'ın bağımsızlığını tanımış; buna karşılık Süveyş Kanalı bölgesinde on bin asker ve beş yüz savaş pilotu bulundurma hakkını elde etmiştir. Ayrıca anlaşmaya göre iki devletten biri savaşa

⁴⁴ Erhan, Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 645.

⁴⁵ Sever, A. 1997. *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958*, İstanbul, 128-129.

girecek olursa, diğer taraf tüm gücüyle yardımda bulunacaktı. İkinci Dünya Savaşı boyunca İngiltere, Mısır'a bu anlaşma çerçevesinde tahmini olarak iki yüz bin asker konuşlandırmıştır. Savaş sona erdiğinde İngiltere, Süveyş Kanalı bölgesindeki askerlerini geri çekmekle yükümlüydü. Ancak, SSCB'nin İran, Türkiye ve Yunanistan üzerindeki baskıları, İngiltere'ye Sovyetler Birliği'nin asıl hedefinin kendi post-sömürge bölgeleri olduğu düşüncesini uyandırmıştır. Bu nedenle İngiltere, askerlerini geri çekmeye sıcak bakmamıştır. Mısır halkı, savaşın bitmesine rağmen kendi topraklarında halen bulunan İngiliz varlığından oldukça rahatsız olmuştur. Mevzubahis durum Mısırlıların gözünde bir işgal görüntüsü oluşturmakta olup halkının isteği tam bağımsızlığı elde etmektir.⁴⁶

Yaşanılan bu gelişmelerin ardından, Mısır'ın isteği üzerine, Mısır ve İngiltere arasında 1946 yılında bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmaya göre, İngiltere, 1949 Eylül ayına kadar Mısır'dan Filistin'deki gibi kademeli olarak çekilecekti. Fakat bu sefer de iki devlet arasında Sudan meselesi patlak vermiştir. İki devlet, Sudan'ın statüsü hakkında ortak bir karara varamayınca, İngiltere 1946'da imzalanan anlaşmadan da geri çekilmiş ve Sudan sorununu BM Güvenlik Konseyi'ne taşımıştır. Söz konusu mevzu üzerine Güvenlik Konseyi'nde de bir sonuca varılamamış, öte yandan 1948'de Arap-İsrail Savaşı'nın patlak vermesiyle İngiltere, Süveyş Kanalı'nda kalma konusunda daha ısrarcı olmaya başlamış ve işler iyice karmaşık bir hal almıştır. İngiltere ile Mısır arasındaki ilişkilerin çıkmaza girdiği sırada 1952'de, Cemal Abdünnâsır önderliğinde Hür Subaylar Komitesi, Mısır'da darbe yaparak monarşi yönetimine son vermiş ve Mısır Kralını ülkeden göndermiştir. Nasır önderliğinde yeni kurulan hükümet, dış politikada meşruiyet kazanmak amacıyla Sudan meselesine daha ılımlı yaklaşmaktaydı. Bu çerçevede, 1953'te İngiltere ile Mısır arasında imzalanan anlaşmaya göre üç yıl içerisinde Sudan bağımsız olacaktı. Bir yıl sonra, 1954'te iki devlet arasında anlaşma imzalanmasıyla 1936'da imzalanan anlaşma sona erecek ve yirmi ay içerisinde İngiliz kuvvetleri Mısır'dan tamamen çekilecekti. Fakat söz konusu anlaşmanın 4. maddesi doğrultusunda, 1945 yılında Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün, Irak, Yemen ve Suudi Arabistan tarafından kurulan Arap Ligi Devletleri'nin kendi aralarında imzaladığı Ortak Savunma Anlaşması'na dahil olan devletlerden birine ya da Türkiye'ye silahlı bir saldırı olması durumunda, Mısır, İngiltere'ye her türlü

⁴⁶ Armaoğlu, F. (2022). *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, İstanbul, 123. Arı, T. (2007). *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaseti, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul, 257.

ayrıcalığı sağlayacaktı.⁴⁷ Bu maddenin eklenmesinin asıl nedeni, Sovyetler Birliği'nin bölgeye yönelik doğrudan ya da dolaylı olası tehditlerine karşı önlem alma isteğiydi.

1955 yılı itibarıyla Nâsır yönetimindeki Mısır için bölgedeki gelişmeler, Nâsır'ın beklentilerinden farklı bir yönde ilerlemişti. Bağdat Paktı'nın kurulmasıyla birlikte Batı'nın, Türkiye liderliğinde bölge ülkelerini kendi nüfuz alanına çekme çabaları, Nâsır'ın Arap milliyetçiliğini kullanarak Arap devletlerini Mısır öncülüğünde birleştirme politikasıyla çatışmaktaydı. Bu durum, Mısır'ı Bağdat Paktı'na karşı bir tutum almaya ve Sovyetler Birliği ile ilişkilerini güçlendirmeye yöneltmiştir. Nâsır yönetiminin bu doğrultudaki ilk hamlesi, kendisine silah satmayı reddeden Batılı devletlere karşı Doğu Bloğu ülkelerinden biri olan Çekoslovakya'dan silah tedarik etmek olmuştur.⁴⁸ Bununla da yetinmeyen Nâsır, Mısır ekonomisi için kritik bir öneme sahip olan Asvan Barajı'nın inşası konusunda da önemli bir adım atmıştır. ABD'nin barajın yapımı için kredi sağlamayı reddetmesinin ardından, gerekli finansal desteği Sovyetler Birliği'nden temin etmiştir. Batı'nın Mısır'a yönelik olumsuz yaklaşımlarından sonra Nâsır, 26 Temmuz 1956 tarihinde yaptığı bir konuşmada Süveyş Kanalı'nı millileştirdiğini tüm dünyaya duyurmuştur.⁴⁹ Millileştirme kararının ardından, 29 Temmuz 1956 tarihinde ABD, İngiltere ve Fransa temsilcileri durumu değerlendirmek üzere Londra'da bir araya gelmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda yayımlanan bildiride, Londra'da söz konusu meselenin ele alınacağı bir uluslararası konferans düzenleneceği duyurulmuştur. Bu konferansa, 1888 İstanbul Anlaşması'na taraf olan devletler ile Süveyş Kanalı'ndan en çok yararlanan ülkeler davet edilmiştir. Toplamda 24 ülkenin davet edildiği konferans, 22 ülkenin katılımıyla 16 Ağustos 1956'da başlamıştır. Görüşmelerin sonunda alınan kararlar, 3-9 Eylül 1956 tarihleri arasında Mısır'la yapılan müzakerelerde Nâsır'a iletilmiş; ancak Nâsır, bu planı kabul etmeyi reddetmiştir. Bunun üzerine, 19-21 Eylül 1956 tarihlerinde İkinci Londra Konferansı düzenlenmiştir. Bu konferansın sonunda yayımlanan bildiride, Birinci Londra Konferansı'nda alınan kararlar bir kez daha teyit edilmiştir. Konferanslar

⁴⁷ Armaoğlu, a.g.e., 2018, 377-378. Arı, a.g.e., 2007, 259-260. Kılıçoğlu, M. E. (2021). "1956 Süveyş Krizi ve Ortadoğu'ya Etkisi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 735-736.

⁴⁸ Armaoğlu, F. (2022). *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, İstanbul, 143-146.

⁴⁹ Erdem, G. (2017). Bağlantısızlıktan Bağımlılığa: Nasır Döneminde Mısır-SSCB İlişkileri. *The Turkish Yearbook of International Relations*, (48), 81-82.

sırasında dikkat çekici bir husus olarak, her iki konferansa da Türkiye'nin katılım göstermesi ve Batılı devletlerle ortak bir tutum sergilemesi öne çıkmıştır.⁵⁰

Londra Konferansları sonrasında İngiltere ve Fransa, Nasır'ın uzlaşmaz tutumunu BM'ye taşımış ancak buradan da beledikleri sonucu alamamışlardır. Ardından, İngiltere ve Fransa 16 Ekim'de bir araya gelerek daha sonra İsrail'in de dahil olacağı ortak bir saldırı planı tasarlamışlardır. Yapılan planı hukuksal bir meşruluğa oturtmak için de önce İsrail, Mısır'a saldırarak; saldırıyı takiben İngiltere ve Fransa, savaşı sona erdirmek amacıyla müdahalede bulunacaktı. Bu plan doğrultusunda, 29 Ekim 1956'da İsrail, Sina Yarımadası'ndan Mısır'ı işgale başlamıştı. İngiltere ve Fransa, savaşı sona erdirmek için taraflara bir ultiatom göndermiş, fakat Nâsır tarafından bu reddedilmiştir. Bunun üzerine, İngiltere ve Fransa Süveyş Kanalı'na müdahale etmek amacıyla Kanal'a asker çıkarmışlardır. Bu müdahale, başta bölgedeki Arap devletleri olmak üzere ABD ve SSCB tarafından da ağır şekilde eleştirilmiş ve saldırının derhal sonlandırılmasına yönelik açıklamalarda bulunulmuştur. Saldırının planlı bir hareket olduğu, İsrail'in planlanandan daha hızlı bir şekilde hedeflenen bölgeleri işgal etmesi ve İngiltere ile Fransa'nın, anca işgalin tamamlanmasının ardından bölgeye asker çıkarabilmiş olması sonucu ortaya çıkmıştır. İşgalci devletlere yönelik yoğun eleştiriler yapılmış ve ABD ile SSCB'nin devreye girmesiyle, 6 Kasım'da ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Kriz, Nâsır'ın Arap dünyasındaki prestiji yükselmesine sağlamıştır. Kriz sonunda, Arap devletlerinin Batı'ya karşı olumsuz tutumları artarken Sovyetler Birliği'nin bölgedeki prestiji ve etkisi de belirgin şekilde güçlenmiştir.⁵¹

1956'da yaşanan bu kriz, bölgede İngiltere'nin varlığına ve dolayısıyla İngiltere ile iyi ilişkiler içerisinde olan Bağdat Paktı'ndaki Orta Doğu devletlerine darbe vurmuştur.⁵² Süveyş Krizi sürecinde Türk kamuoyunda, İsrail ile birlikte hareket eden ve İsrail'e destek veren İngiltere ve Fransa ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Türk Hükümeti ise İsrail'e karşı sert söylemlerde bulunurken, NATO müttefiki olduğu İngiltere ve Fransa'ya karşı daha ılımlı bir tutum sergilemeyi tercih etmiştir. İşgalin başlamasından kısa bir süre sonra İngiltere haricindeki Bağdat Paktı üyeleri, Tahran'da

⁵⁰ Yılmaz Şahin, Türel. (2019). *Uluslararası Politikada Orta Doğu*, Ankara. 108-111.

⁵¹ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2019, 112-116. Sander, *a.g.e.*, 1996, 301-305.

⁵² Hale, *a.g.e.*, 2021, 119.

5-8 Kasım tarihleri arasında başbakanlar düzeyinde toplanmışlardır.⁵³ Toplantıda, İsrail'i kınayan bir karar alınmış ve Türkiye de bu karara imza atmıştır. Türkiye'nin bu kararı imzalaması, İsrail'e yönelik politikasında ilk somut değişikliğe gidildiğine işaret etmekteydi. Ankara'nın bu kararı almasının ana nedeni, Türkiye'nin İsrail ile diplomatik ilişkileri sürdürmesi dolayısıyla diğer Arap devletleri tarafından, Türkiye'nin Bağdat Paktı çerçevesinde müttefiki olduğu Irak'a yöneltilecek olası eleştirileri engellemektir.⁵⁴ 26 Kasım'da Türkiye Dışişleri Bakanlığı yaptığı açıklamada, BM içinde ve dışında Filistin Meselesinin çözümü için her zaman çaba harcadıklarını, şimdiye kadar bu sorunun bir çözüme kavuşamamasını üzüntü ile karşıladıklarını Filistin Meselesinin adil ve nihai bir çözüme kavuşana kadar Tel Aviv'deki elçisini geri çektiğini açıklamıştır.⁵⁵ Bu açıklamayla Türkiye, İsrail'deki elçisi Şevket İstinyeli'yi geri çağırması ve İsrail'le diplomatik temsilciliğini maslahatgüzarlık seviyesine düşürmüştür.⁵⁶ İsrail, Türkiye'nin bu kararını engellemek amacıyla ABD'yi araya sokmaya çalışmış, ABD ise Türkiye'nin bu kararının Arap ülkeleri nezdinde bir gönül alma hareketi olarak görmüş ve geçici olduğunu söyleyerek İsrail'den Türkiye'ye anlayış göstermesini istemiştir.⁵⁷

Dönemin ana muhalefet partisi CHP'nin yayın organı olan *Ulus*'ta Bülent Ecevit tarafından yayımlanan makalelerde, Hükümetin Orta Doğu politikasını Arap ülkelerine yakınlaşarak oluşturması eleştirilmiş, İsrail ile diplomatik ilişkilerin düşürülmesinin yanlış olduğu ifade edilmiştir.⁵⁸ Şevket İstinyeli, İsrail'den ayrılmadan önce İsrail Dışişleri Bakanlığı'na yaptığı ziyarette bir açıklamada bulunarak alınan kararın İsrail'e karşı düşmanca bir tutum yansıtmadığını, aksine Bağdat Paktı'nı güçlendirmeyi hedeflediğini vurgulayarak İsrail ile Türkiye arasındaki dostane ilişkilerin ve ticaretin zarar görmemesi amacıyla çaba göstereceklerini belirtmiştir. Türkiye, İsrail ile olan iyi ilişkilerini tehlikeye atmasına rağmen, Mısır'ın ve Batı karşıtı diğer Arap ülkelerinin kendisine yönelik söylemlerinde herhangi bir değişiklik olmadığını görmüş,⁵⁹ bu nedenle İsrail'le ilişkilerini maslahatgüzarlık düzeyinde

⁵³ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2010, 97.

⁵⁴ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 646.

⁵⁵ Gruen, *a.g.m.*, 1995, 47.

⁵⁶ Liel, A., Yirik, C. (2010). *Türkiye-İsrail ilişkileri 1949-2010*. İstanbul Kültür Üniversitesi Global Political Trends Center (GPoT), İstanbul, 64.

⁵⁷ Baş, *a.g.m.*, 2019, 103.

⁵⁸ Suçlu Kim. (5 Kasım 1956). *Ulus*. Türk Elçisi Niçin Geri Çağrıldı?. (28 Kasım 1956). *Ulus*. Türkiye'nin Hatası. (1 Aralık 1956). *Ulus*.

⁵⁹ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2010, 100-104.

sürdürmeye devam etmiştir.⁶⁰ Türkiye'nin politika değişikliği İsrail basınında eleştirilmesine yol açmıştır. İngiltere'nin önde gelen Yahudi gazetelerinden The Jewish Chronicle, 7 Aralık 1956 tarihli bir makalesinde, Türkiye'deki farklı muhalif kesimlerle yapılan röportajlara yer vererek, Türkiye'de Hükümetin bu kararına destek vermeyen kesimlerin varlığına dikkat çekmiş ve bu makalede, Türkiye'de meclis ve basında söz konusu karara yönelik ciddi eleştirilerin olduğu belirtilerek Yahudi toplumuna duyurulmuştur.⁶¹ Ancak, iki devlet arasında yaşanan bu gergin süreç fazla uzun sürmemiş, 1957 itibarıyla bölgede yaşanan bazı gelişmeler, iki devletin yeniden yakınlaşmasına sebep olmuştur.

2.5. İki Devlet Arası Stratejik Yakınlaşma: Çevresel Pakt

Süveyş Krizi ile gerilen Türkiye-İsrail ilişkileri, 1957 yılı itibarıyla yeniden toparlanmaya başlamıştır. Bu süreçte, Lübnan ve Ürdün'deki gelişmeler, Suriye Krizi ve bu krizin ardından Mısır ile Suriye'nin birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni (BAC) kurması, bölgede Nasır liderliğinde Arap milliyetçiliğinin yükselişi ve Irak'ta gerçekleşen darbe sonucu Batı karşıtı Arap milliyetçilerinin iktidara gelmesi, Türkiye ile İsrail arasındaki yakınlaşmayı hızlandıran öne çıkan faktörler olmuştur. Ocak 1957'de, dönemin ABD Başkanı Dwight D. Eisenhower tarafından ilan edilen ve kendi adıyla anılan doktrin, ABD'nin Orta Doğu'daki devletlere yönelik önemli bir taahhüdünü ortaya koymuştur. Bu doktrine göre, komünizmle yönetilen herhangi bir devletin Orta Doğu ülkelerine doğrudan silahlı saldırıda bulunması durumunda ve saldırıya uğrayan devletin yardım talebinde bulunması halinde, ABD bu devleti korumak amacıyla silahlı destek de dahil olmak üzere her türlü yardımı sağlayacağını vaat etmiştir.⁶² Bu doktrin ile ABD, Süveyş Krizi sonrasında İngiltere tarafından tamamıyla boşaltılan Orta Doğu'da kendi nüfuz alanını sağlamayı ve Sovyet etkisinin yayılmasını engellemeyi amaçlamıştır. Eisenhower Doktrini kapsamında ABD hem 1957'de Ürdün'e hem de 1958'de Lübnan'a müdahalede bulunmuştur. Ancak, Eisenhower Doktrini pek planlandığı etkiyi yaratmamış aksine bölge devletleri nezdinde ABD'nin bölgeye emperyalist güdülerle girmek istediği algısını oluşturarak Nasır önderliğindeki Arap milletçiliğinin bölgede yükselmesine yol açmış ve Arap

⁶⁰ Erhan, Kürküçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 646.

⁶¹ Baş, *a.g.m.*, 2019, 104.

⁶² Meiertöns, H. (2010). *The doctrines of US security policy: An evaluation under international law.* United Kingdom, 121-125. Eisenhower, Dwight D. (1965). *Waging Peace 1956-1961.* New York, 178.

devletlerinin SSCB'ye yakınlaşmasına sebep olmuştur. Bölge devletlerinin Sovyetlerle yakınlaşması Türkiye'yi tedirgin etmekte, bu nedenle bölgede Batı yanlısı olan devletlerle ilişkilerine daha fazla önem vermeye başlamıştır.

Nâsır, Mısır'da iktidara gelmesinin ardından, bölgedeki monarşileri devirmeyi stratejik bir hedef olarak benimsemiş ve bu doğrultuda, Arap dünyasında 'ilerici' olarak tanımlanan sosyalist ve cumhuriyetçi rejimleri kendi liderliği altında bir araya getirmeyi amaçlamıştır. Bu hedef doğrultusunda, Ürdün, Irak ve Suudi Arabistan'daki rejimlere karşı kapsamlı bir propaganda kampanyası yürütmüştür. Nâsır'ın giriştiği bu faaliyetlerin ilk yansıması Ürdün'de görülmüştür. Ekim 1957'de Ürdün'de yapılan seçimi Nasırcı olarak nitelendirilen kesim kazanmıştır. Seçim sonucunda 1948-1949 Arap-İsrail Savaşı nedeniyle Filistin'den Ürdün'e sığınan yarım milyona yakın Filistinli Arap'ın da etkisi olmuştur. Bunların büyük bir kısmı, kendilerine Filistin topraklarını yeniden kazandıracağını düşündükleri için Nâsır taraftarıydı. Hal böyleyken 1957 seçimlerinin ardından Kral Hüseyin ile seçimleri kazanan Başbakan Süleyman Nabulsi arasında sürtüşmeler yaşanmıştır. Bu sürtüşmeler, Nisan 1957'de Krala bağlı kuvvetler ile solcu subaylar arasında silahlı çatışmalara dönüşmüş, Kahire ve Şam tarafından yapılan propagandalarla halk sokağa çıkmış ve gösteriler yapmaya başlamıştır. Bunun üzerine Kral Hüseyin, 24 Nisan'da olayların milletlerarası komünizm ve onun taraftarları tarafından körüklendiğini belirterek Eisenhower Doktrini kapsamında ABD'nin müdahalesini talep etmiştir. ABD, Kral Hüseyin'in bu talebini yanıtızsız bırakmayarak Ürdün'e askeri ve ekonomik destek sağlamıştır. Bu destekler sayesinde Kral Hüseyin iktidarı, ayaklanmaları bastırarak çatışmalara son vermiştir.⁶³ Yaşanan bu gelişmeler, Türkiye ve İsrail'e SSCB ile iyi ilişkiler içerisinde olan Nâsır'ın bölgedeki gücünü göstermekteydi. Ayrıca, Türkiye'nin güneyinde yaşanacak gelişmeler, Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini gözden geçirmesi gerektiği yönünde işaretler taşıyacaktı.

Süveyş Krizi sonrasında bölgede SSCB'nin etkisi giderek artmış, buna karşılık ABD, Bağdat Paktı üyesi devletlerle daha yakın ilişkiler kurmuştur. Öte yandan, Sovyetler Birliği bölgede özellikle Mısır ve Suriye başta olmak üzere Batı karşıtı Arap devletleriyle yakınlaşmayı tercih etmiştir. 1954 yılı itibarıyla Suriye'deki siyasi

⁶³ Armaoğlu, a.g.e., 2018, 385-386. Campbell, J. C. (1960). *Defense of the Middle East Problems of American Policy*, New York, 128-129.

konjonktür önemli ölçüde değişmiştir. 1949'da bir darbe ile iktidara gelen Edip Çiçekli, Şubat 1954'te gerçekleşen bir başka darbe sonucu görevden alınmış ve aynı yıl Eylül ayında düzenlenen seçimlerde Suriye Komünist Partisi ile Baas Partisi Suriye siyasetinde güç kazanmıştır. Bu süreçte, Suriye'nin siyasi yapısı Arap milliyetçisi, sosyalist, cumhuriyetçi ve Nasırcı bir çerçeve kazanmış; ayrıca SSCB ile iyi ilişkiler geliştirilmiştir. 1957'ye gelindiğinde ise SSCB'nin Suriye üzerindeki etkisi daha da artmış ve 6 Ağustos'ta iki ülke arasında 500 milyon dolarlık askeri ve ekonomik yardım anlaşması imzalanmıştır. Ayrıca, anlaşmanın imzalanmasının ardından Suriye'de askeri personel içinde bazı tasfiyeler ve değişiklikler yaşanmış; Genelkurmay Başkanı General Nizamettin görevinden alınarak yerine komünizm yanlısı Albay Afif Bizri getirilmiştir.⁶⁴ Bu durum, Irak, Ürdün, İsrail ve Türkiye'de endişe yaratmış, Suriye'nin bir Sovyet üssü haline geldiği algısı oluşmuştur.

Suriye'de yaşanan bu gelişmelerin ardından Irak Kralı Faysal ve Ürdün Kralı Hüseyin Türkiye'yi ziyaret etmiş ve 24 Ağustos'ta Irak ve Ürdün Kralları, Türk Hükümeti yetkilileri ve ABD'li yetkili Loy Wesley Henderson arasında bir görüşme gerçekleşmiştir. Türkiye'deki bu görüşme üzerine Mısır, Henderson'ı darbeler uzmanı olarak nitelendirerek gerçekleştirilen görüşmeden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Menderes, ABD'ye ayrıca uyarıda bulunmuş ve ABD'nin Ankara Büyükelçisi Warren'a Suriye'nin artık bir Sovyet uydusu olduğunu vurgulayarak uygun önlemlerin alınması için kesin karar verilmesini beklediklerini ifade etmiştir. Türk askeri yetkililer, Türkiye'nin endişesinin sadece Kuzey'den gelen Sovyet tehdidiyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda Sovyet güçlerinin Türkiye'ye karşı iki cepheli bir saldırı için uygun koşullar hazırlayan Suriye'deki kritik öneme sahip Sovyet mühimmat stokunun varlığından kaynaklandığını bildirmişlerdir. Eylül 1957'de ABD, Suriye'ye komşu devletlere silah yardımı yapılacağını bildirmiş, ayrıca Türkiye'yi tek taraflı bir eylemde bulunmaması konusunda uyarmıştır. ABD ve yakın ilişkiler içerisinde olduğu Arap devletlerinden Suriye'ye yönelik bir müdahale olmayacağını anlayan Ankara, Suriye sınırına mühimmat ve yaklaşık 37 bin kişilik asker yığmıştır. 10 Eylül tarihinde Sovyet Başbakanı, Menderes'e bir mektup göndererek Suriye sınırına asker yığılması nedeniyle Türkiye'yi tehdit etmiştir. 8 Ekim'de de Şam, bir nota göndererek Türkiye'yi, Suriye hava sahasını ihlal etmek ve

⁶⁴ Arı, a.g.e., 2007, 273-274. Almog, O. (2003). *Britain, Israel and the United States, 1955-1958 Beyond Suez*, London, 149-154.

sınıra asker yığmakla suçlamıştır. Bu gelişmeler üzerine ABD her ne kadar Ankara'nın bu sert tutumundan rahatsız olsa da Türkiye'yi destekleyen açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁵ Kriz'in ilk aşamalarında Sovyet lideri Nikita Kruşçev'in Türkiye'ye karşı sert söylemleri öne çıkmış olsa da süreç beklenmedik şekilde Kruşçev'in ılımlı bir tutum benimsemesiyle sonuçlanmıştır. 29 Ekim 1957'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş vesilesiyle Moskova'daki Türk Büyükelçiliği'nde düzenlenen resepsiyona katılan Kruşçev, Orta Doğu'ya yönelik herhangi bir tehdidin olmadığı ve tüm bu yaşananların yanlış anlaşılardan kaynaklandığını ifade etmiştir. Kruşçev'in bu girişimleri krizin sonlanmasını sağlasa da ikili ilişkilere olumlu yansıması için biraz vakit geçmesi gerekmiştir.⁶⁶ Suriye Krizi, Türkiye'nin bölgedeki Nâsır yanlısı ve Batı karşıtı Arap devletleri ile ilişkisini biraz daha gerginleştirerek bu devletlere bakışını daha da değiştirmiştir. Özellikle Nâsır önderliğindeki Mısır'ın bölgede etkisini arttırmaya yönelik girişimleri giderek artmıştır. Bu etki, sadece hükümetler düzeyinde kalmamış, aynı zamanda bölgedeki Arap toplumu nezdinde de etkisini arttırmıştır.

1 Şubat 1958'de Suriye ve Mısır'ın birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti kurmaları ilk aşamada Türkiye-Suriye ilişkilerine olumlu yansımış, Ankara, Suriye'nin SSCB'nin etkisine girerek Sovyetler ile yakın ilişkiler kurmasındansa, Mısır ile birleşmesini kendi çıkarları açısından daha faydalı görmüştür. Bu nedenle kurulmasından kısa bir süre sonra 11 Mart 1958'de BAC'ı tanıdığını açıklamıştır.⁶⁷ Türkiye BAC'a karşı ilk zamanlar olumlu yaklaşmış olsa da sonrasında Nasır'ın bölgedeki gücünü artırması ve Sovyetlerle ilişkilerini geliştirmesi Türkiye'yi bölgede farklı arayışlara itmiştir. Ayrıca, BAC'ın kurulmasından kısa bir süre sonra Lübnan'da yaşanan olaylar Türkiye'nin bölgeye yönelik endişelerini kuvvetlendirmiştir.

1958 baharında Orta Doğu'da Lübnan krizi patlak vermiştir. 1957 Haziran'ında Lübnan'da yapılan genel seçimlerde Cumhurbaşkanı Camille Chamoun, hileli yöntemlerle seçim sonuçlarını manipüle etmesi ve kendisine destek verecek bir parlamento oluşturarak cumhurbaşkanlığı süresini uzatmıştır. Bu süreçte muhalefetin önde gelen isimleri seçim dışı bırakılmış, Hristiyan ve Müslüman Araplardan oluşan Lübnan halkı arasında yaşanan kutuplaşma, Chamoun'un seçim taktikleriyle daha da

⁶⁵ Fırat, M. Kürkcüoğlu, Ö. (2016). "Arap Devletleriyle İlişkiler". B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul. İletişim Yayınları. 630-631.

⁶⁶ Hale, a.g.e., 2021, 122.

⁶⁷ Fırat, Kürkcüoğlu, a.g.e., 2016, 631.

derinleşmiştir. 8 Mayıs 1958’de Muhalif bir gazetecinin öldürülmesi Lübnan’da büyük yankılara sebep olmuş, Nâsır yanlısı Arap Müslüman toplumda öfkeye yol açmıştır. Müslüman liderlerin ve Chamoun karşıtlarının oluşturduğu ‘Ulusal Cephe’ isimli muhalifler ölümden hükümeti ölümden sorumlu tutmuş ve halkı greve çağırmışlardır. 10 Mayıs’ta Trablusşam, 12 Mayıs’ta Beyrut’ta çıkan isyanlar tüm ülkeye yayılmıştır. Bu isyanların, Batı karşıtı olması ve Amerikan Haberler Merkezi’nin yakılması gibi olaylar, durumu daha da karmaşık hale getirmiştir. Chamoun, dış müdahale iddialarını ileri sürerek (burada dış müdahaleden kastedilen BAC’dı) uluslararası topluma yardım çağrısında bulundu. BM Güvenlik Konseyi, müzakereler sonucunda Chamoun’un iddialarının gerçeği yansıtmadığına dair bir rapor yayımlanmış ve uluslararası toplumun tutumunda belirsizliklere yol açmıştır. Öte yandan, 14 Temmuz 1958’de Irak’ta yaşanan askeri darbe ve sonucunda hükümetin devrilmesi, Amerika’nın Lübnan’a asker gönderme kararını etkilemiştir. ABD, 15 Temmuz’da Lübnan’a asker çıkarma kararı alarak iç savaşın önlenmesi için çaba sarf etmiştir. Sonuç olarak, Lübnan’da yaşanan bu kriz, General Fuad Şahab’ın cumhurbaşkanlığına seçilmesi ve silahlı kuvvetlerin tarafsızlığını korumasıyla sona ermiştir.⁶⁸ Lübnan Krizi hem Türkiye hem de İsrail için bölgede yeniden yakınlaşmaya iten unsurlardan biri olmuştur. Bölgede giderek büyüyen gerginlik, iki devlet arasında Süveyş Krizi ile yaşanan gerginliği sona erdirmiş ve 1958’de Irak’ta gerçekleşen darbe ise iki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden geliştirmesini sağlamıştır.

BAC’ın kurulmasından kısa bir süre sonra Ürdün ve Irak’ın da birleşerek Arap Birliği (Arap Federasyonu) kurmaları Kahire tarafından sert karşılanmıştır. Bununla da kalmamış Irak’ta halkın belirli bir kesimi bu birleşmeye karşı protestolar başlatmıştır. Bir yandan Irak içerisinde yaşanan karışıklar, öte yandan Lübnan Krizi, Kral Faysal ve Nuri Said Paşa’yı telaşlandırmıştır. Lübnan Cumhurbaşkanı Chamoun, Türkiye ve Irak’tan, yaşanan bu krize müdahale etmesini istemiş, bunun üzerine Nuri Said Paşa, Lübnan’a askeri müdahale hazırlıkları için General Kasım önderliğindeki birlikleri Lübnan sınırına çekme kararı almıştır. Birlikler sınıra konuşlanmak için Bağdat’tan geçerken, 14 Temmuz 1958’de ani bir kararla darbe yaparak Kral Faysal ve Nuri Said Paşa’nın ölümü ile sonuçlanan ve Irak’ta monarşinin son bulacağı bir devrim gerçekleştirmişlerdir. Irak’ta monarşinin sona ermesi, halk tarafından büyük

⁶⁸ Acar, C. İ. (1989). *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Ankara, 37-39. Campbell, a.g.e., 1960, 139.

bir memnuniyetle karşılanırken, Mısır ve Sovyetler Birliği de bu gelişmeyi memnuniyetle karşılamıştır. Bölgenin tek Batı yanlısı Arap devleti olarak görülen Irak, artık bu istisnai durumunu kaybetmiştir. Bağdat darbesinin tüm Orta Doğu'ya yayılmasından ve Batı'nın bölgeden tasfiye edilmesinden korkan ABD, bu nedenle Lübnan'da yaşanan krize askeri müdahalede bulunmasında ana etmen olmuştur. Irak'taki darbe, yalnızca Ürdün'de değil, İsrail'de de ciddi bir huzursuzluk yaratmıştır. Bu gelişmeler karşısında Tel Aviv, Kral Hüseyin'e yönelik herhangi bir darbe girişimine karşı askeri müdahalede bulunma kararlılığını ortaya koymuştur. Ancak bu darbe, bölgede en çok Türkiye'yi rahatsız etmiştir.⁶⁹

14 Temmuz'da Ankara'da gerçekleşecek Bağdat Paktı Devlet Başkanları Toplantısı'nda Kral Faysal ve Nuri Said'i bekleyen Paktın geriye kalan üyeleri, yaşanan darbeyi şaşkınlıkla karşılamışlardır. Darbe, dış aktörlerin desteği ile gerçekleştirildiği düşünülerek kınanmıştır. Bağdat Paktı'na üye devletler ABD'ye mesaj göndererek söz konusu darbenin Nâsır ve komünistlerin müdahalesi sonucu yaşandığını belirtmiş ve ABD'nin göstereceği tepkinin önemini vurgulamışlardır. ABD'den Eisenhower Doktrini kapsamında Irak'a müdahalede bulunulması da talep edilmiştir. Diğer Pakt üyelerinden bu konuda ayrılan Türkiye, Irak darbesine yönelik daha sert bir politika izlemiştir. Türkiye, ilk aşamada yeni Irak Hükümetini tanımadıklarını açıklamıştır. Türkiye'nin duyduğu rahatsızlığın en belirgin göstergesi ise Irak'a yönelik askeri bir müdahale yapma düşüncesi olmuştur. Askeri müdahale Türk Hükümeti içerisinde görüşülmüş ve kabul edilmiştir. ABD ve İngiltere, Türkiye'nin Irak'a yönelik olası bir askeri müdahalenin, Irak halkını yeni hükümetin etrafında birleştirerek Mısır ve Sovyetler Birliği'ne yakınlaştırmayabileceği endişesini taşımaktaydı. Bu yakınlaşmanın Sovyetlerin doğrudan müdahalesine yol açabileceğini değerlendiren iki ülke, Türkiye'ye itidal çağrısında bulunarak sakin kalmaları uyarısında bulunmuştur. Bu telkinler üzerine Türkiye tutumunu yumuşatmış ve 31 Temmuz 1958'de Irak'ın yeni Hükümetini tanımıştır. Yaşanan darbenin ardından Bağdat Paktı isim değiştirerek Merkezi Anlaşma Teşkilatı (Central Treaty Organization-CENTO) olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.⁷⁰

⁶⁹ Divine, R. A. (1981). *Eisenhower and the Cold War*, New York, 99. Armaoğlu, a.g.e., 2018, 391-392

⁷⁰ Fırat, Kürkçüoğlu, a.g.e., 2016, 632-63Orta3.

Bu gelişmeler, Nâsır'ın Orta Doğu'daki Arap devletleri nezdinde popülerliği ve bu çerçevede etkisi giderek artmıştır. Yalnızca Nâsır değil, Nâsır ile iyi ilişkiler içerisinde olan SSCB'nin de bölgedeki tesiri artmış ve bölge devletleri dönemin iki bloklu dünyasında Doğu Bloğuna yakınlaşma eğilimi göstermiştir. Bölgede Nâsır ve SSCB'nin gücünün artması Türkiye ile İsrail'i rahatsız etmiştir. İsrail'i ortadan kaldırmayı temel dış politik amacı olarak belirlemiş Nâsır'ın bölgedeki etkisinin artması ve Arap devletleri tarafından destek görmesi İsrail için en büyük ve ortadan kaldırılması gereken bir meseleye dönüşmüştür. Bu çerçevede İsrail, bölgede dengeleyici, Nâsır karşıtı, caydırıcı bir güç oluşturma niyetindeydi. Türkiye nezdinde ise bölgede Nâsır'ın güç kazanması, Batı'yla birlikte Orta Doğu'ya yönelik belirlenen 'bölge devletlerini Batı Bloğuna yakınlaştırarak komünizmden uzak tutma' politikasını olumsuz etkilemekteydi. Diğer taraftan Nâsır'ın SSCB ile iyi ilişkiler içerisinde olması bölgede Sovyet nüfuzunu artırmakta ve bölge devletlerini Batı'dan daha da uzaklaştırarak komünist tarafa çekmekteydi. SSCB'nin Orta Doğu'da etkinliğini artırarak Türkiye'nin güneyine inmesi Ankara'nın çevrelenmiş hissine kapılmasına ve dolayısıyla ciddi güvenlik endişeleri yaratarak Batı'ya yakınlaşmasına neden olmuştur.⁷¹

Orta Doğu'da yaşanan bu gelişmeler ve son olarak Irak darbesi ile Bağdat Paktı'nın sona ermesiyle, Irak'ta Batı karşıtı bir hükümetin iktidara gelmesi, İsrail'i bölgede yeni bir ittifak arayışına itmiş, bu doğrultuda Ankara'yla gizli görüşmeler gerçekleştirilerek Türkiye ile yeniden yakın ilişkiler kurulacağı bir dönem başlamıştır.⁷² İsrail Başbakanı Ben Gurion bölgede başta Arap devletleri olmak üzere Sovyet varlığından algıladığı bu tehdidin, Arap olmayan ve Batı yanlısı devletlerle kurulacak bir ittifak düzeni ile ortadan kaldırılabileceğini inanmıştır. Gurion, Arap devletlerinin hareket kabiliyetini kısıtlayacağını düşündüğü bu yeni oluşuma "Çevresel Pakt" adını vermiştir. Ben Gurion, bu Paktın Etiyopya, İran ve Türkiye'den oluşmasını planlamıştır. Paktın en büyük destekçisi, bölgede Sovyet etkisinin kırılabileceğini düşünen ABD olmuştur. ABD, desteğini fiiliyata dökerek bir yandan Paktın oluşumu için İsrail'i cesaretlendirirken diğer yandan Pakta katılmasını bekledikleri devletlerin hükümetleri ile görüşmeler gerçekleştirerek bu devletleri ikna

⁷¹ Armaoğlu, *a.g.e.*, 2018, 393.

⁷² Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 64.

etmeye çalışmıştır.⁷³ Bu devletler içerisinde ikna edilmesi biraz daha zor olan Türkiye olmuştur. Süveyş Krizi ile her ne kadar iki devlet arasında siyasi ilişkiler durgunlaşma sürecine girmiş olsa da ekonomik ilişkiler Yahudi iş insanlarının özverisi sayesinde sürdürülmeye devam etmiştir. Ankara bu dönemde Yahudi iş insanlarına çeşitli kolaylıklar sağlamış, bunun üzerine Yahudi iş insanları Menderes Hükümetine teşekkür ettiklerini bildiren bir mektup göndermişlerdir.⁷⁴ Ekonomik ilişkilerin gelişmesi, siyasi ilişkilerin de gelişmesini sağlamıştır.

1957'nin sonuna doğru İsraili ve Türk yetkililer Türkiye'de, Avrupa'da ve ABD'de çeşitli görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Bu görüşmelerde İsrail Dışişleri Bakanı Golda Meir, Meir'in danışmanı olan Reuven Shiloah ve Ankara eski Büyükelçisi ve Ankara'dan sonra Roma'ya atanmış olan Eliyahu Sasson, İsrail'i temsilen katılmışlardır. Orta Doğu hakkında bilgi ve tecrübesi, Ankara'daki siyasilerle ile iyi ilişkiler içerisinde olması ve dönemin Başbakanı Menderes ile kişisel samimiyetleri dolayısıyla Sasson bu görüşmelerin gerçekleşmesinde kilit rol oynamıştır. Sasson, 1957'de Paris'te Menderes ile görüşmüş ve Bağdat Paketi'nin İsrail karşıtı kararlar almamasını istemiştir.⁷⁵ 1958'in başında İsrail Başbakanı, ülkesi ile Etiyopya ve İran arasında güvenlik anlaşması imzalanmasını sağlamıştır. Ne var ki Ben Gurion bu oluşumda bölgenin en güçlü devletlerinden biri olan Türkiye yer almazsa Paketin başarıya ulaşabileceğini düşünmemekteydi.⁷⁶ Bu çerçevede, İsraili yetkililer Türk yetkililer ile görüşme sıklıklarını arttırmışlardır. Sasson, Genelkurmay Başkanı İbrahim Feyzi Mengüç ile Roma'da görüşmüş, bu görüşmelerden hemen sonra Golda Meir Türkiye'ye gizli bir ziyaret gerçekleştirerek dönemin Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ile Marmara açıklarında bir gemide bir araya gelmiştir. Meir ve Zorlu Ağustos 1958'de bu sefer Zürih'te görüşme gerçekleştirmişlerdir. İki devlet arasındaki görüşmelerin sıklığına rağmen, ciddi anlamda yaklaşma Irak'ta yaşanan darbeden sonra olacaktır.⁷⁷ Gerçekleşen ikili görüşmelerin 14 Temmuz'a kadar gizli yürütülmesini isteyen İsrail, sonrasında bu gizlilikten rahatsız olmuş ve bunu

⁷³ Kılıçoğlu, M. E. (2021). "Türkiye-İsrail Çevresel (Hayalet) Paketi", *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 53-54.

⁷⁴ Baş, a.g.m., 2019, 104.

⁷⁵ Bengio, O. 2010. *The Turkish Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders*, Palgrave-Macmillan, New York, 42-43.

⁷⁶ Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). "Filistin Sorunu", Baskın Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I*, İstanbul, 647.

⁷⁷ Bengio, a.g.e., 2010, 42-43.

alenileştirmek istemiştir.⁷⁸ Ancak, Ankara dönemin iç ve dış konjonktürü dolayısıyla İsrail'in bu isteğine sıcak bakmamıştır.

28 Ağustos 1958 tarihinde, gizlice Türkiye'ye gelen Başbakan David Ben Gurion ile Menderes liderliğindeki üst düzey heyetler arasında gizli görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu görüşme Türkiye tarafından çok gizli tutulmuştur. O kadar gizli tutulmuştur ki basına herhangi bir bilgi sızması için görüşme sırasında tecrübeli Türk diplomatlar garsonluk yapmıştır.⁷⁹ Gerçekleştirilen bu gizli ziyaret ile Türkiye, Çevresel Pakt'a katılmayı kabul etmiştir. İki ülkenin askeri, diplomatik ve güvenlik alanlarında dönemin şartları göz önünde bulundurularak örtülü bir şekilde iş birliği yapmasına karar verilmiştir. Görüşmeler sırasında Reuven Shiloah tarafından bir liste okunarak iş birliği konuları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Siyasi alanda hem hükümetler hem de kamuoyu düzeyinde ortak çalışmalar yapılması kararlaştırılırken ekonomik alanda iki devlet arası dış ticaret hacminin artırılması için ortak uygulamalara gidilmesi hususunda mutabakata varılmıştır. Güvenlik alanında ise istihbarat paylaşımı ve acil durumlarda karşılıklı yardımlaşma için ortak planlama gibi konularda anlaşmaya varılmıştır. İki devlet arasında yakın askeri ilişkiler olmasına rağmen, Türkiye'nin Arap ülkelerinin tepkisinden endişe duyması sebebiyle görüşmeler gizli tutulmuştur. Öte yandan, İsrailli yetkililer Ankara'ya diplomatik temsil düzeyinin yeniden yükseltilmesi için baskı yapmışlardır. Bunun üzerine Menderes, Ben Gurion'a ikili ilişkilerin büyükelçilik düzeyine çıkarılacağı sözünü vermiştir. 1960'ların başında iktidara gelen İsmet İnönü ve Suat Hayri Ürgüplü gibi sonraki başbakanlar da benzer taahhütlerde bulunmuş olsalar da bu sözün yerine getirilmesi için yaklaşık otuz yıl geçmesi gerekmekteydi.⁸⁰

Türkiye'nin Pakta katılmayı kabul etmesinin nedenlerine bakılacak olursa, ilki bölgede buhranlar yaşanması ve her buhran sonrasında Arap milliyetçiliği ile Sovyet etkisinin artmasıydı. İkincisi, Süveyş Krizi sonrasında Mısır ve Suriye'nin birleşme kararı, başlangıçta Ankara nezdinde Suriye'nin SSCB yerine Mısır'a yaklaşmasının tercih edilebilir bir seçenek olarak görülse de SSCB'nin Suriye'ye askeri destek sağlaması ve Mısır ile diğer Arap ülkelerindeki nüfuzunu artırması, Ankara'da hoşnutsuzluğa ve endişeye yol açmıştır. Üçüncüsü, Temmuz 1958'de General Kasım

⁷⁸ Baş, *a.g.m.*, 2019, 106.

⁷⁹ Nachmani, *a.g.e.*, 1987, 74-76.

⁸⁰ Bengio, *a.g.e.*, 2010, 43-44.

liderliğinde Irak'ta meydana gelen darbe ve bu ülkenin fiilen Bağdat Pakti'ndan ayrılması ile Türkiye'nin güney sınırından algıladığı tehdidin boyutlarının artması, Türkiye'yi Çevresel Pakta katılmaya iten sebepler olarak gösterilebilir. Ayrıca, ABD'nin yeni oluşan Pakt'a Türkiye'nin katılmasını istemesinin yukarıda sayılan nedenlere ek olarak söylenebilir. Çevresel Pakt, öncelikle üye ülkelerin Pan-Arap ve komünist hareketlere karşı birlikte hareket etmelerini amaçlamıştır. Bununla birlikte, üyeler arasında bilimsel ve ekonomik iş birliğinin artırılması da hedeflenmiştir. Ancak, Pakt'ın en önemli çalışması, üye ülkeler arasında 'Trident' isimli etkili bir istihbarat ağının kurulması olmuştur.⁸¹ İstihbarat alanındaki bu iş birliği özellikle İsrail ve Türkiye arasında askeri ilişkilerde yoğun bir şekilde gerçekleştirilecektir.

Ben Gurion'un 28 Ağustos ziyaretinden sonra da iki ülke arasında üst düzey görüşmeler gerçekleştirilmiştir. 15 Ekim 1958'de iki devletin askeri yetkilileri bir araya gelerek ilk kez bu alanda bir iş birliği anlaşması üzerinde çalışmışlardır. İsrailli yetkililer tarafından "Merkava" kod adı verilen bu iş birliğini, İsrail Genelkurmay Başkanı "özel ilişki", istihbarat başkanı ise "çok yakın" şeklinde nitelendirmiştir. Eşsiz olarak görülen bu anlaşma, o zamana kadar İsrail'in başka bir devlet ile yaptığı tek askeri anlaşma örneğiydi. Söz konusu iş birliğiyle Sovyetler Birliği, Suriye ve Mısır başta olmak üzere Arap devletleri ile ilgili terörizm alanında istihbarat, fikir ve bilgi alışverişi; askeri sanayi alanında teknik bilgi alışverişi gibi iş birlikleri öngörülmüştür. Burada en dikkat çekici gelişme, İsrail Genelkurmay Başkanı Haim Leskov'un 1959'da Türkiye ziyaretinde kuvvet komutanları ve çeşitli generallerle gerçekleştirdiği görüşmelerde Suriye'ye yönelik ortak bir harekât planını oluşturması olmuştur. Bu plana göre, kara, hava ve deniz kuvvetlerinin katılımıyla gerçekleştirilecek ortak bir harekât yapılması öngörülmüştür.⁸² Bu dönemde, Türkiye-İsrail ilişkilerindeki yaklaşma görüntüsüne rağmen iki ülkenin dış politikada öncelikleri farklılık göstermekteydi. İsrail, bölgedeki varlığından rahatsız olan komşu Arap ülkelerine karşı varlığını sürdürmeyi ana politika hedefi olarak benimseyerek SSCB'ye ve komünizme karşı sert söylemlerden kaçınmış, tarafsız bir görünüm sağlayarak Batı ile iyi ilişkiler geliştirmeyi amaçlamıştır.⁸³

⁸¹ Erhan, Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 647-648.

⁸² Bengio, *a.g.e.*, 2010, 52-53.

⁸³ Baş, *a.g.m.*, 2019, 96.

Bu çerçevede bölgede kendi devlet yapısına yakın olan ve varlığından rahatsızlık duymayan iki ülke olan İran ve Türkiye ile ilişkilerini güçlendirmeyi hedeflemiştir. Türkiye ise Sovyet tehdidinin ardından kendini Batıya yakın görmüş ve 1952’de NATO’ya üye olarak ABD ve Batı ile dış politikasını ortaklaştırmıştır. Türkiye, böyle bir noktadan Orta Doğu politikasını belirlemiştir. Orta Doğu’da emperyalist geçmişe sahip olan bölge devletleri, ABD ve Batı’ya karşı olumsuz bir bakış açısına sahipti. Bu durum, bölge devletlerinin Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kurmasına yol açmış ve bölgede komünizmin etkisi giderek artmaya başlamıştır. ABD, bölgede komünizmin yayılmasını engellemek ve bölge devletlerini Batı’ya yaklaştırmak amacıyla, liberal ve demokratik değerlere sahip, bölgedeki diğer ülkelere kıyasla daha gelişmiş olan, Batı ile güçlü ilişkiler geliştiren ve Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu Türkiye ile ortak hareket etmeye başlamıştır. Bu noktada Türkiye dış politikasını NATO ekseninde şekillendirerek stratejik önemini vurgulamış, Batı’nın güvenliğinin sağlanmasında kendi güvenliğinin kritik olduğunu ileri süren bir dış politika izlemeye başlamış ve Türkiye’nin çıkarı ABD önderliğindeki Batı’nın çıkarıyla özdeşleştirilmiş düşüncesi ile hareket etmiştir. Türkiye’nin 1950’lerde izlemiş olduğu bu politika; icraatleri açısından aktif, sonuçları açısından ise başarısız sonuçlanmıştır.⁸⁴ Türkiye-İsrail ilişkilerindeki yakınlaşma, Çevresel Pakt’ın etkisiyle yeniden ivme kazanmıştır. Ancak bu yakınlaşma hem uluslararası alandaki değişimler hem de bölgesel dinamiklerde yaşanan gelişmeler nedeniyle 1960’ların ortalarında sona ermiş ve iki devlet arasındaki ilişkiler 1980’lerin ortalarına kadar gerileme sürecine girmiştir.

2.6. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel İlişkiler

İki devlet arasındaki stratejik ve siyasi yakınlaşma diğer alanlara da yansımış; ekonomik, sosyal ve kültürel açılardan ilişkilerini geliştirmeye başlamışlardır. Diplomatik ilişkilerin geliştirilmesinin ardından ekonomik ilişkilerin de iki devlet arasında geliştirilmesinin amaçlandığı görülmektedir. 4 Temmuz 1950’de imzalanan Ticaret ve Ödeme Anlaşmaları ile daha yeni kurulmuş olan İsrail devletinin özellikle tarımda gelişme kat edememiş olması dolayısıyla ilk zamanlarda tarımsal ürünler olmak üzere mineraller ve hayvansal ürünlerin Türkiye’den İsrail’e ihracatı başlamıştır. İlerleyen yıllarda İsrail’in tarım alanında başarılı politikalar izlemesiyle tarımda sıçrama yaşaması, Türkiye’nin İsrail’e olan ihracatında düşüşe neden

⁸⁴ Fırat, Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 615.

olmuştur. Türkiye'nin ticaret sepetinde ise hafif sanayi ürünleri, tıbbi ve kimyasal ürünler yer almaktaydı. Bunun yanı sıra Türkiye'nin, Soğuk Savaş dolayısıyla ilişki kurmadığı Doğu Avrupa ülkelerinden kamyon, traktör, çelik gibi ağır sanayi ürünlerinin Türkiye'ye girişi İsrail üzerinden gerçekleşmekteydi.⁸⁵ 10 Mart 1950'de Türkiye ile İsrail arasında Modus Vivendi anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre, taraflar gemi ulaşımı, ithalat ve ihracattaki gümrük vergileri, bu vergilerin tahsil usulleri, gümrükleme şartları, uygulamalar ve yükümlülükler konusunda birbirlerine 'en çok kayırlan ülke' statüsünde muamele etmekle yükümlü olmuştur. Anlaşma imzalandığı tarihten itibaren geçerlilik kazanmış ve Türkiye ile İsrail arasında bir ticaret ve deniz taşımacılığı antlaşmasının yürürlüğe girmesine kadar uygulanmaya devam etmiştir.⁸⁶

Devlet Hava Yolları Genel Müdürü Osman Nuri Baykal, 16 Mart 1950 tarihli Bakanlar Kurulu kararı doğrultusunda, İsrail ile yeniden başlatılacak uçak seferlerine ilişkin incelemelerde bulunmak ve gerekli anlaşmaları hazırlamak üzere görevlendirilmiştir. Bu çerçevede, Türkiye ve İsrail arasında hava ulaştırmasına dair 16 maddelik bir anlaşma ve 5 maddelik bir ek protokol, 5 Şubat 1951 tarihinde Türkiye adına Rıfık R. Pasin, İsrail adına ise Eliahu Basson tarafından imzalanmıştır. Anlaşma ve ekine ilişkin kanun, 12 Ekim 1951 tarihinde onaylanmıştır. Anlaşma kapsamında, Türkiye, İsrail'e Lydda veya Hayfa'dan başlayarak, Ankara ve İstanbul'a veya daha ileri noktalara, herhangi bir ara durak olmaksızın hava nakliyatı hizmeti işletme hakkı tanımıştır. Benzer şekilde, İsrail de Türkiye'ye, İstanbul üzerinden veya doğrudan Lydda ve Hayfa'ya ya da daha ileri bölgelere, her iki yönde hava taşımacılığı yapma hakkı tanımıştır. Bu güzergâhlar, uluslararası taşımacılık kapsamında yolcu, posta ve ticari eşya yükleme ve boşaltma amacıyla her iki ülkenin kullanımına sunulmuştur. Taraflar, ekonomik koşullar doğrultusunda uygun tarifeler belirleyebilme esnekliğine de sahip olmuşlardır.⁸⁷

4 Temmuz 1950'de imzalanan ticaret anlaşması, 4 Mayıs 1951'e kadar geçerliydi. Ancak, anlaşma süresinin sona ermesinden önce iki devletten birinin, iki ay önceden fesih bildiriminde bulunmaması durumunda anlaşma otomatik olarak uzayacaktı. Ayrıca, ödemeler anlaşması çerçevesinde, Türkiye Cumhuriyeti Merkez

⁸⁵ Erhan, Kürkçüoğlu, a.g.e., 2016, 643.

⁸⁶ BCA.30-18-1-2/123.64.8

⁸⁷ BCA.30-18-1-2/122.28.17. Can, a.g.e., 2021, 130-131.

Bankası ile İsrail'in merkez bankası işlevi gören Anglo-Palestine Bank arasında ödemeler ve para transferlerinin kolaylaştırılması amaçlanıyordu.⁸⁸ İlerleyen ticari ilişkiler kapsamında 4 Nisan 1953'de alınan bir kararla 30 bin ton buğday satışı yapılmasına karar verilmiştir.⁸⁹ Türkiye, 5 Kasım 1953 tarihinde aldığı bir kararla, İsrail ile yapılan ticaret ve ödeme anlaşmalarında belirlenen kredi marjını 1,5 milyona yükseltmiştir.⁹⁰ İki devlet arasında ticaret ve ödemeler alanında ilişkileri geliştirip derinleştirmek amacıyla 18 Mart 1960'ta Ticaret ve Tediye Anlaşması imzalanmıştır. Yine bu dönemde İsrailli inşaat firmaları Türkiye'de bazı projelerin ihalesini almış, İstanbul'da Yeşilköy Havaalanı'na giden yolun⁹¹ ve Ankara'da 'İsrail Evleri' olarak isimlendirilen toplu konutların ihalesi İsrailli firmalara verilmiştir.⁹²

İsrail devletinin kurulmasından sonra kültürel ilişkilerde yakalanan yakınlık 1950'ler boyunca olumlu gelişmeler yaşanmasıyla sürdürülmüştür. Bu bağlamda, İsrail Devleti henüz kurulmadan önce yaşanan önemli gelişmelerden biri, Türk Musevileri İsak Yaeş ve Avram Leyon tarafından 'Şalom' adıyla bir gazetenin yayımlanması olmuştur. 29 Ekim 1947 tarihinde Cumhuriyet Bayramı etkinlikleri kapsamında çıkarılan bu gazete, Atatürk'ün 'Yurtta Sulh, Cihanda Sulh' ilkesine atıfta bulunularak, İbranice 'barış' anlamına gelen 'Şalom' ismini almıştır. Türk Musevilerinin basın-yayın alanındaki faaliyetleri yalnızca Şalom gazetesiyle sınırlı kalmamıştır. Moşe Benbasat, 4 Temmuz 1947'de *Şabat* gazetesini; Yako Kıymaz, 19 Aralık 1947'de *Atikva* gazetesini; İsak Yaeş ve Menahem Madem ise 17 Haziran 1948'de *Or Yehuda* ve *Or İsrail* gazetelerini yayımlayarak Türkiye'deki Musevi basınına önemli katkılarda bulunmuşlardır.⁹³ 1947 yılında Türkiye, Tel Aviv'de bulunan Mikve İsrail Tarım Okulu'na öğrenci göndermeye başlamıştır.⁹⁴ 16 Ekim 1949 tarihinde Taksim Sarievler'de İsrail Başkonsolosluğu açılmıştır. Açılış törenine katılan yaklaşık 20 bin Türk Musevisi, Taksim'deki Atatürk Anıtı'na çelenk sunarak törene katkı sağlamıştır.⁹⁵ Haziran 1951'de, UNESCO tarafından Türkiye'de Orta

⁸⁸ Can, *a.g.e.*, 2021, 132.

⁸⁹ BCA.30-18-1-2/131.25.10.

⁹⁰ BCA.30-18-1-2.133/87.10.

⁹¹ Erhan, Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 643.

⁹² Basalel, *a.g.e.*, 2000, 300

⁹³ Küçük, E. (2023). "Türkiye'deki Kaynaklar Temelinde İsrail'in Kuruluşundan 2000'li Yıllara Türkiye-İsrail Eğitim ve Kültür İlişkileri", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 300.

⁹⁴ BCA 538/2673. 21673.5.

⁹⁵ Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 29-31.

Doğu Temel Eğitim Merkezi adıyla bir eğitim kurumu kurulması kararlaştırılmıştır. Bu karara olumlu yaklaşan İsraili yetkililer, merkezin Türkiye’de kurulmasını memnuniyetle karşılamış ve desteklediklerini ifade etmişlerdir.⁹⁶

Eylül 1952’de, merkezi ABD’de bulunan Dünya Yahudi Kongresi’nin Başkanı Dr. Perlzweig, Türkiye’ye ziyaret gerçekleştirerek, Türkiye’deki Yahudi azınlığın durumuyla ilgili incelemelerde bulunmuş ve Dışişleri Bakanı Köprülü ile yaptığı görüşmelerde, Türkiye’deki Musevi toplumunun yaşam koşullarından memnun olduğunu belirterek, bu azınlığın Dünya Yahudi Kongresi ile temas kurmasının desteklenmesini talep etmiştir. Köprülü’nün bu talebe olumlu yaklaşımı, İsrail’de geniş yankı uyandırmıştır. İsrail’in kuruluşunun ardından Türkiye’den göç etmiş olan Türkiye Musevileri, 1453 İstanbul’un fethinin 500. yıldönümü sebebiyle İsrail üniversitelerinde çeşitli kutlamalar gerçekleştirilmiştir. Bu gelişmeler Türkiye’de memnuniyetle karşılanmıştır. İsraili yetkililer tarafından Hayfa yakınlarında bulunan Karmel Dağı’nda Atatürk Ormanı kurulmuştur. İsrail Devlet Başkanı Yitzhak Ben-Zvi’nin katılımıyla gerçekleştirilen açılış töreninde, Türkiye’nin İsrail Maslahatgüzarı Şevket İstinyeli, iki ülke arasındaki dostluğun bir sembolü olarak buraya ağaç dikmiştir.⁹⁷ İki devlet arasında kültürel alanda yakalanılan yakınlaşmayı sürdürebilmek için 1953 yılında bu alanda önemli bir adım atılmıştır. Ekim 1953’te her iki tarafın yetkilileri, kültürel iş birliğini kapsayan bir anlaşmanın imzalanmasına yönelik görüşmeler gerçekleştirmiş ve bu anlaşma kapsamında, taraflar arasında üniversite akademisyenlerinin, bilimsel ve kültürel kurum üyelerinin, ayrıca teknik uzmanların değişimi öngörülmüştür. Dahası, her iki hükümetin de ülkelerinde öğrencilerin öğrenim görmeleri için burslar tahsis etmesi, eğitim amaçlı ziyaretler düzenlemesi, konserler, konferanslar, sanat sergileri ve spor müsabakaları organize etmesi planlanmıştır. Anlaşma şartlarının uygulanmasını sağlamak amacıyla iki tarafın ortak bir komisyon oluşturması da kararlaştırılmıştır.⁹⁸ Fakat bu dönemde, özellikle Adnan Menderes ve diğer Türk devlet adamlarının, Arapların gözünde İsrail yanlısı tutum sergiledikleri izlenimini önlemek istemeleri, Arap ülkeleriyle daha aktif ilişkiler

⁹⁶ BCA 538/2673. 21672.1.

⁹⁷ Erhan, Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 644. Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 44-45.

⁹⁸ BCA 538/2673.21644.3.

geliştirme planları ve 1950'li yılların başında oluşturulması amaçlanan Bağdat Paktı'na katılma istekleri nedeniyle anlaşma taslağı iptal edilmiştir.⁹⁹

Eğitim alanında da yakınlaşma çerçevesinde bazı adımlar atılmıştır. 1955'te İsrail elçiliğinin aldığı bir kararla İsrail'de yüksek öğrenim kurumlarında öğrenim görecektir olan Türk öğrencilere burs desteği sağlanacağı belirtilmiştir. Benzer şekilde 1956'da altı İsrailli öğrenci öğrenim görmek amacıyla Türkiye'ye gönderilmiştir.¹⁰⁰ Eğitim alanında, kitap değişimi konusu gündeme gelmiş, 1957'de Türkiye Basım Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü tarafından Türkiye'nin tanıtımı amacıyla hazırlanan kitap ve broşürler, Tel Aviv Üniversitesine gönderilmiştir. Bu durumu memnuniyetle karşılayan Tel Aviv Üniversitesi yetkilileri, Türkiye'nin Tel Aviv Elçiliği'ne bir teşekkür mektubu göndererek iki ülkenin üniversiteleri arasında kitap değişimi yapılmasını talep etmişlerdir. Ayrıca, Türkiye'den İsrail'e göç eden yüksek öğrenim görmüş gençlerin birbirleriyle tanışmalarını, iş bulmalarını ve kültürel birlikteliği geliştirmelerini sağlamak amacıyla *Türkiyeli Yüksek Öğrenim Görmüşler Derneği* adıyla bir dernek kurulmuştur.¹⁰¹ 18 Temmuz 1958 tarihinde, İsrail Arkeoloji Cemiyeti'ne bağlı 32 kişilik bir grup, 15 günlük bir süre için Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Boğazköy, Kültepe ve Karatepe gibi önemli arkeolojik alanlarda incelemelerde bulunmuştur. İstanbul ve Ankara'yı da kapsayan ziyaretlerinin yanı sıra, grup Kayseri, Adana ve Antakya'daki tarihi bölgelerde de araştırma gezileri düzenlemiştir.¹⁰² Türkiye'den İsrail'e göç eden Türkiye Yahudileri, Türk kültürünü sürdürmek ve İsrail'e tanıtmak amacıyla 1 Ağustos 1960'ta Türkiyeliler Birliği adı altında dernek kurmuştu bu dernek günümüzde kadar faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁰³ 1960'lı yılların başında Türkiye-İsrail arasında sosyal ilişkilerin spor müsabakalarıyla çeşitlendirildiği görülmüştür. Bu kapsamda, 15 Şubat 1961 ve 25 Kasım 1962'de iki devletin milli takımları arasında Tel Aviv'de yapılan dostluk maçları düzenlenmiştir.¹⁰⁴ Yine bu dönemde İsrail'in talebi üzerine, 23 Eylül 1962 tarihli Bakanlar Kurulu Kararıyla Gaziantep-Nizip yolu üzerinde bulunan Turlu Köyü'ndeki Şehzade Höyük'te, İsrail'deki Fransız Arkeoloji Enstitüsü adına Prof. Dr. Jean Perrot'un yönetiminde kazı

⁹⁹ Küçük, *a.g.e.*, 2023, 302.

¹⁰⁰ BCA 538/2673.21667.5. BCA 538/2673.21667.4. BCA 538/2673.21667.3. BCA 538/2673. 21667.1

¹⁰¹ BCA 538/2673.21665.1. BCA 538/2673.21664.2. Küçük, *a.g.e.*, 2023, 303.

¹⁰² BCA 538/2673.21662.1.

¹⁰³ Küçük, *a.g.m.*, 2023, 304.

¹⁰⁴ Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 68-69.

yapılmasına izin verilmesi dikkat çeken bir gelişme olmuştur.¹⁰⁵ İki devlet arasında yaşanan ekonomik, kültürel ve sosyal yakınlaşmaların yanı sıra istihbarat alanında da ortak çalışmalarda bulunulmuştur. İsrail milli istihbarat servisi olan İsrail İstihbarat ve Özel Harekâtlar Enstitüsü (HaMossad leModi'in uleTafkidim Meyuhadim-MOSSAD) ile Türkiye Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) arasında çeşitli eğitimler gerçekleştirilmiştir.



¹⁰⁵ BCA.30-18-1-2.166/45.4.



3. 1965-1983 ARASI TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ

1965-1983 arası dönemde Türkiye-İsrail ilişkilerini etkileyen çeşitli faktörler olmuştur. Ancak bu dönem öncesinde, bilindiği üzere 1962 yılında yaşanan Küba Füze Krizi İkili ilişkileri etkileyen önemli bir küresel gelişme olarak ortaya çıkmıştır. Kriz, ABD ile SSCB arasındaki ilişkileri Soğuk Savaş sürecinin en tehlikeli noktalarından birine taşımış ve tarafları nükleer savaşın eşiğine getirmiştir. Ancak, her iki süper güç, nükleer bir çatışmanın yıkıcı sonuçlarının bilinciyle uzlaşma yolları aramış ve karşılıklı tavizlerle krizi çözmeyi başarmıştır. Bu durum, Soğuk Savaş'ta 'yumuşama (détente)' olarak adlandırılan bir dönemin başlamasına zemin hazırlamıştır. Küba Füze Krizi'nin çözüme kavuşturulması, sadece ABD-SSCB ilişkilerini etkilemekle kalmamış, aynı zamanda bölgesel dinamikleri ve diğer devletlerin dış politika tercihlerini de şekillendirmiştir. Bu bağlamda Türkiye-İsrail ilişkileri, kriz sonrası dönemin uluslararası dengelerinden doğrudan etkilenmiştir. Bu olayın sonucunda, iki blok arasında karşılıklı ve dengeli bir kuvvet indirimine gidilmiştir.¹⁰⁶ Yumuşama dönemi, her iki blok içerisindeki güç dengelerinin değişmesine ve süper güçlerden görece bağımsız hareket edebilen yeni aktörlerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Bu süreçte, Doğu ve Batı bloklarına mensup devletler, karşı blok üyeleriyle ikili ilişkiler geliştirme fırsatı bulmuşlardır. İki süper güç olan ABD ve SSCB, kendi liderliklerinde şekillenen blokları tam anlamıyla kontrol edememiş ve bu durum, her iki blok içerisinde bazı devletlerin özerk politikalar izlemesine zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak, her iki süper güç, karşılıklı olarak blok içi dengelere zarar verme stratejisi izleyerek, karşı bloktaki üyelerle ilişkilerini geliştirmeye yönelmişlerdir. Bu dönemde, Türkiye ve İsrail de bu rekabet ortamından etkilenmiş ve dış politikalarında görece bağımsız hareket etmişlerdir.

Bu dönemde, Türkiye'nin dış politikasını şekillendiren iç ve dış etkenler olmuştur. Bu etkenlerden ilki, 1962 yılında yaşanan Küba Füze Krizi sırasında Türkiye'nin, ABD ile SSCB arasındaki müzakerelerde bir pazarlık unsuru olarak değerlendirilmesidir. Krizin sonlanması amacıyla tarafların gerçekleştirdiği görüşmelerde SSCB'nin Küba'daki füzelerini geri çekmesi karşılığında, ABD'nin de Türkiye'de konuşlandırılmış Jüpiter füzelerini sökmesi kararlaştırılmıştır. Ankara, görüşmelerde pazarlık unsuru olarak yer aldığını Türkiye'deki füzelerin

¹⁰⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. McMohan, J. R. (2013). *Soğuk Savaş*, Ankara, 120-132.

sökülmesinden sonra öğrenmiştir. Bu durum, Türk kamuoyunda ciddi bir hayal kırıklığı yaratarak Ankara'nın NATO ittifakı içindeki konumunu sorgulamasına ve uluslararası ilişkilerde daha özerk bir politika arayışına yönelmesine yol açmıştır.¹⁰⁷ Krizin sona ermesinin ardından, Soğuk Savaş'ta yumuşama dönemine girilmesiyle birlikte Türkiye dış politikasında, özellikle de Orta Doğu politikasında görece bağımsız hareket başlamıştır. İkinci etken, 1963'ün sonlarına doğru Kıbrıs Adası'nda yaşanan olaylar ve sonrasında söz konusu olaylara ilişkin 17 Aralık 1965'te alınan BM Genel Kurul Kararı'nda Türkiye'nin önerisine aleyhte oy çıkmasıyla Ankara'nın uluslararası sistemde ne kadar yalnız olduğunu görmesi olmuştur. Sonuncusu ise Türkiye garantör devlet olarak Kıbrıs'a ciddi şekilde müdahale etmeyi düşünürken 5 Haziran 1964 tarihli ABD Başkanı Lyndon Johnson'ın İnönü'ye göndermiş olduğu mektuptur.¹⁰⁸ Başkan Johnson'ın göndermiş olduğu mektup Türk Dış Politikasında bir dönüm noktası olmuştur. Johnson mektubunda, Türkiye'nin yıllardır en güçlü müttefiki olan ABD'ye danışmadan Kıbrıs'a müdahale kararı almaması ve bu kararı uygulamaktan kaçınması gerektiğini vurgulamıştır. Türkiye'nin, Garanti Antlaşması'nın tarafı olan diğer ülkelerle istişare etmeden bir müdahalede bulunmaması gerektiğini belirten Johnson, böyle bir adımın Ada'nın bölünmesine yol açabileceği uyarısında bulunmuştur. Ayrıca, Türkiye'nin olası müdahalesinin, NATO'nun istemediği bir durum olan Türkiye ve Yunanistan gibi iki NATO üyesi arasında çatışmaya neden olabileceği ifade edilmiştir. Johnson, Türkiye'nin tek taraflı bir askeri müdahalesinin Sovyetler Birliği'nin soruna doğrudan müdahil olmasına zemin hazırlayabileceğine dikkat çekmiş ve NATO müttefiklerinin onayı olmadan gerçekleştirilecek bir müdahale durumunda ortaya çıkabilecek Sovyet müdahalesine karşı, NATO ülkelerinin Türkiye'yi savunma yükümlülüğü taşıyabileceğini dile getirmiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin Kıbrıs'a yapacağı bir müdahalede ABD tarafından sağlanan askeri malzemelerin kullanamayacağını bildirmiştir. Bunun yanı sıra, ABD'nin, Kıbrıs Türk toplumunu tehlikeye atacak herhangi bir çözümü destekleme niyeti taşımadığına dair güvence veren Johnson, ABD'nin Türkiye ve Kıbrıs Türklerinin çıkarlarına önem verdiğini de ifade etmiştir. Johnson, mektubunun sonunda Kıbrıs sorununu görüşmek üzere Başbakan İnönü'yü Washington'a davet

¹⁰⁷ Yılmaz Şahin, T. (2023). "Türkiye'nin Orta Doğu Politikasının Temel İlkeleri Çerçevesinde Bölge Ülkeleriyle İlişkilerinin Genel Değerlendirmesi", Bilal Karabulut, Fırat Purtaş, *Türk Dış Politikasının 100 Yılı (1923-2023)*, Ankara, 57.

¹⁰⁸ Sander, O. (2020). *Türkiye'nin Dış Politikası*, Melek Fırat (Derleyen), Ankara, 233-234.

ederek bitirmiştir.¹⁰⁹ Johnson Mektubu ABD-Türkiye ilişkilerinde dönüm noktası olmuş, bu mektupla birlikte Türkiye hem Orta Doğu ülkeleri hem de SSCB ile görece bağımsız ikili ilişkiler içerisine girmişti. Bu dönemde Türkiye'nin Orta Doğu politikasını ve bu doğrultuda İsrail ile ilişkilerini belirleyen en önemli olay Kıbrıs meselesi¹¹⁰ olmuştur.¹¹¹ Kıbrıs Meselesi ile uluslararası arenada ne kadar yalnız olduğunun farkına varan Türkiye, Soğuk Savaş'ın başlaması ile benimsemiş olduğu dış politikasını gözden geçirme kararı almıştır.

Diğer taraftan 1965-1983 arası dönemde Türkiye'nin iç siyasette yaşadığı dönüşümler de Ankara'nın Orta Doğu politikasına sirayet etmekteydi.¹¹² 1961 Anayasası ile Türkiye en özgürlükçü anayasasına sahip olmuş ve 1961 Anayasasının tanıdığı özgürlük ortamıyla ülke içindeki aktörler, geçmişe kıyasla daha rahat düşüncelerini ifade etme imkânı bulmuştur. Böylelikle, hükümet politikalarında kamuoyu baskısı daha fazla hissedilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda, bu dönemde Türk siyasal hayatında İslam dinini, cumhuriyetin öğelerinden ve aktörlerinden önde tutan bir kesim etkin olmaya başlamıştır. Türk siyasal hayatındaki bu yeni aktörler, Türkiye'nin Batı ile olan ilişkisinden ziyade Orta Doğu'daki konumu ve Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilere daha ilgililerdi. Türkiye siyasetini oluşturan sağ kesim iç politikada meşruiyetini artırmak gayesiyle din faktörüyle muhafazakâr kesimi etkilemeye çalışmakta, bu doğrultuda aynı dine mensup Arap devletleriyle ilişkilerini

¹⁰⁹ Erhan, Ç. (2016). "ABD-NATO İlişkileri", B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul. 686-687.

¹¹⁰ 1950'lere kadar Türkiye, nüfusunun önemli bir kısmı Türklerden oluşan Kıbrıs'a yönelik sınırlı bir ilgi göstermiştir. Ancak, 1950'lerin ortalarında Kıbrıs'ta yükselen Enosis (Kıbrıs'ın Yunanistanla birleşmesi) talepleri ve Kıbrıslı Rumların oluşturduğu EOKA örgütünün şiddet eylemleriyle bölgedeki istikrar bozulmuş, bu durum Türkiye'yi daha aktif bir tutum almaya yöneltmiştir. 1954'te Yunanistan'ın Kıbrıs sorununu Birleşmiş Milletler'e taşımasıyla konu uluslararası bir boyut kazanmıştır. Türkiye, başlangıçta İngiliz yönetimini desteklemiş, ancak 1956'dan itibaren adanın iki topluma ayrılmasını savunmuştur. 1959 Zürih ve Londra anlaşmalarıyla Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsız bir devlet olarak kurulması kabul edilmişse de Rum tarafının Enosis hedefinden vazgeçmemesi ve Türklerin haklarının ihlal edilmesi, 1960'larda toplumlar arası çatışmaların yeniden başlamasına yol açmıştır. 1964'te BM Barış Gücü müdahalesine rağmen kriz derinleşmiş ve Türkiye, Garantörlük Antlaşması kapsamında askeri müdahaleyi değerlendirmiş ancak Johnson Mektubu nedeniyle bu planını ertelemiştir. 1965'te BM Genel Kurulu'nda alınan 2077 (XX) sayılı karar, Kıbrıs'ın egemenlik ve bağımsızlığını vurgularken yabancı müdahaleleri reddetmiştir. Oylamada Türkiye, ABD ve CENTO ülkeleri ile birlikte karşı oy kullanırken, Bağlantısızlar Grubu kararı desteklemiştir. Türkiye, bu süreçte uluslararası arenada yalnız kaldığını fark etmiş ve Soğuk Savaş dönemindeki dış politikasını yeniden değerlendirme ihtiyacı duymuştur. Detaylı bilgi için bkz. Dodd, C. H. (1998). *The Cyprus Imbroglio*, Cambridge, 10-27. Sönmezoglu, F. (1984). "Kıbrıs Sorunu ve Birleşmiş Milletler: 1954-1975", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 38(3-4), 239-241.

¹¹¹ Yılmaz Şahin, a.g.e., 2023, 57-58.

¹¹² Kasapsaraçoğlu, M. (2020). "İki Darbe Arasındaki Dönemde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Muhalefet (1960-1980)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17(33), 265.

geliştirmeyi amaçlamaktaydı. Sol kesim ise ABD karşıtı söylemlerde bulunmakta ve bununla da sınırlı kalmayarak ABD'nin, Orta Doğu'daki müttefiklerinden biri olan İsrail'e yönelik eleştirel bir tutum sergileyerek Arap-İsrail çatışmasında açıkça Arap yanlısı bir duruş ortaya koymaktaydı.¹¹³ Görüldüğü üzere, farklı amaçlarla da olsa Türk siyasetinin en sağından en soluna tüm siyasi kesimlerin anlaştığı tek konu Arap yanlısı bir dış politika izlemek olmuştur.¹¹⁴ 1965 sonrası iktidara gelen bütün hükümetlerin Orta Doğu ve özellikle Arap devletleri ile ilişkilerini geliştirme niyeti bunun göstergesi olmuştur.¹¹⁵ Tüm bu gelişmeler Türkiye'nin Orta Doğu politikasını etkileyen unsurlar olmuştur. Bu çerçevede 1960'ların ortası itibarıyla Türkiye'nin uluslararası siyasetteki yalnızlığı ve iç siyasette yaşanan gelişmeler İsrail ile olan ilişkilerini etkilediğini söylemek mümkündür.

Soğuk Savaş'ta yumuşama döneminin geçilmesi, Orta Doğu'daki devletlerin bölgesel siyasetini değiştirmemiştir. Arap devletleri, Batı ile ilişkilerini belirli bir düzeye kadar geliştirmiş olsalar da bu sınırlı kalmıştır. Bölge devletlerinin asıl amacı, İsrail'in varlığına son vermek ve Filistin'in toprak bütünlüğünü sağlayarak özgür Filistin devletini kurmaktır. İsrail'in dış politikasını şekillendiren unsurlardan biri uluslararası alanda meşruiyet kazanmak olduğu için dış politikasında belirgin bir değişiklik gözlenmemiştir. İsrail'in, meşruiyet kazanma odaklı dış politikasının aksine, bölge devletleri İsrail'i hiçbir şekilde tanımamakta ve işgalci olarak nitelendirmektedir. İsrail'le diplomatik ilişkiler kurmuş birçok devlet bile İsrail'in sınırlarını tanımamaktaydı. 1967'de gerçekleşecek Üçüncü Arap-İsrail Savaşı'nın ardından belirlenen yeni sınırların tanınması için İsrail yoğun çaba sarf etmekteydi. İsrail'in meşruiyet kazanmaya yönelik tüm çabalarına rağmen söz konusu sorun 1970'lere kadar devam etmiştir.¹¹⁶ Varlığına son vermeyi temel dış politika hedefi olarak belirlemiş Arap devletleri tarafından etrafı çevrelenmiş bir ülke olarak İsrail'in, dış politikasını oluşturan unsurlardan belki de en önemlisi güvenlikti. Bu güvenlik merkezli politika, savunması güç coğrafi sınırların yanı sıra İsrail ekonomisinin

¹¹³ Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). "İsrail'le İlişkiler", Baskın Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I*, İstanbul, 797. Sander, a.g.e., 2020, 234-235.

¹¹⁴ Sander, a.g.e., 2020, 234-235.

¹¹⁵ Kasapsaraçoğlu, a.g.m., 2020, 265.

¹¹⁶ Aytürk, İ. 2022. "Haritaya Geri Dönerken: İsrail Dış Politikasına Yön Veren Parametreler ve Temel Hedefler", Meliha Benli Altunışık (Der.), *Ortadoğu ve Dış Politika Arap Ülkeleri ve İsrail*, Ankara, 222.

güvenliğini sağlamayı da kapsamaktaydı. Ekonomik güvenliğin sağlanması, tabiri caizse, etrafı düşmanları ile kuşatılmış İsrail'in bölge ülkeleriyle ticaretinin çok sınırlı olmasından kaynaklı benimsenmiştir. Yine aynı sebeple İsrail, yalnızca deniz ve hava yollarıyla ticaretini gerçekleştirebilmekteydi. Bu şartlar altında 1960'larda Mısır'ın Tiran Boğazını İsrail Gemilerine kapatması, 1967'de Araplar ile İsrail arasında yeni bir savaşın başlamasını tetikleyen bir sebep olacaktır.¹¹⁷ İsrail'in dış politikasını belirleyen unsurlar arasında, bölge devletleriyle barış sürecine girmeyi amaçlama gayesi de yer almaktaydı. Kurulduğu ilk günden beri çatışma hali ya da çatışma tehlikesi içerisinde olan İsrail, dış politikasını da bu gerçeklik çerçevesinde belirlemek zorunda kalmıştır. Fakat, bölge devletlerinin katı bir şekilde barış halini reddetmesi, İsrail'deki tüm kesimlerin ulusal güvenliği, barışın üstünde tutmasına neden olmuştur.¹¹⁸

Belirtilen bu hususlar çerçevesinde İsrail, 1960'lar itibariyle bölgenin en güçlü devletlerinden biri olan Türkiye ile ilişkilerinin olumlu seyretmesi beklentisi ve isteği içerisindeydi. Bu nedenle, 1960'ların ortalarına kadar askeri ve istihbarat alanında gizli şekilde de olsa Türkiye ile ilişkilerini ilerletmek için çaba sarf etmiştir.¹¹⁹ Bir önceki bölümde bahsedildiği üzere Türkiye ile İsrail arasındaki diplomatik ilişkiler, 1956 Süveyş Krizi'nde yaşanan gerginlikler sebebiyle maslahatgüzar seviyesine indirilmiştir. 1963'te İsrail Başbakanı David Ben Gurion, yaşanan gerginliği sona erdirmek amacıyla 9 Mart tarihinde, Türkiye Başbakanı İsmet İnönü'ye iki ülke arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesine yönelik dileklerini içeren bir mektup göndermiştir. Mektupta, İsrail'in Türkiye'ye büyükelçi olarak atamayı planladığı Moshé Sasson'un kabulüne dair bir Bakanlar Kurulu kararı alınması yönündeki beklentisini ifade etmiştir. Ben Gurion ayrıca, TBMM'de iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesine ilişkin müzakerelerden duyduğu memnuniyeti belirtmiş ve Feridun Cemal Erkin ile İsmet İnönü'nün bu süreçteki bireysel çabalarının iş birliğine önemli katkılar sunduğunu vurgulamıştır. İsrail'de bir Türk büyükelçisinin göreve başlamasını sabırsızlıkla beklediklerini de dile getirmiştir.¹²⁰ İnönü ise 14 Mayıs 1963

¹¹⁷ Aytürk, a.g.e., 2022, 227.

¹¹⁸ Shlaim, A. (1995). "Israeli Politics and Middle East Peacemaking", *Journal of Palestine Studies*, 24(4), 21.

¹¹⁹ Gökçe, O. 2012. "The dynamics of Turkish-Israeli relations", *All Azimuth: A Journal of Foreign Policy and Peace*, 1(2), 58.

¹²⁰ Can., a.g.e., 2021, 138.

tarıhli cevabında, ilişkilerin istenilen seviyeye ulaşmasında bazı geçici engellerin olduğunu, ancak, bu engellerin üstesinden gelme konusunda kararlı olduklarını vurgulamıştır. Son olarak, iki ülke arasında daha fazla iş birliği temennisinde bulunmuştur.¹²¹ Bunun üzerine, 1964'te iki Türk yetkili İsrail'i ziyaret etmiş ve İnönü adına konuştuklarını belirterek İsrail'le olan diplomatik ilişkilerin dört-beş hafta içerisinde ilerletileceğini ifade etmişlerdir. Aynı yıl, Genelkurmay Başkanı olan General Cemal Tural, İsrail'i ziyaret ederken İsrail Askeri İstihbarat Başkanı Meir Amit ve diğer üst düzey İsrailli subaylar Erzurum'daki kapalı bir Amerikan üssüne ziyaret gerçekleştirmişlerdir. Temmuz 1964'te, iki ülkenin başbakanlarının Paris'te gerçekleştirilen bir toplantı için bir araya gelmiştir. Bu toplantı, iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da ilerlemesine katkı sağlamıştır.¹²² Bunun yanı sıra, 1960'ların başı itibariyle iki devlet arasında imzalanan Ticaret Anlaşması, 1963'te yeniden gözden geçirilmiş ve iki devlet arasındaki ticaret hacmi genişletilmiştir. Ayrıca 1964'te ve 1965'te ticaret hacmini genişletecek çeşitli protokoller imzalanmıştır. İki devlet, bununla da yetinmeyerek teknik konularda da ortak çalışmalar yürütülmesi amacıyla adımlar atmıştır.¹²³ Fakat, İsrail'in öncülük ettiği bu girişimlere rağmen, 1964'ten itibaren Kıbrıs meselesine dair yaşanan gelişmeler, Türkiye-İsrail ilişkilerinin seyrini uzun bir süre belirleyen temel bir unsur haline gelmiştir. İkili ilişkilerdeki dönüm noktası ise uluslararası sistemde dönemin konjonktürünün oluşturduğu yeni düzen çerçevesinde, 1965'te BM Genel Kurulunda kabul edilen Kıbrıs Kararı ve Türkiye'deki 1965 seçimlerinde Süleyman Demirel önderliğindeki Adalet Partisinin (AP) iktidara gelmesi olacaktır.

3.1. Üçüncü Arap-İsrail Savaşı'nın İkili İlişkilere Etkisi

Türkiye, 1965'ten sonra Orta Doğu politikasında değişikliğe giderek hem Doğu Bloğu hem de Arap devletleri ile ilişkilerini geliştirmiş ve çok taraflı ilişkilere yönelmiştir. Bu dönemde Ankara, NATO ve Batı Bloğundaki konumundan bağımsız olarak Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerini şekillendirmeye başlamıştır.¹²⁴ 5-10 Haziran 1967'de yaşanan ve 6 Gün Savaşı olarak da bilinen Üçüncü Arap-İsrail Savaşı ile

¹²¹ BCA. 30-1-0-0/7.43.22.

¹²² Aviv, E. (2023). "Turkish-Israeli Relations in the 1960s: Trade, Trade Unions, and the Arab-Israeli War", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25(6), 950.

¹²³ Can, a.g.e., 2021, 136.

¹²⁴ Yılmaz Şahin, a.g.e., 2023, 58.

Türkiye, önceden belirlemiş olduğu Arap ülkeleri ile ilişkileri geliştirme politikasının ilk adımını atacaktır.

İsrail'in komşu ülkelerle belirlediği ateşkes sınırlarında zaman zaman çatışmalar yaşanmış olmasına rağmen, bunlar 1960'lı yıllara kadar önemli olaylar olarak değerlendirilmemiştir. 1962 senesinden sonra yaşanan sınır çatışmaları ise İsrail'in komşu ülkeleri ile önemli krizlere sebep olmaya başlamıştı. 1962'de yaşanan bu değişimin çeşitli nedenleri bulunmakla birlikte, bunlar arasında en dikkat çeken, kuruluş tarihi tarihçiler arasında tartışma konusu olan ve geniş bir zaman dilimi temel alındığında 1950'lerde kurulduğu söylenebilecek El-Fetih ile 1964'te kurulan Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) olmuştur. İki örgütün İsrail sınırlarındaki faaliyetleri, İsrail'in toprakları üzerinde güvenliği sağlama yönündeki endişelerini tetiklemiştir. Zira her iki örgüt, Suriye ve Ürdün üzerinden İsrail'e yönelik sınır ihlalleri ve çeşitli saldırılar gerçekleştirmekteydi. Bunun yanı sıra, 1967'ye kadar hem Suriye hem Ürdün askeri kuvvetleri, İsrail ile çeşitli çatışmalar yaşamaktaydı. Bunlar içerisinde en ciddi olanı 7 Nisan 1967'de İsrail ile Suriye'nin hava kuvvetleri arasında yaşanan çatışma olmuştur. Suriye ve Ürdün'ün İsrail'le arasında çeşitli çatışmalar yaşansa da Nâsır önderliğindeki Mısır, 1956'ta yaşanan Süveyş Krizi'ndeki tecrübelerinden dolayı daha sakin ve tedbirli adımlar atmaktaydı. Mısır, İsrail'i yok etmek için hem doğru uluslararası ortamı hem de Mısır için doğru zamanı bekleme niyetindeydi. İsrail tarafında ise Suriye'ye yönelik bir askeri hareketin planları yapılmaktaydı. İsrail'de, bu planların yapıldığı dönemde bile Kahire'nin 1956 yılından itibaren kendilerine karşı takındığı tepkisizlik politikası nedeniyle Suriye'ye yönelik olası bir askeri harekâta Mısır'ın herhangi bir tepki göstermeyeceği inancı hakimdi. 13 Mayıs 1967'de Sovyet parlamento heyetinin Kahire ziyareti sırasında, Nâsır'la gerçekleştirdiği görüşmede, İsrail'in Suriye sınırına asker ve teçhizat yığdığına dair beyanları Mısır'ın, İsrail politikasında büyük bir değişikliğe neden olmuştur. Mısır, bu tarih itibarıyla İsrail sınırına asker yığmaya başlamış ve İsrail-Mısır sınırında yer alan BM Barış Gücü kuvvetlerinin çekilmesini istemişti. Sınırlarda asker yığılması ile bölgede gerginlik seviyesi had safhaya çıkmış, savaş çanları çalmaya başlamıştır. Araplar ve İsrail haricinde tüm devletler, taraflara sakin kalmaları uyarılarında bulunmuş ve olası bir savaşı önüne geçmek için çeşitli açıklamalar yaparak önlemler almaya çalışmışlardır.¹²⁵

¹²⁵ Armaoğlu, *a.g.e.*, 2022, 220-243.

Tüm bunlara rağmen Üçüncü Arap İsrail Savaşı 5 Haziran 1967’de Kahire saati ile 08.45’te Arap devletlerinin hiç beklemediği şekilde başlamıştır. İsrail, henüz bir Mısır uçağı havalanmadan Mısır hava kuvvetlerinin hemen hemen tamamını imha etmiştir. Ardından Suriye ve Ürdün’e de benzer şekilde saldıran İsrail, bu iki devletin de savaş uçaklarının çoğunu tahrip ederek bir gün içerisinde hava üstünlüğünü ele geçirmiştir. Hava üstünlüğünün avantajıyla İsrail, altı gün süren savaşın sonunda, 10 Haziran’da Arapları ağır yenilgiye uğratmıştır. Savaş sonunda İsrail, Sina Yarımadasını, Golan Tepelerini, Batı Şeria’yı ve Gazze Şeridini işgal etmiştir. ABD ve İngiltere’yi savaşta İsrail’e yardım etmekle suçlayan Nâsır ise uğradığı hezimetinin sorumluluğunu üstlenerek istifa etmiştir.¹²⁶ Savaş sonrasında tüm dünya ülkeleri, İsrail’in savaş yoluyla elde ettiği topraklardan geri çekilmesi ve barış yapılması konusunda görüşlerini dile getirmişlerdir. Ancak, İsrail, işgal ettiği toprakları Arap devletleri ile barış anlaşması yapmak için koz olarak kullanmayı planlamıştır. Fakat durum İsrail’in beklediği gibi olmamış, 29 Ağustos-3 Eylül 1967’de Hartum’da gerçekleşen Arap Zirvesi’nde bazı kararlar alınmıştır. Zirvedeki en dikkat çekici karar, İsrail’i tanımak yok, İsrail ile müzakere yapmak yok ve İsrail ile barış yapmak yok şeklindeki üç ilkenin kabul edilmesi olmuştur. Dönemin İsrail Başbakanı Levi Eşkol, Arapların aldığı bu karara sert tepki göstermiş ve sorumsuzluk olarak nitelendirmiştir.¹²⁷

BM, savaşın başlamasını önlemek, savaş başladıktan sonra çatışmaları durdurmak ve savaşın sona ermesinden sonra yeni çatışmaların yaşanmasının önlenmesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Fakat Üçüncü Arap-İsrail Savaşı sonunda ellerinde sınırlar sorunu, mülteci sorunu, uluslararası sularda hak iddiaları ve barış sorunu bulunmaktaydı. Savaş sonrası görüşmeler devam ederken BM Güvenlik Konseyi’nin önünde; Mali, Hindistan ve Nijerya’nın ortaya koyduğu "üçlü tasarı” ile ABD’nin oluşturduğu tasarı olmak üzere iki tasarı vardı. İngiltere, 16 Kasım 1967’de üçlü tasarıyı ele alıp bazı değişiklikler yaparak konseye sunmuştur. 22 Kasım 1967’de yapılan Güvenlik Konseyi oylamasında, 242 sayılı karar oy birliği ile kabul edilmiştir. İlgili kararda, askeri güç kullanarak toprak kazanımının meşruiyeti reddedilmiş ve

¹²⁶ Nâsır istifa ettiğini ilan etmesinin ardından Mısır halkı ayaklanarak, istifasını geri çekmesini istemiş bunun üzerine Nâsır da istifasını ger almıştır.

¹²⁷ Lewis, B. (2022). *Modern Ortadoğu Nasıl Kuruldu?*, D. Terzi (Çev.), İstanbul, 185. Armaoğlu, a.g.e., 2022, 244-257.

İsrail'in son savaşıla elde ettiğı topraklardan çekilmesi ve çatışma durumunun sona erdirilmesi gerekliliğı vurgulanmıştır. Bununla birlikte, bölgede adil ve kalıcı bir barışın sağlanması için her devletin egemenliğinin, toprak bütünlüğünün ve siyasi bağımsızlığının tanınması ve kuvvet kullanımından kaçınılması gerektiğı belirtilmiştir. Bunlara ek olarak, uluslararası su yollarında serbest seyrüseferin sağlanması gerektiğı vurgulanmıştır. Ne var ki, 242 sayılı karar taraflar arasında tartışmalara yol açmış ve uygulanmamıştır.¹²⁸ 1967 Savaşı'na kadar nihai dış politika hedefleri İsrail'in varlığına son vermek ve Filistin devletinin kurulmasını sağlamak olan Arap devletlerinin, bu savaş sonrasında politikaları önemli bir değişikliğe uğramış ve artık ana amaçları 1967 Savaşı'nda işgal edilen toprakları geri almak olmuştur.

Savaş'ın başladığı 5 Haziran günü Türkiye Dışışleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmada savaşın sonlandırılması ve taraf devletlerin diplomatik yollarla ihtilafı neticelendirmesi gerektiğini vurgulamıştır:

“...Hükümetimiz, birkaç hafta evvel başlayan buhranın silahlı bir çarpışmaya münce olmaması ve İhtilâfın diplomasi yolu ile sona erdirilmesi gayesi ile elinden gelen gayreti sarfetmiş ve bu maksatla ilgili taraflar nezdinde gerekli itidal tavsiyesinde ve teşebbüslerde bulunmuştur... Çarpışmaların devam etmesinin dünya barışı için bir tehlike teşkil edeceği kanaatindeyiz. Bu itibarla, bu safhada bile barışın teatisi için gayretlerimize devam edeceğimiz tabiidir. Bu buhranın geniş ihtilâflara meydan vermeden kısa bir zamanda yatışacağı ümit ve temennisini muhafaza ediyoruz...”¹²⁹

Meclis'te yaptığı konuşmasının ardından Çağlayangil, 6 Haziran'da Cumhuriyet Senatosunda yapmış olduğu konuşmada Türkiye'deki üslerin Araplara karşı bir oldu bitti ile kullanılmayacağını belirtmiştir.¹³⁰ Ayrıca, savaş boyunca Türkiye, Kızılay aracılığıyla, Mısır, Suriye ve Ürdün'e insani yardım gerçekleştirmiştir.¹³¹ Savaş'ın bittiğı 10 Haziran'da ise Çağlayangil, kuvvet kullanma yoluyla toprak kazanılmasına karşı olduklarını dile getirmiştir.¹³² Savaş sonrasında da Türkiye Mısır, Suriye ve Ürdün'e 500 bin dolar değerinde insani yardım gerçekleştirmiştir.¹³³

¹²⁸ Yılmaz Şahin, Türel, 2019. *Uluslararası Politikada Orta Doğu*, Ankara, 169-176.

¹²⁹ *Dışışleri Bakanlığı Belletini*, Sayı: 33, Haziran 1967, 15.

¹³⁰ Kürkçüoğlu, a.g.e., 2010, 165.

¹³¹ Erhan, Kürkçüoğlu, a.g.e., 2016, 797.

¹³² *Dışışleri Bakanlığı Belletini*, Sayı: 33, Haziran 1967, 19.

¹³³ *Dışışleri Bakanlığı Belletini*, Sayı: 35, Ağustos 1967, 47-49.

Çağlayangil'in BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmada, İsrail'in savaş yoluyla elde ettiği topraklardan çekilmesi gerektiği bir kez daha vurgulamıştır:

“...Geleceği bizi çok yakından ilgilendiren bir bölgedeki bu durum, bizi son derece üzmüştür. Türkiye'nin politikası daima bütün komşuları ve bölge memleketleri ile siyasî bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne riayet şartına dayanan iyi münasebetler geliştirmeye yönelmiştir. Bilhassa Arap memleketlerini bize bağlayan çeşitli tarihi ve kültürel bağlar vardır. Hâlihazırda, bütün bu memleketler ile, bölgemizin barış ve istikrarına ve herkes için faydalı iş birliğini geliştirmeye matuf müşterek arzuyu ifade eden ve derin yakınlık esasına dayanan samimî münasebetlerimiz mevcuttur... Burada, Arap ülkeleri halklarına beslediğim derin dostluk ve sempatomuzu tekrarlamak isterim. Onların, tarihlerindeki bu ağır ve güç devreden süratle geçmeleri ümidini izhar ediyoruz. Türk Hükûmeti, ... kuvvete başvurulması sonucunda meydana gelen toprak iktisaplarını kabul edemeyeceğini derhal beyan eylemiştir. Bu tutum, esasen dış siyasetimizin temel kaidelerine uymaktadır... Şu hâlde, Genel Kurulun İsrail kuvvetlerinin İşgal ettikleri topraklardan geri çekilmesi hususunda ısrar etmesi gerekmektedir... Şimdi, İsrail Hükûmetine büyük bir sorumluluk düşmektedir. Bu Hükûmet, kendi menfaati cümlesinden olmak üzere, Birleşmiş Milletler prensiplerine bağlılığını ispat etmelidir. Tekrar savaşa girişmekten ve barışın yeniden tesisini daha da güçleştirmekten başka bir tesiri olmayacak emri vâkiler ihdas eylemekten kaçınmalıdır...”¹³⁴

Dönemin Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel gerçekleştirdiği basın toplantısında söz konusu savaş hakkında, *“...Şu anda bütün temennimiz dost ve kardeş Arap memleketlerinin meşru ve haklı menfaatlerinin bugünkü şartlardan zarardide olmaksızın çıkması noktasında toplanmaktadır. Barışın tesisi için, son muhasemat neticesi, İsrail kuvvetleri tarafından işgal edilmiş olan Arap topraklarının tahliyesinin şart olduğu kanaatindeyiz...”* sözlerini sarf etmiştir.¹³⁵ Arap devletlerini destekleyici söylemlerin yanı sıra Türkiye, BM Genel Kurul toplantılarındaki oylamalarda genel olarak Arap devletlerinin yanında olmuştur. Türkiye'nin 1965'te Arap devletleri ile yakınlaşma çabası 1967'de yaşanan olaylarla uygulamaya dökülmüştür. Arap devletleri ile onların en çok desteğe ihtiyaç duyduğu anda yanlarında olarak ilişkileri önemli derecede geliştirmiştir.¹³⁶ Bunun yanı sıra Türkiye'nin savaş sonrası genel politikası Arap devletleri yanlısı olarak görünse de hiçbir zaman İsrail'le ilişkileri kesecek kadar sert söylemlerde bulunmamıştır. Gerek 1967 Savaşı sonrasında gerekse de Arap devletleri ile İsrail arasında çıkan küçük çaplı çatışmalarda, Türkiye, İsrail'i protesto etmekle yetinmiştir.¹³⁷ Birçok Arap devleti Türkiye'ye, İsrail'le ilişkileri

¹³⁴ Dışişleri Bakanlığı Belletini, Sayı: 33, Haziran 1967, 55-57.

¹³⁵ Dışişleri Bakanlığı Belletini, Sayı: 34, Ağustos 1967, 46.

¹³⁶ Kürkçüoğlu, a.g.e., 2010, 166-167.

¹³⁷ Kürkçüoğlu, a.g.e., 2010, 169.

kesmesine yönelik baskı yapmış olsa da Türkiye bunu reddetmiştir.¹³⁸ Savaş sonrasında Türkiye ve İsrail'in birbirlerine yönelik politikalarında büyük değişiklikler yaşanmamıştır. Bölgede yaşanan bu hadiseler karşısında Arap devletlerinin İsrail'i saldırgan olarak nitelendirmesine rağmen Türkiye bu söylemlere destek vermemiş¹³⁹, genel anlamda İsrail'i kınayan kararlara imza atmasına karşın İsrail ile diplomatik ilişkilerini maslahatgüzarlık seviyesinde sürdürmeye devam etmiş ve İsrail'in varlığının inkâr edilemez bir gerçek olduğunu vurgulamıştır.¹⁴⁰ Bu bağlamda, Üçüncü Arap-İsrail Savaşı'nın Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerde bir gerginliğe yol açmadığı, aksine Türkiye'nin reel politika çerçevesinde belirlediği hususlar doğrultusunda Arap devletleriyle ilişkilerini geliştirme yönünde bir fırsat sunduğu söylenebilir.¹⁴¹ Üstelik Türkiye, BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı 242 sayılı kararda belirtilen İsrail'in işgal ettiği topraklardan geri çekilmesi ve İsrail dahil bölge devletlerinin haklarının korunduğu, diplomatik ilişkiler yoluyla kalıcı barışın sağlanması hususunu desteklemiş ve lehte oy kullanmıştır.¹⁴² Türk kamuoyunda ve muhalefet kesiminde, Adalet Partisi Hükümetinin Üçüncü Arap-İsrail çatışmasına yönelik uyguladığı politika olumlu karşılanmıştır. Yenilginin sorumlusunun kim olduğuna dair tartışmalar süre giderken hükümetin uyguladığı Arap yanlısı politika onaylanıp savaşta yaşanan ağır mağlubiyet dolayısıyla Arap devletlerine eleştiriler yöneltilmiştir. Türk kamuoyunda İsrail'e karşı düşmanca duygular hissetmek yerine İsrail'in Arap ordularına karşı elde ettiği mutlak zafer hayranlıkla karşılanmış, 1967 yılında Cumhuriyet Gazetesi tarafından dönemin İsrail Savunma Bakanı Moşe Dayan "Dışarıda Yılın Adamı" olarak seçilmiştir.¹⁴³

3.2. 1967-1973 Yılları Arası İlişkiler

Üçüncü Arap-İsrail Savaşı'nın ardından Türkiye, Orta Doğu politikasında önemli bir değişikliğe gitmiştir. Daha önce İsrail ile Arap devletleri arasında dengeyi gözetken bir siyaset benimseyen Türkiye, 1965 itibarıyla Orta Doğu politikasını yeniden şekillendirmiş ve bu süreçte dengeyi kısmen Arap devletleri lehine kaydıran bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu politika, Arap ülkeleriyle ilişkilerin güçlendirilmesini

¹³⁸ Bishku, M. B. 2013. *How Has Turkey Viewed Israel?*, In *Islamic Attitudes to Israel*, 184.

¹³⁹ Hale, a.g.e., 2021, 156.

¹⁴⁰ Yılmaz Şahin, Türel. (2019). "Türkiye'nin İsrail Politikası: Tarihten Günümüze", Fırat Purtaş (Editör.), *Uluslararası İlişkilere Tarihsel Bakış Prof. Dr. Refet Yinanç'a Armağan*, Nobel, Ankara, 38.

¹⁴¹ Erhan, Kürkçüoğlu, a.g.e., 2016, 798.

¹⁴² Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, İstanbul, 366.

¹⁴³ Özcan, a.g.e., 2005, 27.

hedefleyen bir yönelim olarak fiilen uygulanmaya başlamıştır. Türkiye, savaş boyunca Arap devletlerini desteklemesiyle, 1953'ten beri kötü ilişkiler içerisinde olduğu Mısır başta olmak üzere Arap devletlerinin takdirini toplamıştır. Öte yandan, Türkiye, dönemin konjonktürünün getirmiş olduğu denge siyaseti kapsamında İsrail'le olan ilişkilerini sürdürmüş, İsrail, Ankara'nın bölge politikasını belirlerken göz ardı etmediği bir aktör olmuştur. Türkiye, İsrail ile yürüttüğü ilişkilerin gizli tutulduğu sürece, bu durumun Arap devletleriyle olan ilişkilerinde herhangi bir sorun teşkil etmeyeceğine inanmaktaydı.¹⁴⁴ Türkiye'nin izlediği denge politikasının bir diğer sonucu da FKÖ'yü uluslararası arenada açıkça desteklemeye başlamış olmasıydı.¹⁴⁵ Türkiye, 1960'ların ikinci yarısı itibariyle FKÖ ile kurmaya başladığı ilişkilerini, 1970'lerde geliştirmeye devam edecek ve yetmişler boyunca Türkiye'nin İsrail politikasının belirleyici unsurlarından biri olacaktır. Bu dönemde Türkiye'de sol eğilimli gençler, Küba ve Vietnam'daki gerilla hareketlerinden etkilenerek FKÖ'ye yakınlık duymaya başlamış ve 1968'de Suriye, Lübnan ve Ürdün'de bulunan Filistin kamplarına katılıp eğitim alarak Filistin'e gitmişlerdir. 1968'de başlayan ve ilk olarak Suriye üzerinden Lübnan'daki kamplara katılan küçük grupların hareketi, Türkiye'de sol eğilimli örgütlerin oluşmasına yol açmıştır. 1970'lerde sol eğilimli örgütlerin etkisiyle, ileride göreceğimiz üzere 1980'lerde PKK (Kürdistan İşçi Partisi) terör örgütü ortaya çıkacaktır. Bu gelişmeler sadece Türkiye'nin, FKÖ ile ilişkilerini etkilemekle kalmamış, aynı zamanda Türkiye'nin siyasal hayatında önemli değişikliklere neden olmuştur. Bu dönemde ABD, emperyalizmle özdeşleştirilmekte ve baş düşman olarak tanımlanmaktaydı; İsrail ise ABD emperyalizminin bölgedeki temsilcisi olarak görülmekteydi. Türkiye kökenli örgütlerin Filistinli örgütlerle yakınlaşması, Türkiye ile İsrail'in güvenlik örgütleri arasında sürekli ve yakın bir iş birliği ilişkisinin kurulmasına zemin hazırlamıştır.¹⁴⁶ Öte yandan, FKÖ ile kurulan ilişkiler kısa bir süre sonra Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olacaktır.

Bu bağlamda, 21 Ağustos 1969'da Avusturyalı fanatik bir Yahudi'nin Mescid-i Aksa'yı kundaklaması,¹⁴⁷ İsrail ile ilişkilerinin gerilmesine neden olan bir dönüm

¹⁴⁴ Aviv, *a.g.m.*, 2023, 950.

¹⁴⁵ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2019, 38.

¹⁴⁶ Özcan, *a.g.e.*, 2005, 28-29.

¹⁴⁷ Bishku, M. B. (2013). "How Has Turkey Viewed Israel?", *In Islamic Attitudes to Israel*, 185. Orta Doğu yeniden karıştı. (22 Ağustos 1969). *Milliyet*.

noktası olmuştur. Yaşanan bu hadise her ne kadar Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinin durgunlaşmasına sebep olmuş olsa da olayın ardından yapılan İslam Zirvesi Konferansında Arap devletlerinin İsrail ile ilişkilerin kesilmesi yönündeki aldıkları kararın, Türkiye tarafından reddedilmesi, aynı zamanda Ankara'nın İsrail'le ilişkilere verdiği önemi göstermektedir.¹⁴⁸ Türkiye açısından İsrail ile ilişkiler ne kadar önemli olursa olsun, Mescid-i Aksa'nın yakılması olayı, iki devlet arasındaki ilişkilerin durgunlaşmasını engelleyememiştir. Tüm Müslüman aleminde yankı uyandıran bu hadiseye yönelik Türk kamuoyunda da tepkiler oluşmuş ve aynı gün Demirel verdiği demeçte; “...Türkiye, Mescid-i Aksa'nın yangın felâketi karşısında diğer dünya Müslüman memleketlerinin yanında yer almaktadır...”¹⁴⁹ diyerek bu tepkiyi resmi bir ağızdan ifade etmiştir. Olaydan kısa bir süre sonra 28 Ağustos 1969'ta, Arap ülkelerinin ve Türkiye'nin de yer aldığı 25 ülkenin, BM Güvenlik Konseyinin acilen toplanarak bu meseleyi ele almasını talep etmesi üzerine Konsey toplanmış ve yapılan görüşmelerin ardından 15 Eylül'de aldığı 271 sayılı kararla, İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştiren önlemleri derhal geri çekmesini istemiştir.¹⁵⁰

Bu karardan kısa bir süre sonra, 22-25 Eylül 1969 tarihleri arasında Fas'ın başkenti Rabat'ta bir İslam Zirvesi gerçekleştirilmiştir. Zirveye 36 ülke davet edilmesine rağmen, Türkiye dahil olmak üzere 25 ülke katılmıştır. Türkiye'yi Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in temsil ettiği bu zirvede, Kudüs'ün 1967 öncesi statüsüne geri döndürülmesi ve İsrail'in işgali sonlandırması talep edilmiştir. Zirvede İsrail'le diplomatik ilişkilerin kesilmesi önerisi de ortaya atılmış ancak bu öneri, Türkiye ve İran'ın yanı sıra bazı Afrika devletleri tarafından reddedilmiştir.¹⁵¹ Türkiye'nin bu zirveye katılmasının asıl amacı Müslüman ülkelerle iyi ilişkiler kurarak Kıbrıs Meselesinde uluslararası destek sağlamaktır. Zirve sonrasında yayımlanacak olan sonuç bildirisinde Bakan Çağlayangil'in “BM'de kabul veya tasvip ettiği kararlara uygunluğu oranında desteklediği” şeklinde bir paragraf ekletmesi, Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkileri ilerletirken İsrail'le olan ilişkilerde daha fazla olumsuz bir durum istemediğinin göstergesiydi.¹⁵² Türkiye, 1960'lar boyunca Orta Doğu'da Arap devletleriyle ve İsrail arasında bir denge politikası izlerken, 1970'lere

¹⁴⁸ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2019, 38.

¹⁴⁹ *Dışişleri Bakanlığı Belletini*, Sayı: 59, Ağustos 1969, 66.

¹⁵⁰ Oran, *a.g.e.*, 2016, 798.

¹⁵¹ Armaoğlu, *a.g.e.*, 2022, 284-285.

¹⁵² Erhan, Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 798.

gelindiğinde bu denge, zamanın şartlarına bağlı olarak Arap devletleri lehine kaymaya başlayacaktır.

3.3. Yom Kippur Savaşı'ndan 1980'e Kadar İki Devlet Arası İlişkiler

1967'deki savaşın ardından İsrail, topraklarını genişletmiş ve geçmişe kıyasla Arap devletlerinin daha fazla hedefi haline gelmiştir. İsrail'e toprak kaybetmiş olan Mısır, Suriye ve Ürdün başta olmak üzere Arap devletlerinin, savaş sonrası öncelikli hedefi artık İsrail'in varlığına son vermek değil, kaybettikleri toprakları geri almaktır. Bu hedefe ulaşmak için daha temkinli hareket etmeleri, doğru zaman ve uygun koşulları beklemeleri gerekiyordu. Olası bir başarısızlık, Arap devletleri için yıkıcı sonuçlara yol açabilirdi. Dördüncü Arap-İsrail Savaşı'na doğru ilerlerken, iki savaş arası dönemde yaşananlar aslında bölgede bir başka Arap-İsrail Savaşı'nın çok da uzak olmadığını gösteriyordu. 1967 Savaşı sonrası bölgede yaşanan gelişmelerden ilki, El-Fetih örgütünün terör faaliyetleri ile İsrail'i yıldırma çabasıydı. El-Fetih, Batı Şeria başta olmak üzere İsrail topraklarının farklı yerlerinde suikast ve terör eylemleri gerçekleştirmekteydi. Fakat İsrail'in Filistin'de El-Fetih unsurlarına büyük kayıplar verdirmesinin sonucu olarak örgüt Ürdün'e geçme kararı almıştı. Ürdün'e sığınan El-Fetih unsurları, İsrail'e karşı mücadelesini buradan sürdürmeye başlamıştı. Bu politikanın bir sonucu olarak Ürdün-İsrail sınırındaki çatışmalarda önemli bir artış gözlemlenmiştir. 1969 yılına geldiğimizde El-Fetih'in müdahaleleri yeniden terör saldırılarına evrilmişti.¹⁵³

Üçüncü Arap-İsrail Savaşı sonrasında El-Fetih'in terör eylemleri devam ederken, Mısır ve İsrail arasında Süveyş Kanalı'nda çatışmalar yaşanmaktaydı. Nâsır önderliğindeki Mısır, 6 Gün Savaşı'nda kaybettiği toprakları geri kazanma arzusu içindeydi, ancak savaş sonrası Mısır ordusunda oluşan zaiyat nedeniyle bu tip kapsamlı bir savaşı yapabilecek kabiliyette değildi. Bu sebeple Mısır, "yıpratma savaşı" yöntemini benimseyerek İsrail'i zayıflatma stratejisi belirlemiştir. Mısır, benimsemiş olduğu bu yeni stratejiyle İsrail'i Sina'dan çıkarmayı planlamaktaydı. Buna göre Mısır, karşı tarafı sürekli ateş altında bırakacak ve devamlı saldırılar gerçekleştirerek olabildiğince çok İsrail askerini öldürecekti. Nâsır, İsrail'in nüfusunun kısıtlı olduğunu ve büyük askeri kayıplar yaşadığı bir çatışma halini sürdüremeyeceğinin farkındaydı ve bu durumu lehine çevirmeyi umuyordu. Bu planlar

¹⁵³ Armaoğlu, *a.g.e.*, 2022, 274-278.

doğrultusunda yıpratma savaşı, 9 Mart 1969'da Mısır'ın topçu atışı saldırısıyla başlamıştır. Mısır, savaş devam ederken Sovyetlerden hava savunma silahı desteği sağlamış, Sovyetler bu desteği yalnızca kendi uzman ve teknisyenlerinin bu silahları kullanması karşılığında verebileceğini belirtmiştir. Sovyetlerin bu şartının Kahire tarafından kabul edilmesiyle Mısır saflarında Sovyetler de yer almaya başlamıştır. Mart-Mayıs 1970 dönemi boyunca Mısır hem hava operasyonları hem de komando saldırılarıyla askeri anlamda aktif bir strateji izlemiş olsa da Nâsır liderliğindeki yıpratma savaşı, hedeflenen sonuçlara ulaşamamış ve beklenen kazanımları sağlayamamıştır. Sonuç olarak, 7 Ağustos 1970 tarihinde Mısır ve İsrail arasında bir ateşkes anlaşması imzalanmıştır.¹⁵⁴

Ürdün'e konuşlanmış olan FKÖ unsurları, Nasır'ın destek ve kışkırtmalarıyla Ürdün üzerinden İsrail'e saldırılar gerçekleştirmekteydi. Ürdün Kralı Hüseyin'i indirmeyi amaçlayan Nâsır, FKÖ unsurlarını sadece İsrail'e karşı değil, aynı zamanda Kral Hüseyin iktidarına karşı da provoke etmekteydi. Nasır'ın bu politikası sonuç vermiş ve 7 Haziran 1970'te Amman'a 10 mil uzaklıktaki Zerka kampında Filistinli mülteciler ile Ürdün birlikleri arasında çatışmalar başlamıştır. Kısa bir süre sonra bu çatışmalar büyümüş, bunun sonucunda FKÖ de çatışmalara dahil olmuştur. FKÖ'nün çatışmalara dahil olması ile Ürdün iç savaşı başlamıştır. Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında FKÖ lideri Yaser Arafat önderliğindeki Filistinli gerillalar ile Ürdün birlikleri arasında çatışmalar devam etmiştir. Suriye, Irak ve Mısır'ın desteklediği Arafat, çatışmalar devam ederken Ürdün'e karşı üstünlük kazanmaya başlamıştır. Ürdün, El-Fetih'in faaliyetlerine son vermek amacıyla "Kara Eylül" olarak isimlendirilen harekata başlamış ve bu harekâtı başarılı bir şekilde neticelendirmeye çok yaklaşmışken, Suriye birlikleri El-Fetih'e destek vermek amacıyla Ürdün'ün kuzeyinden sınırı geçerek Ürdün birlikleri ile çatışmalara başlamıştır. Çatışmalar devam ederken ABD, Ürdün'ün bağımsızlığını garanti edeceğini açıklamıştır. ABD'nin Ürdün tarafında net bir duruş sergilemesi üzerine Suriye geri adım atmış, bunun üzerine 23 Eylül 1970'te ateşkes ilan edilmiştir. Ateşkesin ardından, 27 Eylül'de Ürdün ile Filistinli örgütler arasında bir anlaşma imzalanmış, ancak bu anlaşma uzun süreli olmamıştır. 1971'in ilk ayı itibarıyla başlayan çatışmalar, Temmuz 1971'e kadar devam etmiştir. ABD'nin desteğini arkasına alan Kral

¹⁵⁴ Armaoğlu, a.g.e., 2022, 278-283.

Hüseyin'in amacı, Ürdün'deki Filistin varlığına kökten son vermektir. Kısa bir süre içerisinde bu gaye ile harekâta başlayan Ürdün, Temmuz 1971'de tüm Filistin gerillalarını temizlemiştir. Binlerce Filistinli gerilla bu harekâta öldürülmüş; kalanların çoğu Lübnan'a, geriye kalanı ise Suriye'ye geçmiştir. Böylece, 1971 Temmuz'unda Ürdün iç savaşı sona ermiştir. Savaş sonrasında Lübnan'a geçen tüm Filistin örgütleri İsrail ile mücadelesini buradan yürütecektir.¹⁵⁵

Dördüncü Arap-İsrail Savaşı'na giden yolda yaşanan gelişmelerden belki de en önemlisi Cemal Abdünnâsır'ın ölümü ve yerine Enver Sedat'ın geçişi olmuştur. 27 Eylül 1970'te toplanan Arap Zirvesi sonrasında fenalaşan Nâsır'ın ölümünün ardından, yakın çevresi arasında yeni devlet başkanının kim olacağı tartışmaları yaşanmış ve bu tartışmaların nihayetinde kolay yönlendirebilecekleri, "aptal" olarak nitelendirdikleri, 1969'da devlet başkanı yardımcılığı yapan Enver Sedat'ı, 15 Eylül 1970'teki seçimlerde Mısır'ın yeni devlet başkanı seçmişlerdir. Enver Sedat, Nâsır çevresinin beklediği gibi çıkmamıştır. Zamanında iktidar mücadelesi yapan Nâsır'ın yakın çevresindekiler Sovyetlerin de desteğini alarak Enver Sedat'ı devirmeyi planlamışlardı. Bu sırada kendisine karşı yapılan planlardan haberi olan Sedat, hepsini tutuklattırarak iktidarı önündeki tüm engelleri bertaraf etmiştir. Bununla da yetinmeyen Sedat içeride kendine muhalif herkesi temizletmiştir. Bu stratejik eylemleriyle Enver Sedat, hafife alınmaması gereken biri olduğunu göstermiştir.¹⁵⁶ Mısır'daki hemen hemen her kesim Enver Sedat'ın Mısır'ın iç ve dış politikasında Nâsır kadar etkili olduğunu dile getirmesine karşın, Enver Sedat'ın dış politika anlayışı, Nâsır'inkinden ayrılmaktaydı. Sedat, bir yandan SSCB ile dostluk ve iş birliği içerisinde ilişkilerini sürdürürken diğer taraftan ABD'yle de ilişkilerini geliştirmeyi planlamıştır. Bu bağlamda, ABD Dışişleri Bakanı William Rogers ve yardımcısı Joseph Sisco, Mısır'ın dış politika önceliklerini ve yaklaşımını daha iyi anlamak amacıyla Kahire'yi ziyaret ederek Cumhurbaşkanı Enver Sedat ile bir dizi görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmeler sonucunda, Sedat'ın önceliğinin, İsrail'in Sina Yarımadası'nı Mısır'a iadesi karşılığında barışın sağlanması ve SSCB ile ilişkilerde daha temkinli bir yaklaşım benimseyerek ABD'yle ilişkilerini geliştirmek olduğunun anlaşılması üzerine Rogers, 1969'dan itibaren Mısır ve İsrail arasında ilişkilerin normalleştirilmesini hedefleyen ve daha sonra "Rogers Planı" olarak anılacak olan

¹⁵⁵ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2019, 181-186.

¹⁵⁶ Cleveland, *a.g.e.*, 2015, 415. Armaoğlu, *a.g.e.*, 2022, 300-302.

girişimine hız kazandırmıştır. Rogers Planı'na göre iki devlet arasında üç yıllık ateşkes imzalanacak ve Mısır kuvvetlerinin Süveyş Kanalı'nın doğu kıyısına yerleşebilmeleri için İsrail birlikleri biraz geri çekilecekti. İsrail ise güvenli tanımlı sınırlar sağlanmadığı müddetçe çekilmeyi kabul etmemiştir.¹⁵⁷ İsrail'in Rogers Planı kapsamında Sina'dan çekilmeye yanaşmaması üzerine Enver Sedat'a göre İsrail'i barışa zorlamak için yapılması gereken tek şey kalmıştı, o da savaştı. Savaş hazırlıklarına başlayan Mısır, silah ve gerekli diğer teçhizatları sağlamak adına Moskova'ya ziyaret gerçekleştirmiştir. Mısır'ın bu isteği, Soğuk Savaş'ta yumuşa döneminin etkisiyle ABD ve SSCB arasında silahlanmayı kısıtlayan SALT-I Anlaşmasının imzalanması dolayısıyla reddedilmiştir. Bunun üzerine Enver Sedat, sayısı 20 bini bulan Sovyet uzman ve teknisyeninin Mısır'dan çıkarılacağını ve İskenderiye'deki Sovyet deniz üssünün kapatılacağını açıklamıştır. Bu durum SSCB'nin Orta Doğu'daki prestijine büyük zarar vermiştir. Bu gelişmeler sonrası Sovyetler geri adım atmış, Şubat 1973'te SSCB ile Mısır arasında yapılan yeni bir silah anlaşmasıyla bazı şartlar belirlenmiştir. Bu şartlar, Mısır'ın savaş başlatması halinde Süveyş Kanalı'nın doğu yakasını ele geçirmekle sınırlı kalmasını ve Mısır'a verilen bazı füzelerin Sovyet uzmanlar tarafından kontrol edilmesini içeriyordu. Bu şartların kabul edilmesi ile Mısır'a yeniden silah akışı sağlanmıştır. İsrail'e saldırıyı kafasına koymuş olan Sedat, Mayıs 1973'te Moskova'ya bir ziyaret gerçekleştirerek Sovyetlerden destek sözü almış, Sovyet desteğinin sağlanmasıyla İsrail'e karşı bir savaş başlatılması kararı verilmiştir.¹⁵⁸

1973 Arap-İsrail Savaşı, önceki Arap-İsrail savaşlarına kıyasla iki önemli farklılık taşımaktaydı. İlki, Mısır tarafından başlatılan bu savaşın amacı, İsrail'in varlığına son vermek değil, 1967 Savaşı'nda kaybedilen toprakları geri almaktı. İkincisi; savaş, İsrail'in değil, Mısır ve Suriye'nin sürpriz saldırısıyla başlamalıydı. Bu durum, İsrail için önceki savaşlara kıyasla asker ve malzeme açısından daha maliyetli bir durumu beraberinde getirmekteydi. Mısır bu savaş için daha başarılı bir askeri harekât planına sahipti. 21 Nisan 1973'te Kahire'de toplanan Arap ülkeleri genelkurmay başkanları, İsrail'in dört temel avantajını belirlemişlerdi: hava üstünlüğü,

¹⁵⁷ Köprülü, A. (1990). "Enver Sedat Döneminde Mısır-İsrail İlişkileri (1970-1981)". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5(1), 170. Cleveland, a.g.e., 2015, 415-416.

Rogers Planları hakkında detaylı bilgi için bkz. Fahri Armaoğlu *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, İstanbul, 292-300.

¹⁵⁸ Yılmaz Şahin, a.g.e., 2019, 186-190.

teknik beceri, etkin askeri eğitim ve Amerika'dan yardım alabilme güvencesi. Öte yandan, İsrail'in dezavantajları da vardı. Bunlar arasında geniş topraklara yayılan ulaşım hatlarını savunmanın zorluğu, sınırlı insan gücü, uzun süreli bir savaşa imkân tanımayan ekonomik durum ve 1967 Savaşı'ndaki başarısı dolayısıyla kendisine aşırı güvenmesi yer almaktaydı. Mısır, bu faktörlerden yola çıkarak İsrail'e karşı sürpriz bir şekilde başlayacak uzun süreli bir savaş planı hazırlamıştı. Kanal çıkarması için 6 Ekim tarihi seçildi, bu tarih Yahudilerin Yom Kippur Bayramına ve Müslümanların da Ramazan ayına denk gelmekteydi. 6 Ekim 1973'te, saat 14.00'te Mısır, Süveyş Kanalı'nın doğu kıyısına yoğun topçu ateşi ile harekâta başladı. Savaş, ABD ve İsrail için büyük bir sürpriz oldu. ABD ile İsrail istihbaratı, Mısır ve Suriye'nin sınıra yakın bölgelerde yığınak yaptığını tespit etse de bu yığınakların bir saldırı hazırlığı olduğuna ihtimal vermemişlerdi. İsrail, 8 Ekim'de karşı saldırıya geçse de bu saldırılarda başarısız olmuş ve büyük kayıplar vermiştir. 10 Ekim'de İsrail, Suriye kuvvetlerine karşı saldırıya geçmiş ve Golan Tepelerinde 1967'deki ateşkes çizgisine kadar ilerlemiştir. Irak, 10 Ekim'de kuzey cephesine asker ve uçak göndererek savaşa katılmış; ancak bu müdahale, Suriye'nin durumunu kurtaramaya yetmemiştir. İsrail'in Suriye'yi geri püskürterek ilerlemesi üzerine, Ürdün ve Suudi Arabistan 13 Ekim'de savaşa katılarak Suriye'ye destek sağlamışlardır. Güney cephesinde Mısır, 14 Ekim'de Sina Yarımadası'nda dört noktadan harekete geçmiş, fakat bu girişim Mısır'ın büyük kayıplar vermesiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İsrail Mısır'ın 14 Ekim'deki harekâtının başarısızlığından yararlanarak, kanalın batı kıyısına çıkarma yapma kararı almış ve bu harekâtı başarıyla sonuçlandırmıştır. Sonuç olarak, savaş sürpriz bir şekilde başlamış olmasına rağmen zamanla İsrail lehine gelişmiştir. Arap ülkeleri, özellikle Mısır ve Suriye, sürpriz ve zaman faktörlerini etkin bir şekilde değerlendirmelerine rağmen, savaşın sonunda İsrail'e karşı askeri üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Savaş esnasında Suudi Arabistan, Irak ve Ürdün, Suriye'nin yanında savaşa dahil olurken diğer Arap devletleri de Mısır ve Suriye'ye destek sağlamışlardır.¹⁵⁹ Savaş sona erdiğinde Arap devletlerinin, İsrail'e kıyasla az bir farkla da olsa daha başarılı olduğunu söylenebilirdi.

Savaş taraflar arasında önemli bir noktaya evrildiği sırada BM Güvenlik Konseyi, 22 Ekim 1973 tarihli ve 338 sayılı kararıyla savaşın durdurulmasına karar

¹⁵⁹ Armaoğlu, *a.g.e.*, 2022, 310-318.

vermiştir. Konsey, bu kararlar tarafları derhal ateşkese çağırırken, 1967 Savaşı sonrası alınan 242 sayılı kararı uygulamaya davet ediyordu. Bu karar, 22 Ekim 1973 sabahı bulundukları yerlerde ateşkese başlanmasını, 242 sayılı kararın tüm unsurlarıyla uygulanmasını ve taraflar arasında uygun aracılık yoluyla barış müzakerelerinin yapılmasını öngörmekteydi. Kararın kabul edilmesinden itibaren 12 saat içinde ateşkese uyulması istenmiştir. Fakat İsrail kuvvetleri bu sürede Süveyş Kanalı'nın batı yakasında ilerleyerek Mısır ordusunu kuşatmış ve Adabiya'yı işgal etmiştir. Bu durumu şikâyet eden Mısır'ın talebi üzerine, BM Güvenlik Konseyi 23 Ekim'de 339 sayılı kararı almış ve BM gözlemcilerinin bölgeye gönderilmesini istemiştir. Çatışmaların devam etmesi üzerine, Konsey 25 Ekim'de 340 sayılı kararlar taraflardan ateşkese uymalarını ve 22 Ekim'deki mevzilerine çekilmelerini talep etmiş, ayrıca BM Barış Gücü oluşturulmasını kararlaştırmıştır.¹⁶⁰ BM Genel Sekreteri Kurt Waldheim'in raporu doğrultusunda, Güvenlik Konseyi 27 Ekim'de 341 sayılı kararlar barış gücünü onaylamış, böylelikle Dördüncü Arap-İsrail Savaşı sona ermiştir. Yom Kippur Savaşı'nın ortaya çıkardığı olumsuzlukları gidermek, Mısır ve Suriye ile İsrail arasında ateşkese sağlayarak bölgede barışı sürdürmek amacıyla “Ayrırma Anlaşmaları” olarak adlandırılan bir dizi anlaşma imzalanmıştır.¹⁶¹

Türkiye, savaşın başlamasının ardından BM Güvenlik Konseyi'nin 242 sayılı kararıyla ortaya konulan Arap ülkelerinin meşru taleplerini desteklediğini beyan eden açıklamalarda bulunmuştur. Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Semih Akbil savaşa ilişkin Arap devletlerinin yanında olduğunu belirtmiştir;

*“Türkiye öteden beri Orta Doğu anlaşmazlığına âdil, şerefli ve barışçı bir çözüm yolu getirilmesi görüşünü savunmuş ve bu amaçlara, mevcut şartlar içinde, en uygun düştüğüne inandığı Güvenlik Konseyinin 242 sayılı Kararını desteklemiştir. Türkiye bu görüşünü el'an da muhafaza etmektedir ve mezkûr Kararda öngörüldüğü, üzere, kuvvet kullanılarak işgal edilen Arap ülkelerinin topraklarının tahliye edilmesini âdil, devamlı ve barışçı bir çözümün en önemli unsurlarından biri olarak görmektedir ve bu ülkelerin bu konudaki meşrû taleplerini desteklemeğe devam edecektir.”*¹⁶²

Bunun sonucunda, savaşın başlamasıyla bozulan Türkiye-İsrail ilişkileri daha da durgunlaşmıştır. Türkiye, Arap devletlerinin yanında olduğunu yalnızca açıklamalarıyla değil aynı zamanda eylemleriyle de göstermiştir. Savaş başladıktan

¹⁶⁰ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2019, 191-192.

¹⁶¹ Ayrırma Anlaşmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Fahri Armaoğlu *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Kronik Kitap, İstanbul, 324-333.

¹⁶² Dışişleri Bakanlığı Belletini, Sayı: 101, Ekim 1973, 97.

sonra zor duruma düşen İsrail'e yardım götürmek isteyen ABD, Türkiye'deki incirlik üslerini kullanmak istemiş, bunun üzerine Akbil 10 Ekim'de basına yaptığı konuşmada ABD'nin İncirlik'teki askeri üslerinin kullanmasına izin verilmeyeceğini ifade etmiştir: *"Kuzey Atlantik Andlaşması bölgesinin güvenlik ve savunması ile ilgilidir ve münhasıran Türkiye'nin savunma iş birliği maksatları için kurulmuştur. Bu amaçlara aykırı olarak kullanılmaları söz konusu olamaz."* ve 16 Ekim'de yaptığı açıklamada ise: *"Bu tesisler Kuzey Atlantik Antlaşması bölgesinin güvenlik ve savunması ile ilgilidir ve münhasıran Türkiye'nin savunma iş birliği amaçları için kurulmuştur. Bu bakımdan incirlik'in de bu amaçlara aykırı olarak kullanılması söz konusu olamaz."*¹⁶³

ABD'nin bu talebini reddeden Türkiye, Arap devletlerine yardım götüren Sovyet uçaklarının Türk hava sahasını kullanmasına izin vermiştir. Türkiye'nin savaş sırasında izlediği bu politikanın, Arap devletleri yanlısı bir tutumdan kaynaklandığı ileri sürülse de, 1964 itibarıyla Türkiye'nin ABD ile ilişkilerinde yaşanan mesafenin ve bu dönemde özellikle Sovyetler Birliği başta olmak üzere Doğu Bloku ülkeleriyle ilişkilerini geliştirme çabasının, alınan kararların şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Öte yandan 1950'lerin ortalarından itibaren bölgede yaşanan gelişmelerde, İsrail'in olaylardaki rolü ne olursa olsun, Türkiye, İsrail'i dış politikasındaki bir aktör olarak tamamen devre dışı bırakmamış ve diplomatik ilişkilerini kesintiye uğratmamıştır. Bu teoriyi destekleyen birtakım gelişmeler mevcuttur. Bunlardan ilki, Şubat 1974'te Yom Kippur Savaşı'nı değerlendirmek için toplanan İkinci İslam Konferansında, Lahor Bildirisi ile üye ülkelerin tümünün İsrail ile ilişkilerin tamamıyla kesilmesi yönündeki aldığı karara Türkiye'nin çekince koyması olmuştur.¹⁶⁴ Bunun yanı sıra, Arap devletlerinin İsrail'e yönelik yaptırım uygulanması yönündeki talepleri Türkiye tarafından veto edilmiştir. Diğer gelişme ise savaşın hemen ardından, 6 Şubat 1974'te İsrail'den Türkiye'ye gelen turist sayısındaki ciddi artış neticesinde Türkiye'nin, Tel Aviv'de bir Basın-Yayın ve Turizm Müşavirliği açma kararı almış olmasıdır.¹⁶⁵ Bu gelişmeler, Türkiye dış politikasında, Arap yanlısı ve İsrail'i eleştiren bir konumda bulunuyor gibi görünse de arka planda ikili ilişkilerin belirli bir seviyede sürdürüldüğünü göstermektedir.

¹⁶³ Dışişleri Bakanlığı Belletini, Sayı: 101, Ekim 1973, 79-80.

¹⁶⁴ Yılmaz Şahin, a.g.e., 2019, 39.

¹⁶⁵ Baş, a.g.m., 2019, 112.

Dördüncü Arap-İsrail Savaşı sırasında Türkiye'nin savaşa ilişkin tutumunu belirleyen birtakım etmenler olmuştur. Bunlardan ilki, Kıbrıs Meselesinin hala devam ediyor olması ve Türkiye'nin uluslararası arenada Kıbrıs Sorununda Arap devletlerinin desteğini sağlamak amacıyla yanına çekmeyi planlamasıydı. İkincisi, petrol üreten Arap devletlerinin, Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı'ndan (OPEC) farklı olarak, daha kolay karar alabilecekleri ve petrolü uluslararası siyasette bir silah olarak kullanabilecekleri düşüncesiyle 9 Ocak 1968'de Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Teşkilatı'nı (OAPEC) kurmaları sonucu bu örgütün Türkiye'ye karşı herhangi bir yaptırım uygulamasını engelleme planıydı. OAPEC, daha sonraları Arap devletleri nezdinde daha siyasi bir yapı kazanmış ve Mısır, Cezayir gibi petrol ihraç etmeyen ülkeler de bu örgüte üye olmuştur.¹⁶⁶ 1973 Savaşı'nın başlaması ile OAPEC, savaşta İsrail'i destekleyen ülkelere petrol ambargosu uygulayacaklarını bildirmiştir. Petrol ihtiyacının %70'ni bu ülkelerden karşılayan Türkiye ise bu ambargonun dışında kalarak ekonomisini koruma niyetindeydi. Yine bu sebeple savaş sona erdikten sonra da Türkiye, İsrail'le diplomatik ilişkilerini asgari seviyeye indirmiştir. Üçüncüsü, 1970'lerde Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerine dair iç siyasette iki kritik gelişme yaşanması olmuştur. Bunlardan ilki, Bülent Ecevit liderliğindeki, sol söylemleri benimseyen CHP'nin seçim başarısı ile Türk dış politikasının geleneksel varsayımlarının sorgulanmaya başlanması; diğeri ise Milli Selamet Partisi'nin (MSP) oy oranını artırarak parlamentoda üçüncü parti konumuna gelmesi ve Koalisyon Hükümetinde yer alarak İsrail karşıtı bir dış politika izlenmesinde ısrarcı olmasıydı.¹⁶⁷ Üstelik, Türk halkı Filistin bağımsızlık mücadelesini yakından takip etmekte ve desteklemekteydi. Bölgedeki gelişmelere bu pencereden bakan Türk kamuoyu, Arap-İsrail çatışmasını da Filistin meselesi ile beraber değerlendirmekteydi.¹⁶⁸ Öte yandan, OAPEC'in Mart 1974'te Viyana'da gerçekleştirdiği toplantı sonrasında İsrail'i destekleyen Batılı devletlere karşı uygulamış olduğu petrol ambargosunu kaldırdığını açıklamasına rağmen Türkiye-İsrail ilişkilerinde ilerleme kaydedilmemiştir. Bundan kısa bir süre sonra, 1 Temmuz 1974'te, Türkiye'nin haşhaş ekimi yasağını kaldırması ve hemen ardından 20 Temmuz 1974'te Kıbrıs'a harekât düzenlemesinin neticesinde ABD, Türkiye'ye ambargo uygulamaya başlamıştır. Türkiye, hem Kıbrıs Harekâtı

¹⁶⁶ Detaylı bilgi için bkz. Demir, Y. (2009). "1960-1980 Dönemi Türk-Arap Ekonomik İlişkileri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(18), 211.

¹⁶⁷ Özcan, a.g.e., 2005, 32.

¹⁶⁸ Erhan, Kürkçüoğlu, a.g.e., 2016, 799.

sonrasında destek bulabilmek hem de kendisine uygulanan ambargonun etkilerini azaltabilmek için Arap devletleri ile ilişkilerini geliştirmeye ve yeni ekonomik bağlar kurmaya çalışmaktaydı. Bu doğrultuda, İslam Konferansı Örgütü bütçesine katkıda bulunmaya başlamış ve 1975'te Örgüte tam üye olmuştur.¹⁶⁹ İzlenilen bu politika doğrultusunda, Türkiye, BM Genel Kurulu'nun Kasım 1975'te Siyonizm'i ırkçılık ile eş gören kararını Arap devletleriyle birlikte onaylamış, bu kararın onaylanması ile Türkiye-İsrail ilişkileri giderek soğumaya başlamıştır.¹⁷⁰

1970'li yıllar boyunca Türkiye-İsrail ilişkileri soğurken FKÖ ile ilişkilerde ise ilerleme görülmüştür. 1969'daki İslam Zirvesinde Türkiye ve FKÖ arasında temasların kurulmasıyla ikili ilişkiler başlamıştır. Başlangıçta FKÖ ile doğrudan ilişki kurmaktan kaçınan Türkiye, 1970'lerin ikinci yarısında bu tutumunda değişikliğe gitmiştir. 1974'e Rabat'ta yapılan Arap Birliği toplantısında, FKÖ'nün Filistin halkının tek meşru temsilcisi olarak tanınması ve İslam Konferansı Örgütü'nün de benzer bir karar almasıyla Türkiye de FKÖ ile ilişkilerini geliştirmeye yönelik adımlar atmıştır. BM Genel Kurulu'nun 22 Kasım 1974'te FKÖ'yü BM organlarının toplantılarına gözlemci olarak kabul etmesi, Türkiye'nin FKÖ'ye karşı izlediği temkinli politikayı gözden geçirmesine neden olmuştur. Ocak 1975'te FKÖ'yü tanıyan Türkiye, Kahire'deki Türk Büyükelçiliği aracılığıyla Örgüt ile ilişkiler kurmaya başlamıştır. 1975 Ağustos'unda FKÖ Siyasi Büro Başkanı Faruk Al-Kaddumi Türkiye'yi ziyaret etmiş ve bu ziyarette ikili ilişkilerin geliştirilmesi üzerine görüşmeler yapılmıştır. Mayıs 1976'da İstanbul'da gerçekleşen İslam Konferansı Örgütü Dışişleri Bakanları Toplantısında, Ankara'da bir FKÖ bürosu açılması kararı alınmıştır.¹⁷¹ Bununla birlikte Türkiye Cumhurbaşkanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı ve güvenlik çevreleri, söz konusu temsilciliğin açılmasına olumsuz yaklaşmışlardır. FKÖ'nün, Türkiye'den kaçanlara kapılarını açması, Yunanistan ve Güney Kıbrıs ile yakın ilişkiler içinde bulunması ve Türkiye'nin Kıbrıs'tan çekilmesini öngören BM kararlarını desteklemesi, bu olumsuz tutumun temel nedenleri arasında yer almaktaydı. Bu nedenlerle, Türkiye'de FKÖ temsilciliğinin açılması gecikmiştir. İlerleyen aylarda, FKÖ'nün temsilcilik açılışı hazırlıkları için Türkiye'ye gelen FKÖ yetkilileri, MİT tarafından gözetim altına alınıp sınır

¹⁶⁹ Tuncer, *a.g.e.*, 2017, 572-573.

¹⁷⁰ Abadi, *a.g.m.*, 1995, 110.

¹⁷¹ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 800.

dışı edilmiştir. 13 Temmuz 1979'da "Filistin Devriminin Kartalları" adlı örgüte bağlı eylemcilerin Ankara'da Mısır Büyükelçiliği'ne düzenledikleri baskın sonrasında, temsilciliğin açılma süreci hız kazanmıştır. Abu Firas liderliğindeki FKÖ heyeti 31 Temmuz'da Ankara'ya gelmiş ve hemen ertesi gün başlayan görüşmeler neticesinde, 4 Ağustos'ta FKÖ'ye tam diplomatik statü tanınmıştır. Bülent Ecevit'in resmi davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Yaser Arafat tarafından 5 Ekim 1979'da FKÖ temsilciliğinin açılışı yapılmıştır. Türkiye'nin FKÖ'yü Filistin halkının meşru temsilcisi olarak daha önce tanınmasına rağmen, temsilciliğin açılması, örgütün devletleşme sürecinde önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. Türkiye'de FKÖ temsilciliğinin açılmasıyla, FKÖ ve İsrail'in diplomatik temsil düzeyleri arasında bir denge sağlanmıştır. Siyasi pencereden bakıldığında, FKÖ ile ilişkilerin geliştirilmesi, İsrail ile olan ilişkileri olumsuz etkilemiştir. FKÖ temsilciliğinin açılmasından yaklaşık bir yıl sonra, Kudüs Yasası'na tepki olarak İsrail ile ilişkilerin düzeyinin düşürülmesi sonucunda denge İsrail aleyhine bozulmuştur.¹⁷²

1970'lerin sonlarına doğru Orta Doğu dinamiklerini ve bölge ülkelerinin dış politikasına önemli bir etkisi olan Camp David Anlaşması, Türkiye'nin de bölge politikasını ve İsrail'le ilişkisini belirleyen bir gelişme olmuştur. Ocak 1978 itibarıyla dönemin ABD Başkanı Jimmy Carter kendi liderliğinde, Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'ı ile İsrail Başbakanı Menahem Begin'i bir araya getirme politikası izlemiş ve 5-7 Eylül 1978'de Carter gözetiminde Mısır ve İsrail arasında Camp David görüşmeleri başlamıştır. Bu görüşmeler neticesinde, 17 Eylül 1978'de Orta Doğu Barışı İçin Çerçeve Anlaşması ile Mısır-İsrail Barışı İçin Çerçeve Anlaşması ve Ekleri olmak üzere iki Çerçeve Anlaşması imzalanmıştır.¹⁷³ İki devlet arasında yaşanan çeşitli anlaşmazlıklar nedeniyle gecikmeli de olsa 26 Mart 1979'da Washington'da Mısır ve İsrail arasında Barış Anlaşması imzalanmıştır. Camp David Görüşmeleri ile başlayan Mısır-İsrail ilişkileri Türkiye tarafından da yakından takip edilmiştir. Camp David Anlaşması'nın ardından, 3 Ekim 1978'de Türkiye'nin görüşlerini aktaran Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün, bir değerlendirme yapmak için henüz erken olduğunu ifade etmiş, İsrail'in 1967 Savaşı'ndan önceki sınırlarına dönmemesi ve FKÖ'nün

¹⁷² Özcan, a.g.e., 2005, 34-35.

¹⁷³ Dinçer, E. K. (2020). *Ekim 1973 Savaşı'ndan 1978-1979 Camp David Sürecine Kadar Gelişen İsrail-Mısır Siyasi İlişkileri*, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 61-69.

müzakerelerde yer almaması halinde adil bir çözümün mümkün olamayacağını vurgulayarak, Türkiye'nin FKÖ'ye olan desteğini bir kez daha ortaya koymuştur. İmzalanan Mısır-İsrail barış anlaşmasının ardından, Türkiye, bir bildiri yayınlayarak Orta Doğu sorununun kalıcı barışı sağlayarak çözülebilmesi için kapsamlı bir anlaşmanın gerekliliğine vurgu yapmıştır. Bildiride, bu anlaşmanın gerçekleşebilmesi için İsrail'in işgal altındaki topraklardan çekilmesinin ve Filistinlilere kendi devletlerini kurma hakkının tanınmasının ön şart niteliğinde olduğu belirtilmiştir. Türkiye bu açıklamalarıyla, Camp David ve Washington anlaşmalarına tepki gösteren Mısır dışındaki bazı Arap ülkelerinin görüşlerini de dile getirerek Orta Doğu sorununun çözümünde bu anlaşmaların tek başına yeterli olamayacağını altını çizmiştir. Öte yandan Mısır-İsrail arasında imzalanan anlaşmanın sonrasında çoğu Müslüman ülke Mısır'a tepki göstermiş ve Mısır ile ilişkilerinde gerileme görülmüştür. Türkiye, diğer Müslüman devletlerden farklı olarak İsrail ile barış anlaşmasını imzalamasına rağmen Mısır'la diplomatik ilişkilerini bozmayarak, Arap ülkelerinden farklı bir tavır sergilemiştir. Bunun en önemli nedeni, Mısır'ın İsrail'i tanımasıyla, Türkiye'nin 1949'dan bu yana İsrail'i tanıyan tek Müslüman ülke olma durumundan kurtulması olmuştur.¹⁷⁴

3.4. 1980'lerin Başlarında Türkiye-İsrail İlişkileri

1980'li yıllarda hem uluslararası siyasette hem de Türkiye'de yaşanan gelişmelerle birlikte yeni bir döneme girilmiştir. 12 Eylül 1980'de Türkiye'de yaşanan askeri darbe ile askeri yönetim iktidarı ele almış, darbe sonrası her ne kadar sivil yönetimi kurmaya yönelik çalışmalar sürdürüldüğü belirtilse de süreç beklenenden uzun sürmüştür. Bu dönemde, darbe sürecinde meydana gelen insan hakları ihlalleri nedeniyle Türkiye'nin, Avrupa ülkeleriyle ilişkileri ciddi biçimde zarar görmüş ve uluslararası arenada yalnızlığa itilmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, Türkiye'nin dış politikasında, geçici askeri iktidarın meşruiyetini güçlendirecek stratejik bir arayış gündeme gelmiştir. Yalnızlıktan kurtulmak için Arap devletlerine yönelmeyi tercih eden cunta hükümeti, Arap devletleriyle yakınlaştıkça İsrail'den uzaklaşmıştır.¹⁷⁵ 24 Aralık 1979'da SSCB'nin Afganistan'ı işgali ile Soğuk Savaş'ta tansiyon yaklaşık yirmi yıl aradan sonra yeniden yükselmeye başlamıştır. ABD Başkanı Jimmy Carter,

¹⁷⁴ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 800-801.

¹⁷⁵ Yılmaz Şahin, Türel. 2001. *Türkiye-İsrail Yakınlaşması*, Ankara, 25.

söz konusu işgalin ardından, Ocak 1980’de kendi adıyla anılacak yeni güvenlik doktrini ilan etmiştir. Carter Doktrini’ne göre Basra Körfezi’ndeki petrol sahalarına yapılacak herhangi bir saldırı, ABD’nin yaşamsal çıkarlarına yapılmış sayılacaktı. Ayrıca, bu doktrin ile birlikte ‘Yeşil Kuşak’ projesi oluşturulmuştur. Buna göre, bölgede geliştirilecek ‘ılımlı İslam’ aracılığıyla SSCB’nin güneye doğru genişlemesi ve İran gibi aşırı İslamcı aktörlerin bölgedeki etkilerinin artması engellenecekti.¹⁷⁶ Bu gelişmeler üzerine 12 Eylül askeri darbesinin gerçekleştirilmesi de tuhaf bir rastlantı olacaktır. Carter Doktrini doğrultusunda Türkiye’nin bölgesel önemi giderek artmış ve bu doğrultuda, Türkiye’nin bölgedeki Müslüman ülkelerle olan ilişkilerinin stratejik değeri daha da belirginleşmiştir. Doktrin çerçevesinde Soğuk Savaş’ın yeniden gergin bir safhaya girdiği bu dönemde, Türkiye Batı Bloğunun bir parçası olarak son yirmi yıldır ABD’ye karşı takınmış olduğu mesafeli ilişki tavrından vazgeçip yeniden yakınlaşma sürecine girmiştir.

12 Eylül darbesinin ardından üç yıl iktidarda kalan Milli Güvenlik Konseyi, Avrupa Ekonomik Topluluğu ülkeleriyle yaşanan diplomatik sorunlar nedeniyle, dış politika önceliğini ABD, Sovyetler Birliği ve Orta Doğu ülkeleri ile ilişkileri güçlendirmeye yöneltmiştir. Diğer taraftan, 1973 Petrol Krizi ile ortaya çıkan ekonomik sorunlar hala tam manasıyla çözülebilmemiş değildi ve kriz sonrası Türkiye, kredili petrol alımı sorununu çözebilmenin yollarını aramaktaydı. Çözüm yolu olarak, petrol ithal ettiği Arap ülkeleriyle ihracatı artırarak ithal edilen petrol maliyetini düşürmeyi hedefleyen Türkiye, bu çerçevede, 24 Ocak 1980’de, 1960-1980 arası dönemde benimsenen ithal ikameci ekonomik model yerine “ihracatı özendirici” politikalar benimseyerek Orta Doğu pazarına girmeye çalışmıştır.¹⁷⁷

Camp David Anlaşması’nın ardından bölgede barış ve istikrarın gelmesi beklenirken İsrail’in 1978’de Batı Şeria’da yerleşim yerleri kurmaya başlaması, 1980’de Doğu Kudüs’ü, 1981’de Golan Tepeleri’ni ilhak ederek topraklarını genişletmesi tüm dünyada şaşkınlığa yol açmıştır. İsrail’in bölgede tek taraflı hareket etmesi Türkiye-İsrail ilişkilerini zedeleyen bir gelişme olmuştur. 1967 Savaşı’nda işgal edilen Doğu Kudüs, 1980’de Knesset’te yapılan oylamada 15 ret oyuna karşılık

¹⁷⁶ Kuniholm, B. R. (1984). *The Persian Gulf and United States Policy*, California, 30. Şahin, M. (2008). “ABD’nin “Müslüman” Savaşçıları”, *Akademik Orta Doğu*, c.3, s.1, 45.

¹⁷⁷ Yılmaz Şahin., a.g.e., 2023, 63, Özcan, a.g.e., 2005, 36, Sariaslan, F. 2019. “İsrail-Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti”, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 15.

69 evet oyu ile ilhak edilmiş,¹⁷⁸ Doğu ve Batı Kudüs birleştirilerek İsrail'in ebedi ve değişmez başkenti ilan edilmiştir. Bunun üzerine Türkiye, 31 Temmuz 1980'de bir bildiri yayımlayarak bu kararın kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir. İsrail'in yürürlüğe koyduğu Temel Yasa'ya Türkiye sert tepki göstermiş ve bu kararı tanımadığını açıklamıştır. Bunun üzerine Türkiye, Tel Aviv Büyükelçiliği'nde görev yapan maslahatgüzar Üstün Gündoğdu'yu görüşmeler için Ankara'ya çağırmıştır.¹⁷⁹ BM'nin 476 ve 478 sayılı kararlarıyla İsrail'in Doğu Kudüs'ü işgal etmesi ve Kudüs'ü başkent ilan etmesi hükümsüz sayılmış ve alınan bu kararların ardından Türkiye, 28 Ağustos 1980'de Doğu Kudüs'teki başkonsoloslukunu kapatarak konsolosluk işlerini Tel Aviv'deki Büyükelçiliğe devretmiştir. 1980 darbesinin ardından, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in liderliğinde ve kuvvet komutanlarının katılımıyla oluşturulan Milli Güvenlik Konseyi, 26 Kasım 1980'de İsrail'le diplomatik ilişkileri maslahatgüzarlıktan ikinci katiplik düzeyine indirme kararı almıştır. Bu kararlar Türkiye, İsrail'le ilişkilerini kesmeden sembolik bir düzeyde tutmayı planlamış ve Tel Aviv'deki maslahatgüzar, müsteşar ve askeri ataşe dahil tüm görevlilerini geri çağırmıştır.¹⁸⁰ Türkiye'nin, İsrail'e tepkileri yalnızca politik olmakla kalmamış, Türk Hava Yollarının Tel Aviv'e yaptığı uçuşlar ile Türk gemilerinin İsrail'e yapmış olduğu deniz seferleri de iptal edilmiştir.¹⁸¹

Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Büyükelçi Oktay İşçen de 2 Aralık 1980'de, *"İsrail'in taraf olduğu Ortadoğu anlaşmazlığında izlemekte olduğu uzlaşmaz politikadan ve Kudüs'ün yasal statüsü konusunda yaratmak istediği emrivakiden geri dönmek niyetinde olmadığına görülmesi"* sözleriyle alınan bu kararı gerekçelendirmiş ve İsrail'e yönelik daha ileri seviyede kararlar alınabileceğini belirtmiştir.¹⁸² Türkiye BM Daimi Temsilcisi Büyükelçi Coşkun Kırca, Aralık 1980'de BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada, *"İsrail'in işgal altındaki Arap topraklarında yeni yerleşim merkezleri kurmasını ve mevcut olanları genişletmesinden"* söz ederek İsrail'i

¹⁷⁸ Kudüs'ün İsrail'in Başkenti Yapılması Kesinleştirildi. (31 Temmuz 1980). *Cumhuriyet*.

¹⁷⁹ İsrail ile İlişkiler Tümüyle Kesilebilir. (3 Aralık 1980). *Cumhuriyet*.

¹⁸⁰ Özcan, a.g.e., 2005, 36-37, Yılmaz Şahin, a.g.e., 2019, 39, Oran, B. (2016). "Dönemin Bilançosu". B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul, İletişim Yayınları, 128, Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). "İsrail'le İlişkiler". B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul. İletişim Yayınları. 149.

¹⁸¹ Beselal, a.g.e., 2000, 302.

¹⁸² "Türkiye'nin Kararı Büyük Yankı Uyandırdı,". (3 Aralık 1980). *Cumhuriyet*.

kınamıştır.¹⁸³ Türkiye'nin aldığı bu karar, Arap devletleri nezdinde çok olumlu karşılanmış ve Türkiye'nin Filistin halkına sunduğu kıymetli bir hediye olarak nitelendirilmiştir.¹⁸⁴ Bu dönemde Türkiye'nin, İsrail'le ilişkilerde sert eylemlerde bulunmasının sebebinin ekonomik olduğu, bilhassa bu dönemde Suudi Arabistan'dan İsrail'le ilişkileri kesmesi şartıyla alınan 250 milyon dolarlık uzun vadeli kredi olduğu kimi çevrelerce dile getirilmiştir. Bunun yanı sıra, 1980'lerin başında Türkiye, Arap devletleriyle ekonomik ilişkileri geliştirme güdüsüyle hareket etmiştir. 1980-1984 arası dönemde Türk müteahhitlerin Suudi Arabistan, İran, Irak, Kuveyt ve Libya'daki ihale aldıkları inşaat projeleri dört katına çıkarak 14 milyar doların üzerinde bir rakama ulaşmış, binlerce Türk işçi de yine bu devletlerde çalışmaya gitmiştir.¹⁸⁵ Türkiye'nin İsrail'e yönelik sert söylemleri sonrasında da devam etmiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren, bölgedeki Arap ülkelerine bir dizi ziyaret gerçekleştirmiş ve bu gezilerde İsrail'i Orta Doğu'daki istikrarsızlığın ana kaynağı olarak nitelendirmiştir.¹⁸⁶

Türkiye'nin İsrail'e yönelik sertleşen tutumu, ABD'nin de dikkatini çekmiştir. Ocak 1981'de, 61 ABD'li senatör Türkiye'nin ABD Büyükelçisine bir mektup göndererek, Türkiye'nin son dönemlerde İsrail'e yönelik sert tutumlarının Türkiye-ABD ilişkilerine de olumsuz etkileri olabileceğini dile getirmiştir. Türkiye ise ABD'li senatörlerin bu tepkisine, Türkiye'ye gelmek isteyen bir spor kafilesine vize vermeyerek yanıt vermiştir.¹⁸⁷ 8 Haziran 1981'de İsrail'in Irak'ta henüz inşa halindeki Osirak nükleer reaktörüne düzenlediği hava saldırısıyla reaktörü imha etmesinin ardından yaşanan gerginlikte, Türkiye, İsrail karşıtı tutumunu koruyarak BM Genel Kurulu'ndaki oylamada İsrail'in bu hareketini kınayan ülkelere birliktir. Ancak, İsrail'in Golan Tepeleri'ni ilhakı sonrası Türkiye, bu karşıt tutumunu değiştirmiş ve BM Genel Kurulu'nda saldırıyı kınayan oylamada çekimser kalmıştır. Türkiye'nin İsrail'e yönelik politika değişikliğinin temel nedeni, Suriye'nin terör, su kaynakları ve diğer çeşitli meseleler üzerinden Türkiye için sorunlar yaratması ve bu

¹⁸³ İsrail'i BM'de Kınadık. (5 Aralık 1980). *Cumhuriyet*.

¹⁸⁴ İsrail ile İlgili Kararın Yankıları Sürüyor. (4 Aralık 1980). *Cumhuriyet*.

¹⁸⁵ Gruen, a.g.m., 1995, 48-49.

¹⁸⁶ Yılmaz Şahin, a.g.e., 2019, 39.

¹⁸⁷ Tavlaş, N. (1999). Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri. *Avrasya Dosyası*, 15.

durum karşısında Türkiye'nin de Suriye'ye karşı bir denge unsuru oluşturmak amacıyla İsrail'i kendi yanında yanına amaçlamasıydı.¹⁸⁸

1980'lerin başında Türkiye-İsrail arasında daha sonraları terörde iş birliğini kuvvetlendireceğine işaret eden bir diğer olay, 1978'de Lübnan'da yaşanan olaylar ve sonrasında İsrail'in Lübnan'a müdahalesi ile bu müdahalenin sonuçları olmuştur. 1948 Savaşı'ndan itibaren Filistinlilerin Lübnan'a göç etmeye başlaması, 1967'deki Arap-İsrail Savaşı ve 1971'deki Ürdün İç Savaşı sonrası FKÖ ve El-Fetih birliklerinin de Lübnan'a yerleşmesiyle daha da hızlanmış, bu gelişmeler sonucunda Lübnan, Filistinliler için bir üs haline gelmiştir. Lübnan'a göç eden Filistinliler, bu devletin Hristiyan-Müslüman dengesine oturtulmuş demografik dengesini bozmuştur. Ayrıca, Üçüncü Arap-İsrail Savaşı sonrası gerilla savaş yöntemine geçen Filistinli güçler, Lübnan topraklarından İsrail'le mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Bu durum, İsrail'in Filistinlilerin saldırılarını öne sürerek Lübnan'daki su kaynaklarını ele geçirebileceği endişesini yaratmış ve özellikle Lübnanlı Hristiyanların rahatsızlık duymasına neden olmuştur. Lübnanlılar, bu sorundan kurtulmanın tek yolu olarak Filistinlileri ülkeden tamamıyla çıkarmak olarak görmüştür. Diğer taraftan, bağımsızlığını kazandıktan sonra Lübnan, bölge ülkeleriyle kıyaslandığında ekonomi, eğitim ve yaşam standartları açısından oldukça iyi bir noktadaydı. Birinci ve Üçüncü Arap-İsrail Savaşları sonrasında, bölgenin önde gelen uluslararası firmalarının ve iş insanlarının Lübnan'a yönelmesi, ülkenin ekonomik gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Bu ekonomik büyümeden özellikle Hristiyan toplulukların faydalandığı gözlemlenirken Müslüman nüfusun giderek daha yoksul bir hale geldiği görülmüştür. Bu durum, ülkede gelir dağılımında belirgin bir adaletsizlik yaratmış ve Müslümanlarla Hristiyanlar arasında toplumsal ve siyasi gerilimlere yol açmıştır. Söz konusu gerilimler neticesinde, Hristiyan topluluklar, Lübnan'daki Filistinli nüfusu ülkeden çıkarmak veya asimile etmek amacıyla orduyu müdahaleye yönlendirme kararı almıştır. Lübnan'da yaşanan bu gelişmeler, kısa bir süre sonra ülke içinde karışıklıklara yol açmıştır. Lübnan'da Nisan 1975'te Hristiyan ve Müslüman topluluklar arasında başlayan çatışmalar, Arap devletlerinin Nisan 1976'da gerçekleştirdiği ellinci ateşkes çağrısına kadar devam etmiştir. Son çağrı ile ateşkes

¹⁸⁸ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 149-150.

sağlanmış gibi görünse de kısa bir süre sonra taraflar arasındaki çatışmalar yeniden başlamıştır.¹⁸⁹

1978 yılı itibarıyla Lübnan'daki çatışmalar yeniden yoğunlaşmış, önceki dönemlerden farklı olarak yalnızca Müslüman ve Hristiyan topluluklar arasında değil, aynı zamanda bu grupların kendi içlerinde de mücadeleler başlamıştır. Bu durum, ülke içindeki çatışma dinamiklerini daha karmaşık bir hale getirmiştir. Öte yandan, Suriye, iç savaş sonrasında Lübnan hükümetine destek sağlama amacıyla Kuzey Lübnan'da askerî varlığını sürdürürken ülkenin güneyinde ise İsrail ile Filistinli gruplar arasında çatışmalar giderek artış göstermiştir. Lübnan içerisinde bunlar yaşanırken Lübnan'ın güneyine konuşlanmış olan Filistinli gruplar, buradan İsrail'e yönelik saldırılarına devam etmiştir. 11 Mart 1978 tarihinde El-Fetih gerillalarının Hayfa kıyılarına çıkarma yaparak önlerine gelen her yere saldırmaları, İsrail hükümetini bir hayli kızdırmıştır. El-Fetih'in bu saldırısına, Arap devletleri sessiz kalırken, yalnızca Enver Sedat, söz konusu saldırıları sorumsuz ve trajik bir hareket olarak nitelendirmiştir. Lübnan Hükümeti ise saldırılar sonrası yaptığı açıklamada, söz konusu olaya ilişkin herhangi bir sorumluluklarının bulunmadığını dile getirmiştir. İsrail'in 11 Mart saldırılarına tepkisi, Güney Lübnan'ı işgal etmek amacıyla bir harekât düzenlemek olmuştur. İsrail Hükümeti, bu harekâtı, Lübnan'daki Filistin üslerini yok etmek ve 10 km genişliğinde bir güvenlik bölgesi oluşturmak amacıyla gerçekleştireceğini söylemiştir. İsrail, 14-15 Mart 1978 gecesini harekâta başlamış ancak hedeflenen sınırları aşarak Litani Nehri'ne ulaşmıştır. 19 Mart'ta İsrail ve Lübnan Hükümetinin BM Güvenlik Konseyi'ne başvurmaları üzerine Güvenlik Konseyi durumu ele almıştır. BM Güvenlik Konseyi'nin 19 Mart'ta aldığı 425 sayılı kararla, Lübnan'ın egemenliği, toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığına saygı gösterilecek ve işgal son bulacaktır. Ayrıca Lübnan'ın güneyine bir BM kuvveti gönderilmesi de planlanmıştır. Bu kapsamda, 426 sayılı kararla Lübnan BM Geçici Kuvveti (United Nations Interim Force in Lebanon – UNIFIL) isimli birlik bölgeye gönderilmiştir. BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı bu kararlar da bölgede sükûneti sağlayamamış ve 1982'ye kadar Filistinli gruplar ile İsrail arasında çatışmalar giderek şiddetlenmiştir.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2019, 206-214

¹⁹⁰ Armaoğlu, *a.g.e.*, 2022, 505-509.

1981 yılı itibariyle Lübnan'daki olaylar daha da kötü bir hal almaya başlamıştır. Lübnan'ın güneyinde İsrail ile Filistinli gruplar arasında çatışmalar devam ederken Lübnan'daki Şii grup El-Amal ve Filistinli gerillalar arasında çatışmalar başlamıştır. Lübnan'ın kuzeyinde ise bir yandan, Falanjistler önderliğinde Hristiyanlar ile Lübnan'daki iç savaşı bastırmak amacıyla 1976'da Lübnan, Suriye, Mısır, Kuveyt ve Suudi Arabistan tarafından Riyad Anlaşmasıyla Suriye birliklerinden oluşturulan Arap Caydırma Kuvveti arasında çatışmalar yaşanırken diğer taraftan, Lübnanlı Velid Canbolat'ın önderliğindeki Milli Hareket güçleriyle Falanjistler çarpışmaktaydı. Bunun yanı sıra Falanjistler ile Filistinliler arasında da çatışmalar devam etmekteydi. Böyle bir ortamda Suriye, Filistin ve Lübnanlı Müslümanlarla iş birliği içerisindeyken İsrail de Falanjistlerle iş birliği yapmaktaydı. Lübnan'da çarpışmalar devam ederken tüm Arap devletleri Filistin etrafında birleşmiştir. 1978 Litani Harekâtıyla istediğini elde edemeyen İsrail, Filistinli gerillaları tarafından kendi topraklarına yönelik saldırılara maruz kalmaya devam etmiş ve bu durum giderek büyüyen bir güvelik sorunu haline almıştır. Diğer taraftan Lübnan'daki çatışmalar dolayısıyla, Suriye'nin de Lübnan'daki gücü artmaktaydı. Bu durumdan rahatsız olan İsrail, FKÖ'yü Güney Lübnan'dan tamamıyla ortadan kaldıracak bir plan tasarlamış ve plan doğrultusunda İsrail Lübnan sınırına kuvvetlerini yığmaya başlamıştır. İsrail'in Lübnan'a yapacağı saldırının ne zaman gerçekleştirileceği sorgulanırken saldırıyı başlatan olay, 3 Haziran 1982'de İsrail'in Londra büyükelçisinin, katıldığı bir yemekten çıkarken El-Fetih mensubu kişilerce suikasta uğraması olmuştur. Büyükelçi suikastı sonrası 4 Haziran'da İsrail, "Galilee'ye Barış" operasyonuna büyük ve yoğun bir saldırıyla başlamıştır. 6 Haziran'da 90 bin kişilik kuvvetle BM kuvvetlerini de aşarak üç bir koldan ilerlemiş, 11 Haziran'a gelindiğinde ise İsrail, Beyrut'a kadar ulaşmıştır. 6 Haziran'da dönemin İsrail Başbakanı Menahem Begin, konu hakkında İsrail'in Lübnan topraklarında gözü olmadığı, hür ve bağımsız bir Lübnan ile barış yaparak Lübnan'ın toprak bütünlüğünü korumak istediklerini ifade etmiştir.¹⁹¹ Temmuz 1982'nin başlarına kadar İsrail, Lübnan'daki saldırılarına yoğun bir şekilde devam etmiştir. Lübnan ve diğer Arap devletleri, İsrail'in saldırılarını kınamakla yetinmiş ve bu duruma yönelik somut bir karşı hamlede bulunmamışlardır. Dönemin ABD Başkanı Ronald Reagan, olayların böyle devam etmesi halinde içinden çıkılmaz bir duruma

¹⁹¹ Armaoğlu, *a.g.e.*, 2022, 509-515.

gideceği düşüncesiyle, İsrail Başbakanı Begin'e sert üslupla kaleme aldığı bir mektup göndererek saldırının durdurulması çağrısında bulunmuştur. Reagan'ın mektubunun ardından İsrail, Lübnan'daki harekâta son vermiş ve nihayetinde taraflar arasında ateşkes yapılmıştır. İsrail'in birliklerini Lübnan'dan çekmesi Haziran 1985'i bulmuştu ancak bu tümüyle bir çekilme olmamış, Güney Lübnan'da küçük bir bölgede güvenlik amaçlı İsrail varlığı devam etmiştir.¹⁹²

İsrail'in Lübnan'a saldırısı ilk etapta Türkiye kamuoyunda yoğun tepkiyle karşılanmış, saldırı sırasında Filistinli sivillerin yaşadığı Sabra ve Şatilla'daki mülteci kamplarının bombalanması sert şekilde eleştirilmiştir. Fakat, Türkiye'nin Lübnan saldırısına tepkisi, İsrail'in Doğu Kudüs'ü işgal ettiğindeki seviyede olmamış, beklenenin aksine Türkiye-İsrail ilişkilerinin yumuşamasına yol açmıştır.¹⁹³ Saldırı sırasında İsrail, Lübnan'ın Zahle şehri yakınlarında, Türkiye'nin yurtdışı varlıklarına ve görevlilerine çeşitli terör saldırılarında bulunan Ermeni terör örgütü ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) ve JCGA'ya (Justice Commandos for the Genocide of Armenians) ait kampların bulunduğunu bildirerek Türkiye ile ortak operasyon yapılmasını teklif etmiştir. Türkiye'de İstihbarat Teşkilatı, Milli Güvenlik Kurulu ve Dışişleri Bakanlığı bu teklifi değerlendirmiş ve olumlu geri dönüş yapmıştır. Bunun üzerine Türkiye'nin oluşturduğu özel bir tim gizli bir şekilde Lübnan'a gitmiş ve İsrail birlikleriyle söz konusu terör örgütü kamplarına operasyon gerçekleştirmiştir.¹⁹⁴ Operasyonda JCGA lideri ve birçok terörist öldürülmüş ancak ASALA lideri Agop Agopyan bulunamamıştır. Daha sonra ASALA'nın yaptığı açıklamada Agopyan'ın bir İsrail hava saldırısı sonucunda öldüğünü duyurmuştur.¹⁹⁵ Filistin kamplarında çok değerli gizli bilgiler elde eden İsrail, bu bilgileri CIA'ye (Central Intelligence Agency - Merkezi İstihbarat Teşkilatı) iletmış; CIA ise bu bilgileri daha sonra Türkiye ile paylaşmıştır. Bu paylaşımların bir kısmı İsrailli yetkililer tarafından basına sızdırılmıştır. Söz konusu paylaşımlarda, Suriye ile FKÖ'nün Türk teröristleri barındırdığı ve FKÖ kamplarında Ermeni terör örgütü ASALA'ya ilişkin belge ve bilgilerin bulunduğu değinilmiştir. Lübnan saldırısından bir süre sonra İsrail'in Ankara diplomatik temsilcisi Alon Liel, Türkiye Dışişleri

¹⁹² Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2019, 263-268.

¹⁹³ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 150.

¹⁹⁴ Çerçinli, Ç. (2019). *Lübnan İç Savaşı'nda Türk Dış Politikası (1975-1992)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 52-53. Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2001, 27.

¹⁹⁵ Tavlaş, *a.g.m.*, 1999, 17.

Bakanlığına özellikle DEV-SOL ve ASALA hakkında hazırlanan bir rapor sunmuştur. Raporda Türkiye, ‘kardeş’ olarak nitelendirilmiş ve Filistin Halkının Kurtuluşu Örgütü’nün, ASALA’ya sağladığı kamp ve eğitim olanaklarıyla para ve silah yardımlarına değinilmiştir.¹⁹⁶ Yine bu dönemde Alon Liel, basına verdiği demeçte Türk teröristlerle FKÖ arasındaki kesin bağlantıya vurgu yapmıştır.¹⁹⁷

Bu dönemde İsrail, bölgedeki stratejik çıkarları doğrultusunda Türkiye’yle ilişkilerini güçlendirmeyi amaçlamıştır. Ayrıca, Türkiye’de İzmir ve İstanbul’da sayılıları yaklaşık 20 bini bulan Yahudi halkını da yakından takip etmekteydi. Dönemin İsrail Savunma Bakanı Ariel Sharon Türkiye’nin kendileri için önemini; *“İsrail’in stratejik toprak derinliğinin eksik olması bir savunma sisteminin kurulmasını gerekli kılıyor. Bu savunma sisteminin kurulmasının gerekli olduğu alanlar ise Yahudi sayısının ve nüfusunun fazla olduğu bölgeler, yani Ürdün’de, Golan’da, Gazze’de, Galile’de ve Necef’teki Yahudi kolonileridir. İsrail stratejik çıkar alanı Türkiye’yi de kapsamalıdır.”* sözleriyle dile getirmekteydi. Diğer taraftan bu dönemde, bölgedeki iki önemli müttefiki İsrail ve Türkiye’nin soğuk ve gergin ilişkilerinden rahatsız olan ABD, Türkiye’nin İsrail’e yönelik sert politikasını gözden geçirmesi için dönemin Devlet Başkanı Kenan Evren’den ricada bulunmuştur. Bu rica sonrasında Kenan Evren, 14 Şubat 1982’de Türkiye’deki Yahudi Cemaat lideri Davit Aseo’yla görüşme gerçekleştirmiştir. Türkiye’nin İsrail politikasındaki yumuşaması İsrail’in Golan Tepeleri’ni ilhakı sonrası BM Genel Kurulu’nda İsrail’i kınama kararının alınması için yapılan oylamada çekimser oy kullanmasıyla da devam etmiştir. Türkiye’nin ilişkilerde ılımlaştığını gören İsrail, daha sonra Ermeni terör örgütlerine ortak saldırı teklifinde bulunmuştur. Bu dönemde Türkiye İsrail ilişkilerindeki yumuşama iki devlet arasında özellikle ASALA ve Türkiye’deki terör grupları çerçevesinde istihbarat açısından ilişkilerin geliştirilmesine yol açmıştır.¹⁹⁸

Tüm bu gelişmelerin etkisiyle İsrail’e karşı yürütülen politikanın yavaş yavaş değişmeye başlamışıyla birlikte, Özal dönemi öncesinde Türkiye’nin politikasını şu şekilde özetlemek mümkündür: 1982 senesinde Türkiye’nin Orta Doğu politikası hem Arap devletleri ile iyi ilişkileri sürdürmek hem de İsrail’i gücendirmemek üzerine

¹⁹⁶ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2001, 28. İsrail İşgüderi: ‘FKÖ Kamplarında ASALA’ya Ait Belgeler Bulundu’. (2 Temmuz 1982). *Cumhuriyet*.

¹⁹⁷ İsrail, Abu Firas’ı Yanıtladı: ‘FKÖ ile Türk Teröristler Arasındaki İlişki Kanıtlandı’. 19 Temmuz 1982. *Cumhuriyet*.

¹⁹⁸ Özcan, *a.g.e.*, 2005, 41.

kuruluydu. Bu tutum Türkiye’yi bölgede zorlamakta ve İsrail tarafından eleştirilmekteydi. Türkiye’nin İsrail ile kurduğu ilişkilere dikkat edilmesi gerektiği vurgusu yalnızca İsrail tarafından yapılmamakta, ABD’deki Yahudi lobisi tarafından da yapılmaktaydı. Bu dönemde ABD Kongresinde Yahudi ve Yunan lobilerinin etkisiyle Türkiye’ye yapılacak olan askeri yardımda 100 milyon dolarlık indirimle gidilmesi Türkiye’ye İsrail ile ilişkilerinin önemini göstermekteydi.¹⁹⁹ Türkiye-İsrail ilişkileri 1984’e gelindiğinde seksenlerin ilk üç yılına kıyasla biraz daha yumuşamıştır. Aralık 1983’te Turgut Özal’ın iktidara gelmesiyle Türkiye’nin bölge politikasında değişikliğe gidilmeye başlandığı görülmüştür. Türkiye, İsrail’le diyalog yollarını açık tutarak diplomatik ilişkilerini sürdürmüştür.

3.5. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel İlişkiler

1960’ların ilk yarısında yaşanan siyasi gelişmeler Türkiye’nin bölge politikasında değişikliğe yol açmış, Türkiye’nin Arap-İsrail çatışmasında kurduğu dengeyi yavaş yavaş Araplar tarafına kaydırmaya başlamasının sonucu olarak da Türkiye-İsrail ilişkilerinde soğumaya gidilmişti. Fakat siyasi ilişkilerdeki soğuma ekonomik, sosyal ve kültürel alandaki ilişkilere hemen etki etmemiş, İki devlet arası ekonomik ilişkiler 1960’ların sonlarına kadar belirli bir seviyede sürdürülmüştür. Adnan Menderes döneminde, 18 Mart 1960 tarihinde imzalanan Ticaret Anlaşması’nın ardından, 5 Nisan 1961’de Bakanlar Kurulu kararıyla ek bir protokol kabul edilmiştir. Bu protokol, iki ülke arasında ticareti yapılacak ürünlerin miktarı ve değerindeki değişiklikleri düzenlemeyi amaçlamıştır. Söz konusu ek listeler, 11 Mart-2 Nisan 1963 tarihleri arasında değerlendirilmiş ve sonuç olarak İsrail’in Türkiye’den ithal ettiği ürün sayısı 52’ye, Türkiye’ye ihraç ettiği ürün sayısı ise 168’e yükselmiştir. Bu ek protokollerin yürürlüğe girme tarihi olarak 8 Mayıs 1963 belirlenmiştir.²⁰⁰ Söz konusu anlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra, 21 Şubat 1964’te Bakanlar Kurulu, İsrail ile yeni ticaret anlaşmaları yapmak üzere dönemin Ticaret Bakanlığı Dış Ticaret Dairesi Başkan Yardımcısı Selçuk D. İnönü başkanlığında bir heyetin İsrail’e gönderilmesi kararını almıştır. Türkiye ve İsrail arasındaki İkili Ticaret ve Tediye Anlaşmalarına dayanarak, 1963-1964 yılları için belirlenen karşılıklı ithalat ve ihracat listelerini içeren protokollerin yerine, 1964-1965 yılları için geçerli olacak yeni bir

¹⁹⁹ Tavlaş, N. (1999). Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri. *Avrasya Dosyası (İsrail Özel)*, Cilt 5, Sayı 1, 86-87.

²⁰⁰ Can., a.g.e., 2021, 135-136.

protokol anlaşması imzalanmıştır.²⁰¹ 21-23 Mart 1964 tarihleri arasında İsrail ve Türk heyetlerinin Kudüs'te yaptığı görüşmelerde, 18 Mart 1960 tarihli Ticaret Anlaşması'na ekli listeler yeniden değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonucunda, Türkiye'nin İsrail'e ihraç edeceği ürün sayısı 10'e çıkarılmış, İsrail'den ithal edilecek ürün sayısı ise 147'ye düşürülmüştür.²⁰² Buna ek olarak, iki devlet arasında 1964-1965 dönemi için yapılan Ticaret ve Tediye Anlaşması'nın 1965-1966 dönemi için de uygulanmasına karar verilmiştir.²⁰³ Türk heyeti Kudüs'te Ticaret Anlaşması ile ilgili görüşmelerini sürdürürken Türkiye ile İsrail arasında yapılması planlanan teknik iş birliği anlaşmalarını müzakere etmek amacıyla, 14 Mart 1964 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı doğrultusunda başka bir heyet görevlendirilmiştir.²⁰⁴ İsrail Hükümetinin daveti üzerine, 18 Nisan 1964 tarihli Bakanlar Kurulu Kararıyla Köy İşleri Bakanı Lebit Yurdoğlu'nun İsrail'i ziyaret etmesi kararlaştırılmıştır.²⁰⁵

1967'de Arap-İsrail Savaşına kadar İsrail ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerde olumlu gelişmelerin devam ettiği görülmüştür. Bu dönemde İsrail Hükümeti Türkiye'nin, kendisiyle ilişkilerini normal şekilde sürdürürken, aynı zamanda İsrail'e yönelik olumsuz açıklamalar yapmasından dolayı kafa karışıklığı yaşamaktaydı. Eylül 1966'da İzmir'de düzenlenen bir ticaret fuarında, Irak temsilcileri stantlarında İsrail karşıtı propaganda kitapçıklarının sergilenmesi İsrail nezdinde bahsi geçen endişe ve kafa karışıklığını arttıran bir gelişme olmuştur. Söz konusu hadise, Türkiye'nin müdahalede bulunmasıyla diplomatik kriz safhasına gelmeden kapanmıştır. Türkiye bu hareketi ile aslında İsrail ile ilişkilerine ne kadar önem verdiğini göstermekteydi.²⁰⁶ 1960'lı yıllarda Türkiye ile İsrail arasındaki ekonomik ilişkileri etkileyen bir faktör de Arap Birliği'nin ekonomi politikası olmuştur. 1960'lar boyunca Arap Birliği, İsrail-Türkiye ilişkilerini yakından takip etmiş, Türkiye-İsrail ilişkilerini zayıflatmaya çalışmış ve Türkiye ile Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) üzerinde İsrail ile yaptığı iş birliklerinin Arap ülkeleriyle değiştirilmesi yönünde yoğun bir baskı yapmıştır. Üstelik, Türkiye içinde de birçok kişi İsrailliler yerine Araplarla ilişkileri geliştirmeyi tercih etmekteydi.²⁰⁷ Bu doğrultuda, Mart 1966'da Ankara'da düzenlenen

²⁰¹ BCA. 30-18-1-2.176.9/16.

²⁰² BCA. 30-18-1-2.177.22/9.

²⁰³ BCA. 30-18-1-2.189.61/19.

²⁰⁴ BCA. 30-18-1-2.176.15/6.

²⁰⁵ BCA. 30-18-1-2.177.24/3.

²⁰⁶ Aviv, *a.g.m.*, 2023, 954.

²⁰⁷ Aviv, *a.g.m.*, 2023, 956.

TÜRK-İŞ'in VII. Uluslararası Kongresinde, Suriye temsilcisi İsrail'e karşı sert bir konuşma yapmış; bu konuşmayı engellemeye çalışan, dönemin TÜRK-İŞ Başkanı Seyfi Demirsoy, Suriye temsilcisinden gelen hediyeyi kabul etmeyi reddetmiş ve İsrail'in "*bizim dostumuz*" olduğunu ve "*organizasyon, tarım, iş birliği gibi birçok konuda İsrail'den öğrenilecek şeyler olduğunu*" belirterek İsrail hakkında olumlu yorumlarda bulunmuştur. Ayrıca, Demirsoy, İsrail aleyhine yapılan konuşmanın hiçbir gazetede yer almamasını sağlamıştır.²⁰⁸ Yaşanılan bu gelişme Üçüncü Arap-İsrail Savaşı'na kadar ki dönemde Türkiye'nin, siyasi ilişkilerdeki durgunluğa karşın İsrail'le ekonomik ilişkilerini belirli bir düzeyde de olsa sürdürme niyetinde olduğunu göstermektedir. 1966'da İsrail'de bulunan Taal Manufactures of Plywood Kwusath Mishmaroth Limited Şirketi, tamamı ihraç edilmek üzere yerli bir firma ile ortaklık kurmuştur.²⁰⁹ 18 Mart 1960'ta imzalanan Türkiye-İsrail Ticaret ve Ödeme Anlaşmaları'nın süresi 21 Temmuz 1966'da imzalanan Bakanlar Kurulu Kararı ile uzatılmıştır.²¹⁰ Anlaşmanın uzatılmasının yanı sıra, 31 Mart 1967 tarihinde bazı protokol ve ekler de imzalanmıştır. Bu protokol ve eklere göre, Türkiye'nin İsrail'den ithal edeceği mal sayısı 136, Türkiye'nin İsrail'e ihraç edeceği mal sayısı ise 59 olarak listelenmiştir.²¹¹

Türkiye ve İsrail arasındaki ekonomik ilişkiler 1967 Savaşı sonrasında, siyasi ilişkilerle paralel olarak durgunlaşmaya başlamıştır. Savaşın ardından Arap devletlerinin Türkiye'ye yönelik, İsrail'le ilişkileri üzerinden yaptığı baskı artmaya başlamıştır. Bu baskılar sonuç vermiş, 9 Aralık 1969'da İstanbul Ticaret Odası; "*İsrail ile olan bağlantıları nedeniyle Arap boykotunun kara listesinde yer alan ve bu listeden çıkarılmak isteyen ticaret şirketleri, İsrail ile tüm ticari ve diğer bağlarını kestiklerini derhal beyan etmeli ve bağlı oldukları ticaret odasına sunmalıdır*" şeklinde bir bildiri dağıtmıştır. Bu açıklama, Ankara'daki Ticaret Odaları Birliğinin, Arap Boykot Bürosu'nun 'talimatlarını dağıtıp sözcüsü gibi davranması' nedeniyle İsrail'de endişeye yol açmıştır.²¹² Türkiye, Arap devletlerinden daha fazla tepki görmemek amacıyla İsrail'le olan ticari ilişkilerini gizli bir şekilde yürütmeye devam ettirmiş ancak bu durum İsrail'de rahatsızlık yaratmıştır. 1968'de imzalanan Ticaret

²⁰⁸ Aviv, *a.g.m.*, 2023, 956.

²⁰⁹ BCA. 30-18-1-2.197.49.8.

²¹⁰ BCA. 30-18-1-2.198.53.1

²¹¹ BCA. 30-18-1-2.206.37.4.

²¹² Aviv, *a.g.m.*, 2023, 953-954.

Anlaşması'yla İsrail ile Türkiye arasındaki ticaretin boyutunun 20 milyon doları aşması planlanmaktaydı. Ne var ki Türkiye bu rakamı 13 milyon dolara indirmişti. Türkiye, İsrail ile olan ticari ilişkilerini göz önünde sürdürmemeyi tercih etmiştir. Bu dönemde Türkiye, İsrail yerine Arap devletleri ile ticaretini geliştirmeyi tercih etmekteydi.²¹³ Türkiye-İsrail ilişkilerinin durgunlaşmasının en net göstergesi, 18 Mart 1960'ta imzalanan Ticaret ve Tediye Anlaşmaları'nın 1967'ye kadar düzenli olarak uzatılırken 1967 Arap-İsrail Savaşı sonrası 23 Temmuz 1969'da feshedilmesi olmuştur.²¹⁴

1970'lere gelindiğinde, Türkiye'nin Orta Doğu politikasında Arap devletleriyle ilişkilerini güçlendirme yönündeki politikası, 1967 ve 1973 Arap-İsrail Savaşları sonrasında daha belirgin bir hal almıştır. Bu bağlamda, Ankara'nın Arap yanlısı bir tutum benimsemesi, Türkiye-İsrail ilişkilerinde bir soğumaya yol açmıştır. İkili ilişkilerdeki söz konusu gerileme, yalnızca diplomatik düzeyde değil, ekonomik ilişkilerde de görülmüştür. Bu dönemde, Türkiye ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası arasında yapılan Hayvancılık Projesi'nin Borç Verme ve Proje Anlaşmaları kapsamında, Türkiye'nin 21 Eylül 1978'de İsrail'den damızlık hayvan satın almayı kararlaştırmasına kadar iki ülke arasında resmi anlamda kayda değer bir ticari görüşme gerçekleştirilmemiştir.²¹⁵ Ekonomik ilişkilerdeki bu hareketsizlik 1980'lerin ortalarına kadar devam etmiştir. Türkiye ile İsrail arasında ekonomik ilişkilerde yaşanan durgunluk ticari verilerde de görülmüştür. 1970-1983 arası dönemde²¹⁶ Türkiye ile İsrail arasındaki ticari verilere göre, Türkiye'nin İsrail'e gerçekleştirdiği toplam ihracat 100.752.676 \$ değerinde, ithalat ise 278.164.996 \$ değerinde olmuştur. Bu veriler ışığında, Türkiye ile İsrail arasındaki toplam dış ticaret hacmi 378.917.672 \$ olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde, Mısır dahil Orta Doğu ülkeleriyle Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi 24.669.446.812 \$ gerçekleşirken İsrail'le olan ticaretin buradaki payı %1.53'tü.²¹⁷ İsrail ile Türkiye arasındaki ticaret hacminin düşük kalmasının temel nedenleri, Türkiye'nin izlediği Orta Doğu politikası ve 1973 Arap-İsrail Savaşı sonrası OAPEC ülkelerinin petrol fiyatlarını artırmasıyla ortaya çıkan

²¹³ Aviv, *a.g.m.*, 2023, 955.

²¹⁴ BCA. 30-18-1-2.237.51.6.

²¹⁵ BCA. 30-18-1-2.375/173.13.

²¹⁶ Resmi makamlar tarafından ticari verilerin yayımlandığı ilk yılın 1969 olması nedeniyle, iki ülke arasındaki ticari veriler, 1970-1983 dönemi temel alınarak değerlendirilmiştir.

²¹⁷ İnternet: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809>, Erişim tarihi: 10.08.2024

Petrol Krizi olmuştur. Petrol ihtiyacını büyük ölçüde dış kaynaklardan karşılayan Türkiye, bu dönemde bölge ülkelerinden yüksek maliyetle petrol satın almak zorunda kalmış, bu durum, petrol ihraç eden ülkelerle olan ticaretinde ithalat rakamlarının belirgin şekilde yükselmesine neden olmuştur.

İki devlet arası kültürel ve sosyal ilişkilere bakıldığında, bu dönemde temaslar 9 Mayıs 1964'te İsrail ordusunun basketbol takımı, Türk Harp Okulu'nun basketbol takımıyla dostluk maçı yapmasıyla sürdürülmüş ve spor müsabakalarındaki dostluk karşılaşmaları sonraki birkaç yılda da devam ettirilmiştir. Bunun yanı sıra eğitim alanında bazı adımlar atılmış, General Uzi Narkis ve General Rafael Vardi gibi üst düzey İsrail subaylarının bu dönemde Ankara'ya ziyaretleri olmuştur.²¹⁸ Türkiye'yle kültürel ilişkilerde yakınlaşma ve turizm alanında iş birliği kurma amacıyla 10 Nisan 1966'da İsrail Turizm Bakanı Türkiye'ye ziyaret gerçekleştirmiştir.²¹⁹ 1960'lı yıllarda basın-yayın ve haberleşme alanında da iki ülke arasında yeni mecraların açıldığı görülmektedir. 1962 senesinde Türkiye'nin Tel Aviv'de bir haber bürosu kurması gündeme gelmiş ve Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı 12 Aralık 1962 tarihinde Bakanlar Kuruluna bu yönde bir talepte bulunmuştur. Bu talep üzerine, Bakanlar Kurulu 2 Şubat 1963 tarihinde ilgili talebe izin vermiştir.²²⁰ 5 Ocak-2 Şubat 1965 tarihlerinde TÜRK-İŞ ile İsrail'deki işçi sendikası Histadrut arasında sendikacılık ve eğitim metotları üzerine seminerler düzenlenmiş, iki ülkenin işçi sınıfı arasında yakınlaşma sağlanmıştır.²²¹ İsrail Hükümeti, 28 Mart 1970'te Kütahya Gediz'de ve 6 Eylül 1975'te Diyarbakır Lice'de gerçekleşen deprem felaketlerinde Türkiye'ye insanı yardım malzemeleri göndermiştir. 23 Temmuz 1974'te Türk halkı nezdinde İsrail'e sempati uyandıran bir gelişme yaşanmıştır. Kıbrıs Harekâtı sırasında gemileri batan altısı subay kırk ikisi donanma askeri olan 48 mürettebat İsrail donanmasında yer alan Mevoot Yam isimli gemi tarafından kurtarılmıştır.²²²

1980'lere gelindiğinde Türkiye-İsrail arasındaki sosyal ve kültürel ilişkilerde, 1970'lerden beri devam eden siyasi ilişkilerdeki soğukluğun etkisi görülmektedir. Ancak, bu soğukluğa rağmen bazı dikkat çekici gelişmelerde yaşanmıştı. 23 Temmuz 1980'de İsrail'in Doğu Kudüs'ü ilhak ederek Kudüs'ü İsrail'in ebedi ve değişmez

²¹⁸ Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 70-71.

²¹⁹ Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 76-77.

²²⁰ Can, *a.g.e.*, 2021, 137.

²²¹ Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 78.

²²² Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 79-86.

başkenti ilan etmesinin ardından BM Güvenlik Konseyi, İsrail'in kınadığı ve Kudüs'teki temsilciliklerin Tel Aviv'e taşınmasına ilişkin 478 sayılı kararı almıştır.²²³ Bu karar sonrasında, Türkiye hem İsrail'in Doğu Kudüs'ü ilhak etmesi hem de BM'nin 478 sayılı kararı sebepleriyle İsrail'le ilişkileri ikinci katiplik seviyesine indirmiş, bunun yanı sıra askeri ve ticaret ateşeleri ile kültürel ve eğitimsel temsilcilikleri de geri çağırmıştır. Ayrıca, Türk Hava Yolları'nın İstanbul'dan Tel Aviv'e gerçekleştirdiği uçuşlar ile Türk Deniz Yolları'nın İsrail limanlarına düzenlediği seferler de durdurulmuştur.²²⁴ Bu süreçte iki devlet arasında kültürel ve sosyal ilişkiler vakıf ve dernekler aracılığıyla sürdürülmüştür. Fakat bahsi geçen dönemde iki devlet ilişkileri her ne kadar olumsuz seyretse de karşılıklı olarak birbirlerinin kuruluş günü etkinliklerine katılması dikkat çekmektedir. Örneğin, dönemin İsrail Ankara Diplomatı Alon Liel, 1981 yılındaki Cumhuriyet Bayramı resepsiyonuna katılım sağlarken 5 Mayıs 1983'te İsrail'in Bağımsızlık Günü resepsiyonuna Türkiye'nin Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Kamuran Gürün katılmıştır.²²⁵ 1983 yılında ise Türk Musevi cemaati üyesi Selim Salti öncülüğünde, İsrail'deki Musevi öğrencilere eğitim bursu sağlamak amacıyla Yehoshua Salti Vakfı kurulmuş ve Türk Musevileri tarafından Morit adında bir dernek de faaliyete geçirilmiştir.²²⁶ 1962-1983 arası Türkiye-İsrail arasındaki ekonomik, kültürel ve sosyal ilişkiler, diplomatik ilişkilerdeki durgunlaşmanın etkisiyle pek ilerleme kat edilememiştir. Orta Doğu'da meydana gelen gelişmeler, Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilere etki etmiş; bu dönemde Türkiye'nin, Arap devletleri ile ilişkileri güçlendikçe, İsrail'le olan ilişkileri zayıflamıştır.

²²³ Küçük, *a.g.m.*, 2023, 305.

²²⁴ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 302.

²²⁵ Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 89-90.

²²⁶ Küçük, *a.g.m.*, 2023, 305.

4. 1983-2002 ARASI TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ

Türkiye’de, Aralık 1983’te yapılan seçimlerde Anavatan Partisi’nin (ANAP) seçimleri kazanmasıyla Turgut Özal 45. Türkiye Hükümetini kurarak Türkiye’nin yeni Başbakanı olmuştur. Özal’ın Başbakan olmasıyla, önceki dönemde benimsenmiş olan Orta Doğu politikasında değişikliğe gidilmiştir. Bu değişiklik, Türkiye-İsrail ilişkilerine de yaşanmıştır. İki devlet arasındaki yakınlaşma her ne kadar 1990’lar itibariyle başlasa da bu yakınlaşmanın adımları Turgut Özal döneminde atılmıştır. Türkiye gerek uluslararası gerek bölgesel gelişmeler dolayısıyla, 1983 öncesi Arap-İsrail dengesinde, Araplar lehine kaydırarak benimsemiş olduğu Arap yanlısı tutumundan Turgut Özal döneminde vazgeçmeye başlamıştır. Aslında bu dönemde, Arap-İsrail yaklaşımında yeniden denge noktasına gelinmiş ve 1980’lerin sonu itibariyle denge bu kez İsrail lehine değişmiştir. Turgut Özal döneminde belirlenen Orta Doğu politikası çerçevesinde bölgede uygulanmaya başlanan reel politika, Türkiye-İsrail ilişkilerindeki yakınlaşmanın işaretini vermiştir. Türkiye-İsrail ilişkileri bölge dinamikleri ve bu dönemde yaşanan gelişmelerle şekillenmiştir.

4.1. Turgut Özal Hükümetinin Kuruluşu ve Türkiye-İsrail İlişkileri

13 Aralık 1983 tarihinde göreve başlayan ANAP Hükümeti, hem iç hem de dış politikasını liberal yaklaşımlar doğrultusunda şekillendirmiştir. Özal’ın liderliğinde Türkiye, dış politikada Batılılaşma hedefini temel bir eksen olarak benimsemiş, bu doğrultuda Batı ile iş birliğini güçlendirme çabası sergilemiştir. Ancak bu süreçte, Türkiye’nin Orta Doğu politikası büyük ölçüde bölgesel ve küresel gelişmelerin etkisiyle yön bulmuş ve bölgeye yönelik özgün bir dış politika yaklaşımı geliştirilememiştir. Özellikle 1980 askeri darbesi sonrası ortaya çıkan ideolojik boşluk, Türk-İslam Sentezi gibi yaklaşımlarla doldurulmaya çalışılmıştır. Bu durum, Özal’ın Orta Doğu politikasına yön veren temel unsurlardan biri olmuştur. Özal’ın iktidarı ile birlikte, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye-İsrail ilişkilerinin olumlu bir şekilde yeniden yapılandırılmasının temellerinin atıldığı söylenebilir. Türkiye’nin Orta Doğu politikasına genel bir perspektiften bakıldığında, bu dönemde Arap yanlısı bir yaklaşımın sürdürüldüğü görülmektedir. Bununla birlikte, İsrail ile diplomatik kanalların açık tutulmasına özel bir özen gösterilmiş ve ilişkilerin yapıcı sonuçlar doğuracak şekilde geliştirilmesi hedeflenmiştir. Özal, Türkiye’nin hem Batı ile güçlü bağlarını koruyarak hem de bölgedeki dinamikleri göz önünde bulundurarak, İsrail ile

olumlu ilişkiler kurmanın uzun vadede stratejik bir kazanç olacağını öngörmüştür ve bu amaç doğrultusunda dış politikayı şekillendirmiştir.²²⁷

Türkiye'nin 1984 itibarıyla İsrail ile ilişkilerde yeniden yakınlaşmasına etki eden çeşitli faktörler olmuştur. Bu faktörlerden ilki, 1980'li yıllarda Soğuk Savaş'ta tansiyonun artmasıyla birlikte, iki süper gücün liderlik ettiği bloklarda blok içi ilişkilerin yeniden önem kazanmasıdır. Blok içi ilişkilerin önem kazanmasıyla Türkiye-ABD arasında yeniden yakın ilişkiler kurularak önemli bir gelişme sağlanmıştır. Türkiye'nin ABD ile ilişkilerindeki yakınlaşma; Ankara'da, Washington'ın Orta Doğu'daki en önemli müttefiklerinden biri olarak görülen İsrail'le ilişkilerini de geliştirme gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. 1982 yılının Mayıs'ında Türkiye'yi ziyaret eden ABD Dışişleri Bakanı Alexander Haig, ülkesinin bu konudaki beklentilerini açıkça ifade etmiştir. İkincisi, Türkiye'de görevli yabancı diplomat ve unsurlarına yönelik saldırılarda Arap ülkelerinden gelen eylemcilerin artan faaliyetleri, Türk güvenlik çevrelerinde FKÖ karşıtlığını güçlendirmesi olmuştur. Temmuz 1985'te Ürdün Büyükelçiliği başkâtibi Ziat J. Sati'nin silahlı saldırı sonucu öldürülmesi ve Nisan 1986'da Ankara'daki Amerikan Subay Kulübü'nün bombalanması bu duruma örnek teşkil etmektedir. Ayrıca, Eylül 1986'da İstanbul'daki Neve Şalom Sinagogu'na yapılan baskında, 22 kişi hayatını kaybetmiş, Türkiye'ye sığınan İranlı rejim muhaliflerine yönelik saldırılar da belirgin bir şekilde artmıştır. Diğer taraftan, ASALA terör örgütü ile Abu Nidal gibi çeşitli Filistinli örgütlerin iş birliği içerisinde girerek MİT kökenli Dışişleri personelini hedef alması, FKÖ'nün Güney Kıbrıs'taki etkin varlığı gibi etmenler, Türkiye ile İsrail istihbarat ve güvenlik birimlerinin yakın ilişkiler kurmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca 1984'ten itibaren yeniden ivme kazanan Türkiye İsrail ilişkilerini değerlendirirken, 1983'te Kıbrıs'ın bağımsızlığını ilan etmesine rağmen Arap devletlerinin Kıbrıs'ı tanınamaları, FKÖ'nün Yunanistan'la yakın ilişkiler içerisinde olması, Bulgaristan'da Türklere yönelik uygulanan baskı politikalarına karşı FKÖ ve diğer Arap devletlerinin uluslararası arenada Türkiye'yi desteklemeyerek yalnız bırakmaları ve BM'de Türkiye

²²⁷ Yıldırım, Y. (2018). *Orta Doğu Politikaları Özelinde Türk Dış Politikasında Değişim; Turgut Özal Dönemi (1983-1989)*, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 71-72. Sönmezoğlu, a.g.e., 2006, 449. Durmaz, F. 2021. Turgut Özal Döneminde Türkiye'nin Ortadoğu Politikalarının Liberalizm Çerçevesinden İncelenmesi (1983-1993). *Liberal Düşünce Dergisi*, 26(103), 224.

karşısı oylamalarda lehte oy kullanmaları gibi çeşitli sorunların, Ankara'nın Arap devletleri ile ilişkilerini sorgulamasına yol açmış olmasını da belirtmek gerekir.²²⁸

Tüm bunların yanı sıra bahsi geçen dönemde, Suriye ile hem Türkiye hem de İsrail arasında yaşanan sorunlu ilişkiler, iki devleti birbirine yakınlaştıran önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Her iki devlet, terörle mücadele konusunda ABD'nin desteğiyle yoğun çabalar sarf etmekteydi. 1984 yılında PKK'nın Türkiye'de silahlı eylemlere başlamasıyla birlikte Suriye, bu örgüte her türlü desteği sağlamaya yönelmiştir. PKK'ya bağlı silahlı unsurlar, Türkiye'de çeşitli saldırılar gerçekleştirdikten sonra Suriye sınırını kolaylıkla geçerek ülkede saklanabilmekteydi. Suriye'nin PKK'ya sağladığı destek, Ankara'da ciddi bir rahatsızlık yaratmış ve iki ülke arasındaki gerilimi daha da artırmıştır.²²⁹ Türkiye ile Suriye arasında 1980'li yıllarda bir sorun haline gelen 'su sorunu', Suriye'nin bu sorunu uluslararası bir boyuta taşımaya başlamasıyla iki ülke arasındaki ilişkilerde ciddi bir krize dönüşmüştür. Diğer taraftan Güney Doğu Anadolu Projesi nedeniyle Türkiye yalnızca Suriye'yle değil Irak'la da Fırat ve Dicle sularının kullanımı konusunda sıkıntılar yaşamaktaydı. Aynı dönemde İran'ın 1979 İslam Devrimi sonrası bölgedeki Müslüman çoğunluğun yaşadığı devletlere devrim ihracı gerçekleştirmeye çalışması, bu durumdan rahatsızlık duyan Suudi Arabistan'ın da İran'ın bölgedeki nüfuzunu azaltmak amacıyla Sünni İslamcı hareketlere destek vermeye başlaması, Türkiye'deki laik kesimlerde ve silahlı kuvvetlerde kaygıya neden olmuştur.²³⁰ Son olarak, Türkiye'nin, Rum ve Ermeni lobilerinin ABD Kongresi'nde Türkiye karşıtı kampanyalarını yoğunlaştırdığı bu dönemde, doğrudan lobi faaliyetlerine yönelmek yerine, ABD Kongresi'ndeki en etkili lobilerden biri olan (belki de en etkilisi) Yahudi lobisinin desteğini kazanmak amacıyla İsrail ile ilişkilerini güçlendirmeyi amaçlamasını da ikili ilişkilerde yeni bir yaklaşım dönemine kapı aralayan önemli bir faktör olarak ele almak gerekmektedir. Bu doğrultuda, Yahudi lobisinin kullanılması, Türkiye'deki siyasi çevrelerce sıkça dile getirilmeye başlanmış, Ekim 1985'te ABD'yi ziyaret eden Özal, burada Yahudi lobisinin desteğini almak amacıyla girişimlerde bulunmuştur.²³¹ Tüm bu faktörler Türkiye'nin İsrail'le olan ilişkisini belirleyen unsurlar olmuştur. Ancak her ne kadar

²²⁸ Özcan, *a.g.e.*, 2005, 41-42. Sönmezoğlu, *a.g.e.*, 2006, 449-450.

²²⁹ Yıldırım, *a.g.e.*, 2018, 98-99. "Özal'dan Suriye'ye Üstü Kapalı Uyarı," (31 Mart 1986). *Cumhuriyet*.

²³⁰ Yıldırım, *a.g.e.*, 2018, 100-103. Sönmezoğlu, *a.g.e.*, 2006, 450.

²³¹ Sönmezoğlu, *a.g.e.*, 2006, 450. "Özal'ın Musevi Lobisi ile Gizli Görüşmesi," (12 Ekim 1985). *Milliyet*.

Türkiye, İsrail’le olan ilişkilerine geçmişe kıyasla önem atfetmeye başlamış olsa da Arap yanlısı politikasından uluslararası arenada destek sağlamak amacıyla vazgeçmemiştir.²³²

Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkileri etkileyen faktörlerden en dikkat çeken, Türkiye’nin ABD’deki Yahudi lobisini kullanarak elde edebileceği kazanımlardı. Başbakan olduktan sonra Özal, İsrail ile ilişkilerin Türkiye’nin bölge politikası için önemini daha iyi kavramış, İsrail’le ilişkilerini kesmesine yönelik söylemlerde bulunan Arap devletlerine karşı, Türkiye’nin çıkarlarını vurgulayarak ABD’deki İsrail lobisinin gücüne atıfta bulunmuştur. Bunun yanı sıra Özal, İsrail’le ilişkilere önem atfetmeye başlamakla beraber Türk dış politikasının İsrail ile Filistin arasında kurduğu dengeyi de bozmamaya gayret göstermiştir. Örneğin, Eylül 1984’te, dönemin ana muhalefet partisi Halkçı Parti’ye mensup dört milletvekilinin, Tel Aviv maslahatgüzarının uyarılarına rağmen İsrail Başbakanı Shimon Peres ve Cumhurbaşkanı Chaim Herzog ile görüşme gerçekleştirmesi dikkat çekmiştir. Özal, bu ziyareti, “...Türkiye ile Arap ülkeleri arasındaki ilişkileri bozmak isteyenlerin kolayca yararlanabilecekleri türden bir olay...” şeklinde yorumlamıştır. Bu yorum, ANAP Hükümeti’nin İsrail’le Arap devletleri arasında denge kurma politikasını yansıtmıştır. Özal döneminde kurulmaya çalışılan İsrail-Arap devletleri dengesi içerisinde zaman zaman özellikle de Filistin Meselesi gündeme geldiğinde Araplardan yana bir tutum takınıldığı da görülmüş, yeri geldiğinde “...İsrail’in saldırgan politikası ve uzlaşmaz tutumunu Ortadoğu’da süregelen gerginliğin başlıca amili olarak görüyoruz...” sözleriyle İsrail’in politikalarını açık bir şekilde eleştirilmiştir. Bu durum, Özal hükümetinin İsrail ile ilişkileri geliştirme çabalarını sürdürürken aynı zamanda Arap ülkeleriyle olan dengeli ilişkilerini koruma gayreti içinde olduğunun bir göstergesiydi. Yalnızca Özal değil, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Kenan Evren de katıldığı her uluslararası toplantılarda ya da diğer devlet liderleriyle düzenlenen her etkinlikte İsrail’in bölgede saldırgan tutumuna eleştirilerde bulunuyor ve İsrail’in 1967 öncesi sınırlara geri dönmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Diğer taraftan dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı, Vahit Halefoğlu, Filistin meselesine dair yaptığı her konuşmada İsrail’i eleştiren söylemlerde bulunmuş ve İsrail’in 1967 öncesi sınırlara çekilerek işgal ettiği toprakları Arap devletlerine iade etmesini gerektiğini dile

²³² Abadi, a.g.m., 1995, 111.

getirmiştir. Bunun yanı sıra İsrail'in Lübnan'daki eylemleri başta olmak üzere, bölgedeki saldırgan tutumuna ağır eleştiriler yöneltiyordu. İsrail'e yönelik sert söylemlere rağmen hem ABD hem de İsrail bu sözleri anlayışla karşılamıştır. ABD ve İsrail'in, Türkiye'nin sert söylemlerini anlayışla karşılamasının en önemli nedeni, Türkiye'nin bölgede ABD çıkarları ile örtüşen politikalar izliyor olmasıydı.²³³

1979'daki İran Devrimi sonrasında, ABD, Orta Doğu'daki 'jandarma boşluğunu' Türkiye ile doldurmayı planlamıştır. Bu strateji, ABD-Türkiye ilişkilerinin yeniden olumlu bir ivme kazanmasına katkıda bulunan önemli faktörlerden biri olmuştur. Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerdeki bu olumlu gelişme, 27 Mart 1985'te Turgut Özal'ın ABD'ye on günlük bir seyahat düzenlemesiyle somutlaşmıştır. Bu ziyaret, iki ülke arasındaki iş birliğini pekiştirme çabalarının bir parçası olarak değerlendirilmiştir. ABD seyahatinde Özal'a Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu eşlik etmiş ve söz konusu seyahatte ABD Başbakanı Reagan ile görüşülerek ABD'den askeri ve ekonomik destek sağlanacağına dair söz alınmıştır. Ancak, bu seyahatte öne çıkan olay Özal'ın Yahudi Lobisi lideri David Rockefeller ile görüşmesi olmuştur. ABD kongresindeki Yahudi lobisinin gücünü iyi bilen Özal, Rum ve Ermeni Lobilerine karşı Yahudi lobisinin desteğini sağlayarak Ermeni ve Rum lobilerine karşı mücadelesini sürdürmeyi amaçlamıştır. Özal'ın ABD seyahatinin ardından İsrail Dışişleri Bakanı ve İsrail Başbakan Yardımcısı İzak Şamir PKK'ya karşı mücadelede Türkiye'ye iş birliği önerisinde bulunmuştur. Şamir görüşme sonrası Türk gazetecilere yaptığı açıklamada İsrail'in meseleye bakış açısını oldukça net bir biçimde özetlemekteydi:

*“Bölücü teröristlere karşı Türkiye'ye yardım etmeye hazırız, Türkiye ile ilişkileri geliştirmek istiyoruz. Ermeni teröristlere karşı da Türkiye ile işbirliği yapabiliriz. Basında İsrail'in Türkiye'deki bölücü teröristlere yardım ettiği yolunda çıkan haberler tümüyle yalan. İsrail Türkiye'nin Arap ülkelerine yaklaşmasına karşı değildir. Bu politikayı anlıyoruz. Bizim için önemli olan Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinin sürmesidir”.*²³⁴

Şamir'in bu açıklamasının ardından Ekim 1985'te BM toplantısına katılmak amacıyla New York'ta bulunan Halefoğlu, İzak Şamir'in resmi bir şekilde yaptığı görüşme teklifini kabul etmiştir. Türkiye-İsrail arasındaki giderek yumuşayan hava,

²³³ Yılmaz Şahin, a.g.e., 2001, 29-30. *Dışişleri Bakanlığı Belletini*, Sayı: 10-18, Ekim 1984-Haziran 1985.

²³⁴ Tavlaş, a.g.m., 1994, 20-21. “İsrail'den Türkiye'ye İşbirliği Önerisi” (10 Temmuz 1985). *Cumhuriyet*.

yalnızca birkaç saat önce Tel Aviv’den kalkan İsrail uçaklarının Tunus’ta bulunan FKÖ merkezini vurması sonucu yaklaşık 30 kişinin hayatını kaybettiği saldırıyla sekteye uğramıştır. Türkiye’nin gösterdiği sert tepki sonrası Halefoğlu, gerçekleşecek olan görüşmeyi tek taraflı iptal etmiştir. Dışişleri Bakanlığı’nca yapılan açıklamada İsrail’in kuvvet kullanma konusundaki ısrarı dile getirilmiş ve söz konusu saldırı “terör hareketi” olarak nitelendirilmiştir.²³⁵ Ancak bu olay üzerinden fazla bir zaman geçmeden, Halefoğlu’nun başlattığı görüşmeler, üç hafta sonra göz ameliyatı için ABD’ye giden Başbakan Özal tarafından devam ettirilmiştir. Özal, dünya çapında Yahudi toplumu üzerinde önemli bir etkiye sahip olan lobi lideri Bialkin ile bir araya gelmiş ve İsrail’in Orta Ddoğu politikasına yaklaşımı ile Türk-İsrail ilişkilerinin canlandırılması taleplerini dinlemiştir. Görüşmenin ilerleyen aşamalarında, Türkiye’yi zor durumda bırakan Ermeni soykırımı iddialarının Amerikan Kongresi’nde kabul edilmemesi için Yahudi lobisinin aktif ve kararlı bir şekilde çalışması gerektiği konusunu gündeme getirmiştir.²³⁶ Yaşanan bu gelişmelerin ardından, Özal hükümeti İsrail’le ilişkilerinde önemli bir adım daha atmıştır. 1985’te İsrail, Ankara’ya kıdemli diplomatlarından Yehuda Milo’yu atamıştır, buna karşılık 1986 yılında Türkiye de Tel Aviv’de altı yıldır görev yapmakta olan genç diplomat yerine 57 yaşında kıdemli bir elçi olan Ekrem Güvendiren’i görevlendirmiştir. Her iki diplomat da “İkinci Katiplik” seviyesinde olmasına rağmen statüleri değiştirilmedi ve maslahatgüzar ünvanıyla görevlerini sürdürmüşlerdir.²³⁷ Ocak 1986’da düzenlenen, o dönemde İslam Konferansı Örgütü olarak bilinen İslam İşbirliği Teşkilatı Dışişleri Bakanları Zirvesi’nde, Suriye, Libya ve İran’ın Türkiye’ye İsrail’le diplomatik ilişkileri kesmesi yönündeki baskıları, İsrail ile ilişkiler olumlu bir ivmede sürdürülmüştür. Öte yandan Arap devletlerden gelebilecek olası tepkileri önlemek ve Arap devletleriyle İsrail arasında dengeyi gözetmek amacıyla Ankara, Güvendiren’e kesinlikle Kudüs’e gitmemesi yönünde talimat vermiştir. Yine bu dönemde, Tel Aviv Üniversitesi tarafından İsrail Anayasası çalışmalarına ilişkin düzenlenen bir konferansa,

²³⁵ Halefoğlu Şamir ile Görüşmüyor. (2 Ekim 1985). *Cumhuriyet*. Ankara’dan Sert Tepki. (3 Ekim 1985). *Cumhuriyet*.

²³⁶ Tavlaş, *a.g.m.*, 1999, 92.

²³⁷ Besalel, *a.g.e.*, 200, 302.

Türkiye'nin 1982 Anayasası'nın hazırlanmasında görev alan Orhan Aldıkaçtı da davet edilmiş, fakat Ankara, Aldıkaçtı'nın Tel Aviv'e gitmesini engellemiştir.²³⁸

Türkiye ile İsrail ilişkileri 1980'lerin ikincisi yarısı itibariyle inişli çıkışlı bir izlenim verse de genel çerçeveden bakıldığında olumlu bir ivme seyrettiği görülmektedir. Örneğin, Mart 1987 itibariyle Dışişleri Bakanlığı müsteşarlıkları düzeyinde görüşmeler yapılması planlanmıştır. Eylül 1987'de ise New York'ta yapılan BM Genel Kurul toplantısında iki devletin Dışişleri Bakanları görüşme gerçekleştirmiştir.²³⁹ Türkiye-İsrail ilişkilerinin olumlu bir yönde gelişmeye başladığı bir dönemde, 1988 yılında yaşanan bazı gelişmeler bu ilişkilerde sorunlara yol açmıştır. 8 Haziran 1987'de bir İsrail kamyonunun dört Filistinlinin ölümüne neden olduğu olay, Filistin halkı arasında bunun bir kaza değil, kasıtlı bir İsrail eylemi olduğu yönünde söylentilerin yayılmasına sebep olmuştur. Bu söylentiler, bölgedeki gerilimi daha da artırmış, bireysel protestolarla başlayan tepkiler 9 Aralık 1987'de kitlesel bir direnişe dönüşmüştür. İki yıl süren bu süreçte, taş ve sopalarla mücadele eden Filistinli gençlerin karşısında İsrail askerlerinin silah kullanarak yüzlercesini öldürmesi hem Orta Doğu'da hem de uluslararası kamuoyunda büyük bir tepkiye neden olmuştur. Filistinliler tarafından başlatılan bu harekât, Arapça "silkinmek" anlamına gelen "İntifada" olarak adlandırılmıştır. Bu olaylar, üç önemli sonucu da beraberinde getirmiştir: ilk olarak, İntifada süresince işgal altındaki topraklarda yaşayan Filistinliler, aralarındaki görüş ayrılıklarını bir kenara bırakarak büyük bir dayanışma içerisine girmiştir. Bu süreç, FKÖ'nün tüm Filistin halkının tek ve meşru temsilcisi olma yolunda önemli bir mesafe katetmesini sağlamıştır. İkinci olarak, İsrail askerlerinin sivillere yönelik şiddeti, dünyada Filistin davasına yönelik bir sempati oluşmasına yol açmış ve İsrail'in uluslararası arenada yalnızlaşmasına neden olmuştur. Mart 1988'de Avrupa Topluluğu, İsrail'i sert bir şekilde kınayan bir karar alırken, İsrail'in en güçlü müttefiki olan ABD'de bile İsrail'e verilen koşulsuz desteğin sorgulanmaya başlandığı görülmüştür. Üçüncü olarak, süregelen protestolar ve çatışmaların neden olduğu fiili savaş ortamı, İsrail halkı arasında barış talebinin artmasına yol açmıştır.²⁴⁰

²³⁸ Güvendir, E. (2012). *Hayat Yollarında Londra'dan Prag'a, Washington'dan Tel-Aviv'e Uzanan Diplomatik Yolculuk*, İstanbul, 184.

²³⁹ Özcan, a.g.e., 2005, 47.

²⁴⁰ Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. a.g.e., (*"İntifada" başlıklı kutucuk*), 2016, 151.

Lübnan'dan çıkarıldıktan sonra Tunus'a yerleşen FKÖ, tüm planlarını buradan yapmaktaydı. Aralık 1987'de Arafat, Batı Şeria ve Gazze'de Filistin halkına intifada çağırısında bulunmuş, bu bölgelerde ayaklanmalar başlamıştır. Filistin meselesini yeniden dünya gündemine getiren Filistin Ulusal Konseyi, 15 Kasım 1988'deki Cezayir toplantısında Filistin devletinin kurulduğunu ilan etmiştir. Arafat, Filistin devletinin ilanı sırasında, Birleşmiş Milletler'in Filistin meselesine ilişkin almış olduğu 181, 242 ve 338 sayılı kararları tanıdığını açıklamış ve böylece bölgede İsrail ile yan yana var olacak bir Filistin devleti kurulması yönündeki isteğini ifade etmiştir. Türkiye; Mısır, Suriye ve Ürdün gibi Arap devletlerinden önce davranarak Filistin'i yine aynı gün tanıdığını açıklamıştır.²⁴¹ Türkiye'nin Filistin'i hızlı bir şekilde tanınması, aslında İsrail ile yaşanan Filistin meselesi bağlamında Araplar ile denge politikası izlemeye devam ettiğinin göstergesidir. İsrail ise Türkiye'nin bu kararını üzüntüyle karşıladığını bildirmiştir. Dönemin İsrail Dışişleri sözcüsü, Türkiye'nin Filistin'i tanınmasını: *"Türkiye'nin tutumunun bölgede barış ve istikrara katkıda bulunacağına inanmıyoruz. Bağımsız Filistin devletini tanıma kararından sonra Ankara'nın Ortadoğu sorununun çözümünde rol oynaması zorlaşır."* şeklinde değerlendirmiş ve *"Türkiye'nin bu olay karşısında hızlı karar vermesinden dolayı hayal kırıklığına uğradıklarını"* dile getirmiştir.²⁴²

Liel'in Türkiye'nin bu kararına ilişkin eleştirel yorumlarına karşın 1989'da dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz ABD'ye yaptığı seyahatte American Jewish Committee üyesi George Gruen ile New York'ta görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede, Türkiye'nin BM Genel Kurulunda, İran başta olmak üzere diğer bazı İslam devletlerinin İsrail'in BM'de temsil edilmesinin yasaklanması yönünde önerisine 1989'daki toplantıda ret oyu vereceğini bildirmiştir. Bunun yanı sıra, söz konusu görüşmede, Ermenilerin 24 Nisan'ı 'soykırım günü' ilan etme girişimlerine karşı Yahudi lobisinin desteğinin sağlanması amacı güdülmüştür. Ankara'nın BM'de İsrail lehine yaptığı stratejik hamlenin ardından, İsrail Dışişleri Bakanlığı, Washington Büyükelçiliği'ne Ermeni tasarısına ilişkin bir inceleme başlatılması talimatını iletmış, bunun üzerine, büyükelçilik yetkilileri Kongre üyeleriyle doğrudan iletişime geçerek ABD Kongresinde görüşülecek olan Ermeni Soykırımı tasarısına karşı çıkmaları için

²⁴¹ Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. a.g.e., 2016, 151.

²⁴² Yılmaz Şahin, a.g.e., 2001, 34. Türkiye tanıdı. (16 Kasım 1988). *Cumhuriyet*.

lobi faaliyetlerinde bulunmuştur.²⁴³ İsrail ve Türkiye'nin girişimiyle lobi faaliyetleri etkili olmuş, Kongre'de 24 Nisan kararı reddedilmiştir. Bu durum, 1988'de iki devlet arasındaki ilişkilerin gerildiği yönündeki algının aksine, ilişkilerin aslında farklı bir şekilde ilerlediğinin göstergesi niteliğindedir. Özal iktidarında Türkiye, Filistin meselesinde Arap devletleriyle ilişkilerini iyi bir düzeyde sürdürmüş olsa da bu dönemde Irak ve Suriye ile yaşanan gerginlikler ve Kıbrıs meselesinde Arap devletlerinin Türkiye'yi desteklememesi gibi dış politika sorunları, Türkiye'yi İsrail'e yakınlaştırmış ve iki ülke arasında yeniden iyi ilişkilerin tesis edilmesine yol açmıştır. İsrail ise kurulduğu günden bu yana Türkiye ile olan ilişkilerine büyük önem atfetmiş ve Türkiye ile ilişkileri geliştirme amacıyla her uygun fırsatı değerlendirmeye çalışmıştır.

Bu süreçte iki devlet arası ilişkilerin ilerlemesine katkı sağlayan bir diğer gelişme askeri alanda yaşanmış, Ankara ile Tel Aviv arasında yeni askeri bağlantılar kurulmuştur. Türkiye, hava kuvvetleri envanterinde yer alan 90 F-4 Phantom isimli savaş uçağının dönemin koşullarına göre modernizasyonunu gerçekleştirmek istemekteydi. 1986 yılının başlarında askerler tarafından yürütülen bir araştırmada, F-4'lerin modernizasyon çalışmalarının en başarılı örneklerinin İsrail'de gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Özal Hükümeti ise Arap ülkelerinin tepkilerinden çekinerek İsrail ile iş birliğine yanaşmamaktaydı. Bunun üzerine, İsrail Türkiye'ye projeyi yerinde inceleme ve iş birliği yapma önerisinde bulunmuştur. Başlangıçta iş birliğine karşı çıkan hükümet, askerlerin ısrarları sonucunda bir Türk heyetinin İsrail'e giderek gelişmeleri yerinde incelemesine izin vermiştir. Üst düzey subaylardan oluşan yaklaşık 10 kişilik askeri heyet, Israel Aircraft Industries Ltd. (IAI) tarafından yürütülen modernizasyon projesini değerlendirmek üzere İsrail'i ziyaret etmiştir. Bu ziyaretler son derece gizli tutulmuş hatta heyet üyelerinin pasaportlarına giriş damgası dahi vurulmamıştır. Ben Gurion Havaalanı yakınlarındaki IAI tesislerini ziyaret eden Türk yetkililer, F-4 savaş uçaklarının modernizasyonuna ilişkin çalışmalardan oldukça etkilenmişlerdir. İsrail'in askeri teçhizatlarına ilişkin yapılan müzakereler ve bilgi paylaşımı, Türkiye Genelkurmay Başkanlığı ile Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nın koordinasyonu ile yürütülmüştür. Türkiye, özellikle terörist sızmalarına karşı geliştirilen ve sınır bölgelerindeki hareketliliği anında merkeze ileten insansız hava

²⁴³ Tavlaş, *a.g.m.*, 1994, 25. Ermeni Tasarısı: Kudüs'ten Ankara'ya Destek İddiası. (20 Ekim 1989). *Cumhuriyet*. İsrail Lobisi Geri Adım Attı. (31 Ekim 1989). *Cumhuriyet*.

araçları, sınır boyunca yerleştirilen ve üzerinden geçen her türlü nesneyi algılayarak merkeze bildiren tel sistemi ile güvenlik güçlerinin gece operasyon kabiliyetini artıran gece görüş sistemleri gibi İsrail'in güvenlik teknolojilerine ilgi göstermiştir. PKK ile mücadelede önemli görülen bu sistemlerin tedariki, İsrail firmalarına uygulanan ticaret yasakları nedeniyle, bu şirketlerin ABD ve İsviçre'deki irtibat büroları aracılığıyla ihalelere katılmasıyla sağlanmıştır. Türk savaş uçaklarının havada kalma süresini uzatmak amacıyla ABD'den alınması planlanan 6 adet KC-135 tanker uçağının temin sürecinde yaşanan sorunlar üzerine, Ankara, aynı işlevi gören Boeing 707 uçaklarını kullanan İsrail ile temasa geçerek teknik bilgi talebinde bulunmuştur. Mayıs 1984'te Türkiye'ye getirilen bir İsrail tanker uçağı, üç gün boyunca Türk yetkililer tarafından detaylı şekilde incelenmiştir. Uçağın yüzde doksanının İsrail'de üretilmiş olması ve teknik özelliklerinin Türkiye'nin ihtiyaçlarını karşılaması, askeri yetkililerin memnuniyetini kazanmıştır.²⁴⁴

4.2. Türkiye-İsrail İlişkilerinde Stratejik İş Birliği

25 Aralık 1991 gecesi, Moskova'daki Kremlin Sarayı'nda Sovyetler Birliği'ni simgeleyen kırmızı bayrağın indirilerek yerine beyaz, mavi ve kırmızı renklerden oluşan Rusya Federasyonu bayrağının çekilmesiyle, dünya siyasetinde köklü bir değişim yaşanmıştır. 1947'de Truman Doktrini ile başlayan ve on yıllar boyunca süren Soğuk Savaş, Aralık 1991 itibarıyla sona ermiş, bu mücadeleden ABD liderliğindeki Batı Bloku zaferle çıkmıştır. 1992 itibarıyla tek süper güç konumuna gelen ABD'nin etkisiyle, uluslararası sistemin yeniden şekillendirilmesi gündeme gelmiştir. Bu yeni düzenin ABD'nin yanı sıra beş ya da altı büyük güç ve çok sayıda orta ve küçük ölçekli devletin yer aldığı bir yapı içinde, uluslararası düzen ve istikrarın ulusal çıkarların dengelenmesi ve devletler arasında sağlanacak uzlaşılarda tesis edilmesi hedeflenmiştir.²⁴⁵ George H. W. Bush yeni bir dünya düzeninin kurulacağını ilan etmiş, ortaya çıkan yeni düzenin merkezinde ise anlaşmazlıkların barışçıl çözümü, saldırganlık ve yayılcılığa karşı koymak ve askeri cephanelerin azaltılması ile kontrolü ve insan hakları gibi konuları öne çıkartmıştır.²⁴⁶ Yeni kurulacak bu

²⁴⁴ Tavlaş, *a.g.m.*, 1994, 22-23.

²⁴⁵ Kissinger, H. (2018). *Diplomasi*, İstanbul. 782.

²⁴⁶ Heywood, A. (2022). *Küresel Siyaset*, Ankara, 74-75.

uluslararası düzende, Türkiye ve İsrail de ulusal çıkarları doğrultusunda yeniden konumlanmıştır.

Soğuk Savaş'ın sonlanmasıyla hem Türkiye hem de İsrail üzerinde bu savaşın yaratmış olduğu baskı sonlanmıştır. Fakat bu baskının yerini farklı unsurlar dolduracak ve yeni baskı unsurları ortaya çıkacaktır. Soğuk Savaş boyunca coğrafi konumu itibariyle NATO'nun kanat ülkesi olan ve bu sebeple hem NATO hem ABD için önemli bir konumda olan Türkiye, Sovyetlerin dağılmasıyla bu önemini yitirmiştir. Bu aynı zamanda, Soğuk Savaş boyunca Batı'dan önemli ekonomik ve askeri destek sağlayan Türkiye'nin bu desteklerden mahrum kalacağı anlamına gelmekteydi. Ayrıca bu dönemde Türkiye, Batı ile yakın ilişkilerini devam ettirme ve kendisini bir Orta Doğu ülkesi yerine bir Batı ülkesi olarak konumlandırma hedefi doğrultusunda Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik konusunda kararlılığını sürdürmüştür. Ancak, AB aynı ölçüde olumlu bir yaklaşım sergilememiş ve Türkiye'nin üyeliğine ilişkin mesafeli bir tutum benimsemiştir. Bir İsrailli diplomatın da belirttiği gibi, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, Doğu Bloku'nda yer almış olan Çek Cumhuriyeti bile AB için Türkiye'den daha önemli bir konuma gelmiştir. Aynı dönemde, ABD'deki Ermeni, Yahudi ve insan hakları örgütlerine bağlı lobiler, Türkiye'ye yapılacak askeri satışları engellemek amacıyla ABD Kongresi ve Beyaz Saray nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Türkiye'nin önemini yitirip ötekileştirilmesinden endişe duyan Türk ordusu, bu süreçte Orta Doğu'da konumunu daha da güçlendirecek ve ABD ile AB'nin stratejik çıkarlarıyla uyumlu yeni bir rol arayışındaydı. Bu bağlamda, Türkiye kendisini İran gibi radikal İslamcı aktörlere karşı bir denge unsuru olarak konumlandırmıştır. Ayrıca, Türkiye, ABD'de aleyhine yürütülen lobi faaliyetlerine karşı Yahudi lobisinin desteğini kazanmak amacıyla bölgede İsrail ile yakınlaşma stratejisi izleyebilirdi. Bu yakınlaşma, o dönemde askeri teçhizat konusunda bazı sıkıntılar yaşayan Türkiye'nin, gerek Yahudi lobisi aracılığıyla ABD'den gelecek silah satışlarını kolaylaştırabilir gerekse de İsrail ile askeri teknoloji alanında alışveriş yapabilmenin önünü açabilirdi.²⁴⁷ Küresel düzeyde yaşanan bu değişimlerin etkisiyle Türkiye'nin bölgede kendini yeniden konumlandırma politikası izlemesi ve bu bağlamda İsrail'e

²⁴⁷ Gresh, A. 1998. "Turkish-Israeli-Syrian relations and their impact on the Middle East", *The Middle East Journal*, 191.

yakınlaşma stratejisi belirlemesi, iki devlet arasında yakın ilişkiler kurulmasının başlıca nedenlerinden biri olacaktır.

Türkiye ile İsrail arasındaki yakınlaşmanın bir diğer nedeni, ABD'nin Yeni Dünya Düzeni politikası doğrultusunda her iki ülkeye de bölgede biçtiği yeni stratejik rollerle bağlantılıydı. Yukarıda belirtildiği gibi, Soğuk Savaş sonrasında Türkiye, ABD nezdindeki stratejik öneminin azalabileceğinden endişe etse de ABD için durum farklıydı. ABD, Soğuk Savaş boyunca bariz bir şekilde SSCB etkisinin baskın olduğu Orta Doğu'da, Yeni Dünya Düzeni politikası doğrultusunda, tek hegemonik güç olarak kendi etkisini tesis etmeyi amaçlıyordu. Ancak bu hedefe ulaşabilmesi için bölgedeki devletlerin onayını kazanması ve güçlü, güvenilir müttefiklerle iş birliği yapması gerekiyordu. Bu bağlamda, yaklaşık kırk yıldır yakın siyasi ve askeri ilişkiler yürüttüğü Türkiye ve İsrail ile ilişkilerini sürdürerek, Batı yanlısı ve demokratik iki devletin desteğini almayı, aynı zamanda bu iki ülkenin birbirleriyle de yakınlaşmasını sağlamayı hedeflemekteydi. Her iki devlet de kurulması planlanan yeni düzende hem ABD ile hem de birbirleriyle ilişkilerini geliştirerek ABD'nin bu stratejisi doğrultusunda ilerleyeceklerdi.²⁴⁸

Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemdeki dönüşümler, bölgesel ve küresel güç dengelerinde de önemli değişimlere yol açmıştır. 1967 Arap-İsrail Savaşı'nın ardından eski SSCB ve Doğu Bloku ülkelerinin İsrail ile kopardıkları diplomatik ilişkilerini yeniden kurmaya başlaması, bu dönüşümün çarpıcı örneklerinden biridir. Türkiye açısından bu süreç hem kendi stratejik çıkarları hem de uluslararası sistemdeki yeni dinamiklerle uyum sağlama çabalarını güçlendiren bir gelişme olarak öne çıkmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ortaya çıkan güç boşluğu, Türkiye'nin Orta Asya'daki yeni bağımsız Türk Cumhuriyetleriyle etnik ve kültürel bağlarını daha etkin bir şekilde kullanmasını mümkün kılmıştır. Türkiye, bu bölgede bir etki alanı oluşturarak hem kendi dış politika vizyonunu genişletmiş hem de bu ülkeleri Batı Bloğu ile uyumlu bir şekilde Yeni Dünya Düzeni'ne entegre etme çabalarına liderlik etmeye çalışmıştır.²⁴⁹

Çin ve Hindistan gibi Asya'nın yükselen güçlerinin İsrail ile diplomatik ilişkiler kurması, İsrail'in uluslararası alanda artan meşruiyetine işaret eden bir diğer önemli

²⁴⁸ Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. 2016. "İsrail'le İlişkiler". B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul. İletişim Yayınları. 569.

²⁴⁹ Sayari, S. (2000). "Turkish foreign policy in the post-Cold War era: The challenges of multi-regionalism", *Journal of International Affairs*, 172-173.

gelişmedir. Benzer şekilde, bazı Arap devletlerinin BM'nin 242 ve 338 sayılı kararları temelinde İsrail ile diyalog başlatmaları, İsrail'in uluslararası itibarını güçlendirmiştir. Tüm bu gelişmeler, Türkiye'nin dış politika tercihlerini yeniden değerlendirmesine ve İsrail ile daha yakın ilişkiler kurma yönünde bir strateji benimsemesine zemin hazırlamıştır.²⁵⁰ Bu küresel gelişmeleri iki devletin birbirine yakınlaşmasını sağlayan başlıca etken olarak değerlendirmek mümkündür. Buna ek olarak, yaşanan bölgesel gelişmeler de Türkiye ile İsrail yakınlaşmasında önemli rol oynamıştır.

1990'lara gelindiğinde, İsrail'in Filistin intifadasına karşı izlediği sert politika, Sovyetler Birliği'nden İsrail'e binlerce Yahudi'nin göç edecek olması ve bölgede ABD etkisinin giderek artması, Saddam Hüseyin liderliğindeki Irak'ta ABD ve İsrail karşıtı söylemlerin yayılmasına neden olmuştur. Filistin meselesini savunmaya devam eden tek lider olarak Saddam Hüseyin, bu tutumuyla Arap halkları arasında giderek artan bir prestij kazanmıştır. Ancak Bağdat, ABD ve İsrail'e yönelik karşıt söylemleri artırmasına rağmen, İran'la girdiği savaş nedeniyle büyük bir ekonomik buhran içerisindeydi. Bağdat, bu buhrandan çıkma amacıyla, Irak-İran Savaşı sırasında yüklü miktarda borç aldığı, petrol kaynakları bakımından zengin ve stratejik bir konumda olan, Basra Körfezi'ne açılan güneyindeki Kuveyt'e yönelmiştir. Irak-Kuveyt ilişkileri halihazırda sınır anlaşmazlıkları ve ekonomik gerilimler nedeniyle uzun süredir sorunluydu. Irak, 1923'te İngiltere tarafından çizilen sınırların meşruiyetini sorgulamış ve Kuveyt'i Basra ilinin bir parçası olarak görmüştü. 1990 yılına gelindiğinde, Irak, Kuveyt'e borçlarını silmesi için baskı yapmakla birlikte, bu ülkeyi Rumelia petrol sahasından aşırı petrol çıkarmak, OPEC üretim kotasını aşarak petrol fiyatlarını düşürmek ve Irak'tan petrol çalmakla suçluyordu. İran-İrak Savaşı'nın ardından Irak'ın petrol ihracatı yollarındaki kısıtlamalar, Kuveyt'in stratejik önemini artırmıştı. Irak, ABD'nin önceki dönemdeki destek ve hoşgörüsünden cesaret alarak 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmiş ve kısa süren bir savaşın ardından Kuveyt'i Irak'ın on dokuzuncu ili olarak kendi topraklarına katmıştır.²⁵¹

Kuveyt'in işgaliyle dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %20'sini kontrol altına alan Saddam Hüseyin, Körfez'de stratejik bir güç haline gelmiştir. Bu gelişmeye karşı ABD, Suudi Arabistan'a büyük bir askeri güç sevk etmiş, Irak'a yönelik müdahale

²⁵⁰ Gruen, 1995, *a.g.m.*, 52.

²⁵¹ Irak'ın Kuveyt'i işgali hakkında detaylı bilgi için bkz. Cleveland, *a.g.e.*, 2015, 525-528.

planları hazırlamış ve BM Güvenlik Konseyi aracılığıyla uluslararası bir koalisyon oluşturma girişimlerinde bulunmuştur. Batılı devletler ve dış politika stratejisini değiştiren Sovyetler Birliği, Irak’a yönelik bu harekâtı desteklemiştir. Bölgede Suudi Arabistan, Suriye ve Mısır; ABD’yi ve harekât kararını desteklerken Filistinliler ve Filistinli nüfusunun yoğun şekilde bulunduğu Ürdün Saddam Hüseyin’i desteklemektedir.²⁵² Soğuk Savaş’ın sonlarına doğru ABD ve Batı nezdinde stratejik önemini yitirdiğini düşünen Türkiye, Irak’ın Kuveyt’i işgalini bir fırsat olarak görerek işgale hızlı bir reaksiyon göstermiş,²⁵³ Bağdat’ın da endişe duyduğu durumlardan birini gerçekleştirerek 7 Ağustos 1990’da 1977’de açılan ve 1987’de kapasitesi arttırılarak Irak’ın petrol ihracatının yüzde ellisini oluşturan Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını kapatmıştır. Türkiye bununla da yetinmeyerek Irak sınırına asker yığmış, Irak’ın kuvvetlerinin bir kısmının Kuzey’e kaydırılarak askeri gücünün bölünmesini sağlamıştır. Diğer taraftan da ABD’ye, İncirlik Üssü’nün askeri operasyonlarda kullanılması imkanını tanıyarak destek vermiştir.²⁵⁴ Benzer şekilde İsrail de ABD’nin yanında uluslararası koalisyonu destek vermiş, fakat ABD’nin isteği doğrultusunda uluslararası koalisyon içerisinde yer almamıştır. Bunun sebebi, Saddam Hüseyin’in yapılacak müdahaleyi Irak-İsrail çatışması haline çevirerek ABD’nin desteğini sağlamış olduğu Arap devletlerinin Irak tarafına geçmelerini engellemek olduğu söylenebilir.²⁵⁵ Öte yandan, Filistinliler ve FKÖ’nün Saddam Hüseyin’i desteklemeleri, uluslararası alanda intifadayla kazanılan sempatinin ciddi ölçüde azalmasına ve bölgedeki Arap devletlerinden FKÖ’ye sağlanan finansal desteğin kesilmesine neden olmuştur. Bu gelişmeler çerçevesinde Türkiye de İsrail’le ilişkilerinde önemli bir belirleyici haline gelmiş olan FKÖ’yü göz ardı edebilme fırsatı bulmuştur.²⁵⁶

Orta Doğu’da barış sürecinin başlaması, Türkiye ve İsrail’in yakınlaşmasına etki eden bir diğer faktör olmuştur. George Herbert Walker Bush yönetimindeki ABD, Körfez Savaşı’nın ardından Orta Doğu’da yaklaşık kırk yıldır süren Arap-İsrail

²⁵² Cleveland, *a.g.e.*, 2015, 528.

²⁵³ Altunışık, M. (2000). “The Turkish-Israeli rapprochement in the post-Cold War era”, *Middle Eastern Studies*, 36(2), 173.

²⁵⁴ Altunışık, M. (1998). “Güvenlik Kıskaçında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri”, *En Uzun On Yıl Türkiye’nin Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, İstanbul. 330.

²⁵⁵ Bengio, *a.g.e.*, 2010, 30

²⁵⁶ Bölükbaşı, S. (1999). “Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa”, *Liberal Düşünce Dergisi Türk Dış Politikasında Demokrasi, İnsan Hakları ve Kimlik Tartışmaları*, S. 13, C. 4, 146.

çatışmasını sonlandırmak amacıyla girişimlere başlamıştır. Buna yönelik ilk resmi adımlar, 30 Kasım 1991'de İspanya'nın başkenti Madrid'de düzenlenen konferansla atılmıştır. Bu konferansın toplanmasında, artık ömrünün sonuna yaklaşmış olan SSCB'nin de desteği alınmıştır. Madrid Konferansı'nın önemi, Filistin, Ürdün, Lübnan, Suriye ve İsrail'in bölgede barışı sağlamak amacıyla ilk kez bir araya gelmiş olmalarıydı. Ayrıca, bu dönemde ABD ile İsrail arasında, İsrail'in işgal ettiği bölgelerde Yahudi yerleşimlerinin kurulması konusunda büyük bir anlaşmazlık yaşanıyordu. ABD, bölgeye barışın getirilebilmesi için İsrail'in bu tür eylemlerden kaçınmasını talep etmekteydi ve bu amacı gerçekleştirmek için İsrail'i, kendilerine verilecek kredilerle tehdit etmekteydi.²⁵⁷ Ayrıca, İsrail kamuoyu, barış için toprak formülünü her zamankinden daha fazla desteklemeye başlamıştır. Haziran 1992'de İsrail'de yapılan seçimleri, işgal altındaki topraklar ve Filistin sorununa daha ılımlı yaklaşan ve ABD ile ilişkilere önem veren Izak Rabin önderliğindeki İsrail İşçi Partisi kazanmıştır. Bu gelişmeler, İsrail'in barış sürecine katılmasında etkili olmuştur. Diğer taraftan, Körfez Savaşı sırasında Filistinlilerin Saddam Hüseyin'i desteklemesi, bölgedeki çoğu Arap devletinin kendilerine yaptığı maddi ve manevi desteği kesmesine yol açmış ve bu durum, Yaser Arafat'ın İsrail ile barış sürecinde masaya oturmasında etkili olmuştur.²⁵⁸

Izak Rabin'in iktidara gelmesiyle İsrail, "barış için toprak" ilkesine dayalı bir politika izlemeye başlamıştır. Filistin direnişi içinde kutuplaşmalar yaşanması ve İslami hareketlerin direnişte etkili hale gelmesiyle, İsrail, Birinci İntifada ile ortaya çıkan ayaklanma ortamını kontrol altında tutabilecek tek yapı olarak FKÖ'yü değerlendirmiş ve Filistin halkının meşru temsilcisi olarak kabul edilen FKÖ ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. İsrail ve FKÖ 9 Eylül 1993'te birbirilerini tanıdıklarını açıklamışlardır. FKÖ, İsrail devletinin barış ve güvenlik içinde var olma hakkını tanıdığını ve FKÖ'nün tüm unsurlarını şiddeti engellemek için kontrol altına alacağını taahhüt etmiştir. FKÖ ilk kez bölgede İsrail'in varlığını kabul etmiş ve örtülü de olsa BM'nin 242 ve 338 sayılı kararlarını kabul etmiştir. 13 Eylül 1993'te Arafat ve Rabin tarafından imzalanan İlkeler Bildirgesi, uluslararası kamuoyu tarafından çatışmanın tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. Bu bildiri, tarafların

²⁵⁷ Cleveland, *a.g.e.*, 2015, 547-548.

²⁵⁸ Cleveland, *a.g.e.*, 2015, 549. Anıl, I. (1999). "Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye ve Arap-İsrail Barış Süreci", *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik ve Güvenlik*, M. B. Atunışık. (Derleyen). İstanbul, 133.

barış sürecini BM'nin 242 ve 338 sayılı kararları çerçevesinde sürdürmeyi kabul ettiklerini ifade ediyordu. Bildirge, İsrail'in FKÖ'yü Filistin halkının temsilcisi olarak tanımasını sağlamış, İsrail ordusunun Gazze ve Batı Şeria'nın bir kısmı olan Eriha'dan çekilmesi yönünde bir yol haritası belirlemiştir. Bu süreçte, İsrail'in çekildiği bölgelerde Filistin Geçici Yönetimi'nin kurulması ve bu yönetimin denetim yetkisine sahip olması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, bildirmede, FKÖ'nün İsrail devletini tanıma ve terörizmi sona erdirme taahhüdüne karşılık, İsrail'in belirli bölgelerden beş yıl içinde kademeli olarak çekilmesi öngörülmüyordu. Bu beş yıllık sürenin sonunda ise bağımsız bir Filistin devleti kurmak amacıyla nihai bir anlaşmaya varılması planlanıyordu. Söz konusu bildirmede Kudüs, mülteciler, sınırlar, Yahudi yerleşimciler gibi sorunların daha sonra yapılacak müzakerelerde sonuçlandırılması planlanmış ve bu doğrultuda birtakım görüşmeler silsilesi gerçekleşmiştir.²⁵⁹

Madrid Konferansı öncesinde, Turgut Özal'ın İsrailli gazetecilerle yaptığı bir görüşmede, İsrail'in sınırlarının güvence altına alınması, herkesin İsrail'i tanıması ve sonrasında uzlaşmaya gidilmesi gerektiğini belirtmesi, Türkiye'nin İsrail'e yönelik politikasında önemli bir değişime gidildiğinin göstergesiydi. Madrid Konferansı ise, Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini geliştirmesi için bir fırsat niteliğinde olmuştur. Türk yetkililerin, Körfez Krizi'ni çözmek amacıyla yaratılan uluslararası atmosferin, Arap-İsrail anlaşmazlığı ve Filistin meselesi için de kullanılmasını memnuniyetle karşılamaları, bu fırsatın değerlendirildiğini destekler nitelikteydi. Ancak, bu yaklaşımına rağmen Türkiye, bağımsız Filistin için desteklerini de sürdürmüştür. 1990'ların hemen başında yaşanan bu uluslararası gelişmeler Türkiye-İsrail yakınlaşmasını sağlayacak ortamı oluşturmuş ve 1991 Madrid Konferansı'nda İsrail ve Arap ülkelerinin barış müzakereleri için bir araya gelmesi, Türkiye'nin uzun süredir Arap vetosu altında sınırlandırılan İsrail ile ilişkilerini güçlendirmesine olanak sağlamıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Türkiye'nin İsrail ile daha kapsamlı ve çok yönlü ilişkiler kurmasının önündeki Arap ambargosu etkisini yavaş yavaş kaybetmiştir. Madrid Konferansı'yla yumuşamaya başlayan Arap-İsrail ilişkilerinde, Oslo sürecinin başlamasıyla somut adımlar atılmış ve hiç şüphesiz, atılan bu adımlar Türkiye'nin İsrail'le olan ilişkilerinin gelişmesinde önemli bir belirleyici olmuştur. Orta Doğu'da barış sürecinin başlamasının yanı sıra Türkiye-İsrail

²⁵⁹ Özkoç, Ö. (2009). "Savaş ve Barış: Doksanlı Yıllarda Filistin-İsrail Sorunu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 179-180.

yakınlaşmasını teşvik eden farklı önemli unsurlar ve karşılıklı beklentiler de mevcuttur.²⁶⁰

İsrail nezdinde bölgedeki hava, Barış Süreci ile yumuşamaya başlamış gibi görünse de Türkiye nezdinde durum pek böyle değildi. Türkiye'nin İsrail'le bu dönemde ilişkileri geliştirmeye yönelmesinin temel motivasyonu güvenlik olmuştur. 1990'lar boyunca, Suriye ile su sorunu, İran ile köktencilik sorunu ve Irak'la Kuzey Irak meselelerinin yanı sıra, bu ülkelerin ayrılıkçı terör örgütü PKK'ya verdikleri destek, Türkiye'nin bu ülkelerle yaşadığı sorunları derinleştirmiş ve Türkiye'nin en fazla güvenlik tehdidi algıladığı bölgeyi Orta Doğu haline getirmiştir.²⁶¹ Soğuk Savaş boyunca asıl tehdidi kuzeyinden algılayan Türkiye, zamanla güney yönünde bir tehdit algılamaya başlamıştır. Orta Doğu'nun, Türkiye açısından artık fırsatlar değil, sorunlar yarattığının görülmesiyle birlikte, bölgenin önemi yeniden gündeme gelmiş ve Türkiye'nin bölgede daha aktif bir politika izlemesi öngörülmüştür. Bölgeden Türkiye'ye yönelik tehditlerin artması ve bu dönemde zayıf, siyasi açıdan istikrarsız hükümetlerin kurulmasıyla, Türkiye'de Genelkurmay Başkanlığının siyasette yeniden etkili olmaya başlaması söz konusu olmuştur. Bu nedenle de özellikle askeri teknoloji kapsamında Türkiye'deki askeri elit, İsrail'le ilişkilerin geliştirilmesi yönünde ağırlığını koymuş ve 1990'ların ikinci yarısı itibarıyla etkisini göstermeye başlamıştır.²⁶² Bu sebeplerle Türkiye, ilerleyen dönemde İsrail ile ilişkilerini askeri ve siyasal alanda da geliştirecektir.

Bu dönemde, Tel Aviv'in de bölgeye olan yaklaşımını belirleyen ana unsur Türkiye'ninkinden farklı değildi. İsrail'in, kuruluşundan itibaren etrafı, kendi varlığına son vermek isteyen düşmanlarıyla çevrelenmiş durumdadır. Bu nedenle, dış politikasını büyük ölçüde güvenlik temeline dayandırmıştır. Birçok İsrailli, bağımsızlık savaşının henüz bitmediğini, karşılaştıkları düşmanlıkların, İsrail'in Orta Doğu siyasetinin sürekli bir özelliği haline geldiğine dair derin bir inanca sahiptir. Güçlü bir ordunun varlığı ve Washington ile güçlü bağların sağlanması, İsrail'in güvenlik anlayışının ana unsuru haline gelmiştir. Bazı düşünürler de İsrail'in her fırsatta güç kullanımına başvurmasının sebebi olarak bölgeden algıladığı tehditleri ve

²⁶⁰ Anıl, *a.g.e.*, 1999, 136-137.

²⁶¹ Kut, Şule, 1998, Türkiye'nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Ana Hatları. *En Uzun On Yıl Türkiye'nin Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*. Boyut Yayınları. İstanbul.

²⁶² Altunışık, *a.g.e.*, 1998, 333-334.

yine İsrail'in bölgede müttefiki olmamasını öne sürmektedir.²⁶³ Bu çerçevede, 1990'lar itibariyle, bölgede sağlanacak barış, İsrail için bir fırsat olarak görülmekteydi. İsrail'in bölgede olabildiğince çok devlet tarafından tanınması ve savaş halini sonlandırması, neredeyse yarım asırdır süren savaşın hem maddi hem de manevi maliyetini hafifletebilmesi için önemli bir durumdu. Ancak bu konjonktürde bile Tel Aviv, İran ve Irak gibi kalıcı düşmanlar edindiğini ve bu devletlerde büyük bir siyasal değişim olmadığı müddetçe, İsrail'e son verme politikalarından asla geri adım atmayacaklarının da farkındaydı. Bu sebeple bölgede bir ittifak ya da ittifak sisteminin varlığı gerekiyordu. Bu gerçeklik karşısında İsrail açısından Türkiye ile bölgede iş birliğine gidilmesi, hatta bir ittifak oluşturulması, aşağıda görüleceği üzere Tel Aviv'in arzuladığı bir gelişme olacaktır.

Yaşanılan küresel ve bölgesel gelişmeler Türkiye'nin de Orta Doğu'ya olan yaklaşımını değiştirmiştir. Körfez Savaşı ile Irak'taki çözülme sürecinin başlaması, Türkiye'de Kürt ayrılıkçılığının güçlenmesine yol açmıştır. Başlangıçta iç politika kapsamında bir asayiş sorunu olarak ele alınan bu mesele, zamanla bölgesel bir boyut kazanmış ve komşu ülkeler tarafından dolaylı bir savaş aracı olarak daha etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yanı sıra, Suriye ve İran'ın Türkiye'deki Kürt ayrılıkçılığını destekleyerek yürüttüğü dolaylı savaşın oluşturduğu tahribat, Türkiye'nin Orta Doğu'ya dair bakış açısını genişletmesine ve İsrail ile yeni askeri ve diplomatik iş birliği arayışlarına yönelmesine sebep olmuştur.²⁶⁴

Körfez Savaşı'nın ardından Orta Doğu bölgesinde en önemli sorunlardan biri, Irak'ın geleceği meselesi olmuştur. Savaş süresince ve sonrasında BM tarafından Irak'a uygulanan yaptırımlar, bu ülkenin egemenliğini zayıflatmış ve Saddam Hüseyin rejiminin siyasal ve ekonomik gücüne ciddi zarar vermiştir. İlk olarak, BM Güvenlik Konseyi'nin 661 sayılı kararıyla Irak'a yönelik bir ticaret ambargosu uygulanmış ve Irak'ın kitle imha silahlarını yok etmesi ve bu sürecin BM tarafından denetlenmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, Irak'ın kuzey ve güneyinde uçuşa yasak bölgeler oluşturulmuş ve özellikle 36. paralelin kuzeyinde, Bağdat'ın kontrolü dışında kalan "Güvenli Bölge" adı altında özerk bir Kürt bölgesi tesis edilmiştir. Bu yeni statüko ve Irak'ın geleceğine ilişkin belirsizlikler, Türkiye'yi olumsuz etkileyen gelişmelerin

²⁶³ Jones C. (2002). "The Foreign Policy of Israel", (Ed.) Hinnebusch, R. A., Ehteshami, A. *The Foreign Policies of Middle East States*. Lynne Rienner Publishers. 122-123.

²⁶⁴ Özcan, a.g.e., 2005, 51.

başında gelmiştir. Irak'taki bu durumun getirdiği ekonomik ve siyasi sorunlar, Türkiye'nin gündeminde sıkça yer almış ve Türkiye, savaş öncesi koşullara geri dönülmesi gerektiğini savunmaya devam etmiştir. Özellikle Körfez Krizi'nden itibaren uygulanan yaptırımlar, Türkiye'nin ekonomik kayıplarını artırmış; Irak'taki önemli bir pazarını ve petrol boru hattından elde ettiği gelirleri kaybetmesine yol açmıştır. 1996 yılı itibarıyla Türkiye'nin zararı, hükümet yetkililerine göre yaklaşık 30 milyar dolara ulaşmıştır. Türkiye'yi daha fazla kaygılandıran bir diğer gelişme ise, Körfez Savaşı'nın sona erdiği 1991'den itibaren PKK'nın etkinliğini artırması olmuştur. Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal, PKK'nın bölgede etkinliğini engellemek adına Irak'taki Kürt liderlerle görüşmeler gerçekleştirmiş, ancak bu görüşmeler, özellikle askeri kesim tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Bu dönemde, Irak'ın kuzeyindeki ayaklanmaları Bağdat sert bir şekilde bastırmış ve bir buçuk milyon Kürt'ün bölgeyi terk etmesine neden olmuştur. Bu durum, bölgede oluşan güç boşluğunun Türkiye tarafından doldurulması konusunda endişe duyan Bağdat hükümeti, Türkiye sınırını güvence altına almak ve oluşan boşluğu doldurmak amacıyla, iyi ilişkiler içerisinde olduğu PKK'nın buraya yerleşmesini teşvik etmiş ve PKK aracılığıyla Musul-Kerkük bölgesini elinde tutmayı hedeflemiştir. Bu gelişmelere karşılık Türkiye, Bağdat yönetiminin Kuzey Irak'taki egemenliğini kaybetmesinin, burada bir Kürt varlığının ortaya çıkmasına ve bu durumun PKK'nın Türkiye'ye yönelik saldırıları için bir üs olarak kullanılmasına yol açacağını defalarca dile getirmiştir. Bu bağlamda Türkiye, Kuzey Irak'a yönelik askeri müdahalelerini giderek artırarak burada "güvenlik kuşağı" olarak adlandırılacak bir tampon bölge oluşturmaktaydı. Bu politika kapsamında, Türkiye, Irak'ın kuzeyinde inşa edeceği karakollar sayesinde bölgedeki PKK unsurlarına hızlı bir şekilde müdahalede bulunabilecekti.²⁶⁵ Ayrıca, Irak'la ticaretin durma noktasına gelmesi, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ekonomik sorunlara yol açmış ve bu durum, bölgedeki istikrarsızlığı besleyen bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Türkiye, Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması ve Kuzey Irak'taki otorite boşluğunun giderilmesi ile ilgili BM'nin 688 sayılı kararına atıfta bulunarak, bu bölgeye yönelik politikasının temelini oluşturmuştur. 1992'de Kuzey Irak'ta yapılan seçimler sonrası parlamento ve hükümetin kurulmasıyla federe devlet yapısının ilk adımları atılmaya başlanmış,

²⁶⁵ Güvenlik kuşağı için start veriliyor. (06.09.1996). *Milliyet*.

oluşan bu yeni konjonktürde çıkarları doğrultusunda Türkiye de pozisyonunu belirlemiştir. Türkiye, bir yandan Irak'ta bir Kürt devleti kurulmasını istememekte, diğer yandan bölgedeki Kürt liderleri tarafına çekerek PKK'nın bölgedeki varlığına son vermeyi hedeflemektedir. Bunun üzerine bölgede hâkim iki güç olan Mesud Barzani önderliğindeki Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ile Celal Talabani liderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB), hem kurmayı planladıkları federe devlete Türkiye'nin karşı çıkmaması hem de PKK'nın bölgede güçlenmesini engellemek amacıyla, PKK'yı bölgedeki siyasi sürecin dışında bırakmış ve güçlerini birleştirerek PKK ile savaşmaya başlamışlardır. Özal dönemi sonrasında Tansu Çiller Hükümetinin kurulmasıyla birlikte, Genelkurmay Başkanlığı Türkiye'nin güneydoğusunda "düşük yoğunluklu savaş" yaşandığı açıklamasını yapmış ve soruna askeri çözümler getirilmesi gerektiğini belirtmişti. Bunun ardından, Irak'ın kuzeyinde KDP ve KYB yaşanan çatışmaların yoğunlaşması üzerine, Türkiye Irak'a yönelik kapsamlı bir askeri müdahalede bulunmuştur. Bu süreçte, 1991 yılında Türkiye'nin talebi üzerine oluşturulan ve Saddam Hüseyin rejiminden kaçan Iraklı Kürtlerin korunmasını hedefleyen 'Çekiç Güç'ün²⁶⁶ görev süresi, Türkiye'de iktidar ve muhalefet arasında tartışmalı bir konu haline gelmişti. Sonuç olarak, Körfez Savaşı sonrasında Irak'ta meydana gelen gelişmeler, Bağdat'ın PKK'yı yaşanan her türlü anlaşmazlıkta Türkiye'ye karşı bir koz olarak kullanması, Türkiye'deki siyasi ve askeri elitin belirsizlikten kaynaklanan korku ve endişelerini artırmış ve dış politikada kuşatılmışlık hissini güçlendirmiştir.²⁶⁷

Türkiye'nin bölgede ilişkilerinin gerilediği bir diğer Arap ülkesi ise Suriye olmuştur. 1990'ların başında Türkiye ve Suriye arasında Irak ve sınır güvenliği gibi konularda ortak çıkarlar doğrultusunda yakın ilişkiler kurulmuş olsa da bu dönemde Türkiye-Suriye ilişkileri ciddi şekilde bozulmuş ve karşılıklı güvensizlik yeniden ön plana çıkmıştı. Türkiye, 1990'ların ilk yarısında, bir yandan Irak'ın kuzeyinde PKK'ya

²⁶⁶ Körfez Savaşı sonrasında, Amerika Birleşik Devletleri'nin liderliğinde, müttefik ülkelerin de katılımıyla Kuzey Irak'taki Kürtleri Saddam Hüseyin'in saldırılarından korumayı hedefleyen bir askeri harekât başlatılmıştır. Bu harekât, Türkiye üzerinden gerçekleştirilmiş ve harekâtı yürüten hava birliği "Poised Hammer" (Kalkık Horoz) olarak adlandırılmıştır. Ancak, bu operasyonun Türkçeye "Çekiç Güç" şeklinde çevrildiği görülmüştür. Çekiç Gücün bugünkü adı "Birleşik Görev Kuvveti (Combined Task Force)" olarak kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Baskın, O. (1996). "Kalkık Horoz Çekiç Güç ve Kürt Devleti", *Avrasya Dosyası-Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 155-172.

²⁶⁷ Oran, a.g.m., 1996, 166-168. Altunışık, a.g.e., 1998, 335-337. Fırat, M. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). "Arap Devletleriyle İlişkiler". B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul. İletişim Yayınları. 554-559.

karşı askeri harekâtlar düzenlerken, diğer taraftan Suriye'nin PKK'ya sağladığı desteği engellemeye çalışıyordu. Bu kapsamda, 14 Nisan 1992'de İçişleri Bakanı İsmet Sezgin, Şam'ı ziyaret ederek Suriye'nin PKK'ya destek verdiğine, Öcalan'ın Şam'da yaşadığına ve Suriye gizli servisi tarafından korunduğuna Bekaa'daki PKK kamplarına ilişkin bilgileri ve örgüte üye şahısların kimlik bilgilerinin yer aldığı belgeleri Suriyeli yetkililere sunmuştur. Sezgin, Suriye'den uluslararası antlaşmalar çerçevesinde sınır güvenliğini sağlamasını ve terörist eylemleri engellemesini talep etmişti. Buna karşılık, Suriyeli yetkililer Öcalan'ın Suriye'de bulunmadığını, Bekaa Vadisi'nde olabileceğini belirtmiş; ayrıca, sınırın denetlenmesinin zorluklarına dikkat çekerek tam kontrolün mümkün olmadığını ifade etmişlerdir. Görüşmelerin ardından, 17 Nisan 1992'de Türkiye ve Suriye arasında bir güvenlik protokolü imzalanmıştır. Bu protokol çerçevesinde, iki ülke terörizme karşı örgütlenmeyi ve eğitim ve sınır geçişleri gibi terörizmin tüm unsurlarını önleyeceklerini karşılıklı taahhüt etmiştir.²⁶⁸ 1992 yılında Türkiye ile Suriye arasındaki diplomatik ilişkiler, su kaynakları ve terörle mücadele konularında gerilimli bir seyir izlemiştir. Nisan 1992'de imzalanan güvenlik protokolüne bağlı kalınacağı taahhüdüne rağmen, Türkiye, Suriye'nin PKK'ya destek verdiği yönündeki iddialarını sürdürmüştür. Özellikle, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in Kasım 1992'de Suriyeli mevkidaşı Faruk al-Şara ile yaptığı görüşmede, su ve terör meselelerinin birbirine bağlanması eleştirilmiş ve Türkiye'nin terörle mücadelede tek başına hareket edebileceği, ancak Suriye'nin su sorununu Türkiye olmadan çözemeyeceği vurgulanmıştır. Bu süreçte, Türk kamuoyunda Suriye'nin PKK'ya verdiği desteğin sona erdirilmediği sürece terörle mücadelenin etkili olamayacağı düşüncesi güçlenmiş ve bu durum, ikili iş birliğini zayıflatmıştır.²⁶⁹

1990'lı yıllarda Suriye, Türkiye ile su kullanımı konusundaki anlaşmazlıkları uluslararası platforma taşıyarak Arap dünyasının desteğini almaya çalışmıştır. 1994 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen üçlü toplantıda Türkiye, su sorununu çözme yönünde adımlar attığını, ancak Suriye'nin PKK'ya verdiği desteği sona erdirmediği sürece su konusunda bir anlaşmaya varılmayacağını açıkça belirtmiştir. Suriye, Arap Ligi ve diğer Arap ülkeleri üzerinden diplomatik baskı kurmaya çalışmış; bu kapsamda 1995 yılında Mısır ve Suudi Arabistan dahil sekiz Arap ülkesi Türkiye'ye nota vererek

²⁶⁸ Altunışık, *a.g.e.*, 1998, 337. Fırat, M. Kürkcüoğlu, Ö., *a.g.e.*, 2016, 554-556.

²⁶⁹ Tür, Özlem. (1999). "Türkiye ve Suriye İlişkileri Su Sorunu", *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik ve Güvenlik*, (Der.) Meliha Benli Atunışık, 117-118.

Fırat ve Dicle nehirlerinin kullanımı konusunda endişelerini dile getirmiştir. Aynı dönemde Körfez İş Birliği Konseyi ve Mısır, Fırat sularının adil kullanımı yönünde bir çağrı içeren Şam Deklarasyonu'nu yayımlamıştır. Türkiye ise su kaynaklarının terörle mücadelede bir pazarlık unsuru yapılamayacağını vurgulamış ve Suriye'nin teröre desteği sürdüğü müddetçe su akışında bir artış beklenmemesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁷⁰ 1995'te Türkiye, Suriye'nin PKK'ya desteğini artırdığı gerekçesiyle Şam'a yönelik baskısını artırmış ve Abdullah Öcalan'ın iadesini talep etmiştir. Bu konuda Suriye'yle yapılan görüşmelerden sonuç alamayan Türkiye, Mart 1995'te Kuzey Irak'a Çelik Harekâtı isimli bir operasyon gerçekleştirmiş, harekât sonrası PKK militanlarının Suriye'deki kamplara geçişi, iki ülke arasındaki gerilimi daha da tırmandırmıştır.²⁷¹ 1995 yılında Suriye'nin su sorununu uluslararası bir mesele haline getirme çabaları ve Hatay'da PKK faaliyetlerinin başladığına dair iddialar, Türkiye'nin güvenlik görüşmelerini askıya almasına neden olmuştur. Ankara, ilişkilerin yeniden başlaması için Öcalan'ın Türkiye'ye iade edilmesi, Lübnan'daki PKK faaliyetlerinin durdurulması ve üçlü güvenlik iş birliği görüşmelerinin yapılmasını şart koşmuştur. Aynı dönemde, Yunanistan ve Suriye'nin Türkiye ile bir çatışma durumunda Yunan uçaklarına Suriye hava sahasını kullanma izni veren bir anlaşma imzaladığına yönelik iddialar, Türkiye'nin Suriye'ye olan tutumunu daha da sertleştirmiştir. 1996'nın başında ilişkiler iyice gerilmiş ve Türkiye, 23 Ocak 1996'da Şam'a gönderdiği bir notada, PKK'ya verilen desteğin sürmesi halinde doğacak sonuçlardan Suriye'nin sorumlu olacağını ve meşru müdafaa hakkını kullanacağını sert bir şekilde bildirmiştir.²⁷² 1996 senesinde Suriye ile İsrail arasında yürütülen barış görüşmelerinin olumlu sonuçlanabileceğine dair beklentiler artmış, bu durum Ankara'da endişeye neden olmuştur. Türkiye, Arap-İsrail çatışmasının barışçıl yollarla çözülmesini çıkarlarına uygun bulmakla birlikte, Suriye ile İsrail arasında olası bir barışın Türkiye üzerindeki etkileri nedeniyle temkinli yaklaşmış ve kaygılı bir tutum sergilemiştir. Özellikle su kaynaklarıyla ilgili yapılan görüşmelerde, Türkiye'nin su kaynaklarının da gündeme gelmesi, Ankara'da rahatsızlık yaratmış; bu gelişmelerin ardından Türkiye, İsrail ve ABD'nin Suriye'ye barış sürecinde fazla taviz verdikleri yönünde bir düşünceye kapılmıştır. Ankara, kendi sorunlarıyla baş başa kalmamak için

²⁷⁰ Tür, *a.g.e.*, 1998, 119-121

²⁷¹ Özcan, *a.g.e.*, 2005, 53.

²⁷² Özcan, *a.g.e.*, 2005, 54. Yunanistan-Suriye savunma anlaşması. 25.06.1995. *Milliyet*.

daha aktif bir dış politika izleme yoluna gitmiş ve bu çerçevede, bir yandan PKK'yı destekleyen ülkelere karşı daha sert bir politika benimserken, diğer yandan İsrail ile daha yakın ilişkiler kurmanın stratejik faydalarını değerlendirmeye başlamıştır.²⁷³

Türkiye ile İsrail'i bölgede ortak bir noktada buluşturan bir diğer unsurun Suriye olduğunu söyleyebiliriz. Barış Süreci kapsamında İsrail, Filistin'le paralel olarak Suriye'yle de görüşmelere başlamış ve Suriye'yi Filistin, Ürdün ve Lübnan'dan farklı bir yere konumlandırmıştır. ABD için Suriye ile bir anlaşmaya varılması öncelikliydi ve bu nedenle Suriye ile anlaşmaya varılmasında arabuluculuğu önermiştir. İsrail ve Suriye arasındaki kültürel farklılıklar, İsrail-Filistin arasındaki farklardan daha derin olup, bu durum dışarıdan bir arabulucuya duyulan ihtiyacı daha da artırmaktaydı. Tarafların rızasıyla, ABD'li yetkililer Suriye ile yürütülen müzakerelerde etkin bir rol üstlenmiş; bu kapsamda, Başkan Clinton, Cumhurbaşkanı Hafız Esad ile iki kez görüşmüş, Dışişleri Bakanı Warren Christopher ise bölgede sık sık temaslarda bulunarak Kudüs ve Şam arasında mekik diplomasisi yürütmüştür. İsrail Başbakanı Rabin, müzakerelerde Hafız Esad'ı güçlü bir rakip olarak görmekte ve Esad'ın stratejik yaklaşımının, Arap dünyasının İsrail'e karşı sürekli caydırıcı güce sahip olmasını gerektirdiği kanaatindeydi. Esad'ın siyasi hedeflerini, 1967'de İsrail'e kaybedilen Golan Tepeleri'ni geri almak ve İsrail'e karşı jeopolitik bir denge sağlamak isteği belirliyordu. Esad'a göre, İsrail'i zayıf Arap ülkeleriyle ayrı ayrı müzakere etmekten alıkoyacak ve Arapları İsrail'in baskısından koruyacak tek çözüm, kapsayıcı bir barış anlaşmasıydı. Bu düşünceler çerçevesinde, 24 Ağustos 1992'de olumlu bir havada başlayan İsrail-Suriye görüşmeleri yaklaşık dört yıl sürmüş ancak istenen sonuç alınamamıştır. Görüşmelerde, Golan Tepeleri'nden İsrail'in nasıl çekileceği ve İsrail'in burada kurmak istediği erken uyarı istasyonu ile ilgili yaşanan anlaşmazlıkların yanı sıra, İsrail'in sınır boyunca konuşlanmış olan Suriye askeri varlığını azaltması ve Şam'ın güneyine kadar silahtan arındırılmış bir bölgenin oluşturması taleplerinin Suriye tarafından reddedilmesi, ayrıca İsrail'in güvenlik konusunda gereksiz endişe taşıdığına dair ifadeler, müzakerelerin tıkanmasına yol açmış ve anlaşmazlık yaşanan bu sorunların çözüme kavuşturulamaması nedeniyle kayda değer bir ilerleme sağlanamamıştır.²⁷⁴ Rabin'e düzenlenen suikast sonrası

²⁷³ Altunışık, a.g.e., 1998, 337-338.

²⁷⁴ Shlaim, A. 2019. *Demir Duvar İsrail ve Arap Dünyası*. (Çev. Tuba Demirci). Küre Yayınları, İstanbul, 695-703.

iktidara gelen Şimon Peres, Barış Sürecinde dengeli bir politika izlemiştir. Ancak 1996'da İsrail'de Benjamin Netanyahu'nun iktidara gelmesiyle barış sürecinde farklı bir politika izlenmeye başlanmıştır. Bu değişim Suriye ile yürütülen barış görüşmelerine de yansımış ve taraflar arasında anlaşmazlık ortaya çıkmıştır.²⁷⁵ Suriye'nin hem Türkiye'nin hem de İsrail'in sınır komşusu olması ve bölgede terör faaliyetlerini desteklemesi her iki devlet nezdinde de endişeye neden olmuş, böylece Türkiye ile İsrail'in yakınlaşmasını sağlamıştır.²⁷⁶ 1990'ların ortalarına kadar İsrail-Suriye arasındaki barış müzakereleri boyunca, Suriye'nin İsrail'le yakın ilişkiler içerisine girmesi ve İsrail'in desteğiyle gerek su sorununda gerekse de diğer meselelerde Şam'ın elinin güçlenmesi, hatta ABD'deki Yahudi lobisinin de desteğiyle Suriye'nin Türkiye'ye karşı daha etkili olabilmesi Ankara'yı endişelendirmekteydi. Bunun üzerine, dönemin İsrail Büyükelçisi David Granit, İsrail ile Suriye arasında sağlanacak bir barışın Şam'ın komşularına yönelik politikasında köklü bir değişiklik doğurabileceğini ifade etmiştir. Granit ayrıca, Suriye'nin, komşularına karşı düşman grupları desteklemeyi bırakmadığı ve tüm anlaşmazlıkları barışçıl yollarla çözmeyi kabul etmediği sürece İsrail'in de Golan Tepeleri'nden çekilmeyi kabul etmeyeceğinin Esad'a açıkça dile getirildiğini belirterek Türkiye'yi rahatlatmaya çalışmıştır.²⁷⁷ Gerçekten de Suriye'nin bu dönemde Türkiye'de PKK'yı, İsrail'de Hizbullah ve Hamas gibi örgütleri desteklemesi Türkiye ile İsrail'in yakınlaşmasını sağlamıştır.²⁷⁸ Nihayetinde, İsrail ile Suriye arasındaki barış sürecinde yaşanan belirsizlik, Türkiye ile Suriye'nin başta PKK ve su sorunları nedeniyle ilişkilerin zayıflaması, Türkiye ile İsrail ilişkilerine olumlu yansımış ve iki devlet arasında iş birliğini derinleştirmiştir.

1990'larda Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler, ideolojik farklılıklara rağmen pragmatik bir temelde sürdürülmüş, ancak bu dönemde krizler artmıştır. Türkiye'de bazı suikastların İran'la ilişkilendirildiği iddiaları ve İran'ın Türkiye'nin İsrail'le yakınlaşmasını eleştirmesi, gerilime neden olmuştur. Ekonomik ilişkiler dalgalı bir seyir izlerken, iki ülkenin Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması konusunda ortak bir tutum sergilemesi, iş birliği alanı oluşturmuştur. İran, Türkiye'nin Kuzey Irak operasyonlarında İsrailli uzmanların bölgeye geldiğini ve bu müdahalelerin bölgesel

²⁷⁵ Gresh, *a.g.m.*, 1998, 197-198.

²⁷⁶ Walker, J. 2006. Turkey and Israel's Relationship in The Middle East. *Mediterranean Quarterly*, 17(4), 81

²⁷⁷ Gruen, *a.g.m.*, 1995, 60.

²⁷⁸ Ghariani, *a.g.m.*, 2024, 15.

dengeleri bozabileceğini öne sürmüştür. Asıl kaygı, İsrail'in bu süreçte Suriye'yi uzlaşmaya zorlayarak İran-Suriye ittifakını zayıflatma ihtimali olmuştur. Bu bağlamda İran, Türkiye'yi İsrail'in etkisi altında hareket etmekle suçlamış ve özellikle PKK'ya karşı iş birliği başta olmak üzere Türkiye ile İsrail arasındaki yakın ilişkileri eleştirmiştir. Bu durum, 1990'lar boyunca Türkiye'nin İran'ın eleştirilerinin odağı haline gelmesine yol açmıştır.²⁷⁹ Bu dönemdeki gelgitli ilişkiler, Türkiye'nin İran'a karşı güvensizliğini artırmış ve Türkiye, birçok konuda İran'dan tehdit algılamaya başlamıştır. Türkiye'nin bölgedeki komşu ülkelerle yaşadığı bu olumsuz ilişkiler ve hatta çoğu zaman bu ülkelerden tehdit algılıyor olması, Ankara'yı İsrail'e yakınlaştıran etkenlerden olmuştur. Diğer taraftan 1979 İran İslam Devrimi sonrası İran, İsrail'le siyasi ve diplomatik ilişkiler kurmak bir yana ekonomik ilişkiler içerisinde olmaya bile sıcak bakmamaktaydı.²⁸⁰ ABD'yi “büyük şeytan”, İsrail'i “küçük şeytan” olarak nitelendiren Tahran, her iki devleti de bölgedeki istikrarsızlığın ana aktörleri ve İran'ın güvenliği için tehdit olarak görmekteydi.²⁸¹ Bu tarih itibarıyla İran'ın, İsrail'i tehdit olarak görmesi ve varlığına son vermek istemesi, İsrail'in güvenlik tehdidi algısını arttırmakta ve İran'ı en büyük güvenlik tehdidi olarak görmekteydi. Gerçekten de İran, bir yandan İsrail karşıtı söylemlerde bulunurken diğer taraftan bölgedeki çeşitli silahlı grupları İsrail'e karşı desteklemekteydi.²⁸² İsrail'in, İran'dan tehdit algısı bölgede Türkiye ile ilişkileri geliştirme konusunda daha istekli olmasına sebep olmuştur.

Uluslararası alanda ve bölgede yaşanan gelişmelere ek olarak Türkiye'nin iç siyasetinde yaşanan gelişmeler, Türkiye'nin İsrail'e yakınlaşmasını sağlamıştır. 1990'ların başı itibarıyla milli görüş ve ümmetçilik politikalarını benimsemiş Refah Partisi'nin Türkiye'de yükselişe geçmesiyle birlikte, Orta Doğu'daki İslam ülkeleriyle daha yakın ekonomik ve siyasi ilişkiler kurma düşüncesi gündeme gelmiştir. Öte yandan, İslamcı yükselişe karşı olan kesimler, Türkiye ile benzer siyasi ve ekonomik yapıya sahip tek ülke olan İsrail ile ilişkilerin güçlendirilmesinin, dış politikada potansiyel riskleri azaltacağını savunmuştur. Bazı kesimlerde, Türkiye'nin siyasi ve

²⁷⁹ Altunışık, *a.g.e.*, 1998, 339. Akdevelioğlu A. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). “İran'la İlişkiler” B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul. İletişim Yayınları. 579-584. Aras, B. (1999). “İsrail-İran-Türkiye Üçlüsünde Gelişen İlişkiler”, *Avrasya Dosyası*, 5(1), 203-204.

²⁸⁰ Guiney E. (1979). “Israel after the Shah”, *MERIP Reports No. 75/76*, 34.

²⁸¹ Samaan, J. L. (2017). *Israel's Foreign Policy Beyond the Arab World: Engaging the Periphery*, Ankara, 77

²⁸² İnternet: <https://www.idf.il/en/mini-sites/iran/iran-profile/>, Erişim tarihi 15.11.2024.

ekonomik olarak daha düşük seviyede görülen İslam ülkeleriyle yakınlaşmasının, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana hedeflenen Batılılaşma ve modernleşme sürecinden uzaklaşmasına yol açabileceği endişesine neden olmuştur. Ayrıca başta Kıbrıs sorunu olmak üzere birçok meselede Türkiye'yi uluslararası platformlarda yalnız bırakan İslam ülkelerine yönelmek yerine, 1949 yılında İsrail'in resmen tanınmasından önce olduğu gibi, Türkiye'ye resmi ve gayri resmi kanallardan destek veren İsrail ile güçlü ilişkiler kurulmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Özal'ın 1980'lerin ikinci yarısında, ABD Kongresi'nde etkili olan Rum ve Ermeni lobilerine karşı Yahudi lobisinin desteğini sağlamaya yönelik politikası, 1990'larda da önemini korumuş ve ABD Kongresi'nde Yahudi lobisini politik ve stratejik bir araç olarak kullanmayı sürdürmeyi planlayan Türkiye'yi bu dönemde İsrail'e daha da yakınlaştırmıştır.²⁸³

Yukarıda da altı çizildiği gibi Türkiye ve İsrail'i yakınlaştıran bir diğer gelişme, bölgedeki farklı aktörlerden algılanan tehditlerdi. İsyancı ya da ayrılıkçı gruplar tarafından her iki devlete de sürekli saldırılar düzenlendiğine daha önce değinilmişti. Bu çerçevede hem Türkiye hem de İsrail, birbirlerinden somut kazançlar elde etme beklentisi içerisindeydiler. İsrail, Türkiye ile yakınlaşarak Türkiye'nin bölgedeki İslam ülkeleriyle ilişkilerinin gelişmesinde arabulucu rolü üstlenebileceğini ve kendisine uygulanan Arap boykotunun sonlandırılmasında Türkiye'nin etkili olabileceğine inanıyordu. Ayrıca, Madrid Konferansı'nda Barış Süreci'nin başlaması sayesinde, iletişim, ulaşım, su ve elektrik gibi altyapı alanlarında yapılacak iş birliği projelerinde Türkiye'nin aktif rol alabileceğini düşünmekteydi.²⁸⁴ Türkiye'nin coğrafi konumu itibarıyla Orta Asya ve Balkanlar arasında önemli bir stratejik noktada bulunması, İsrail'in Türkiye ile ilişkilerini geliştirme yönündeki bir diğer etkidir. Diğer taraftan, İsrail, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ile de yakından ilgilenmiştir.²⁸⁵

1990'larda İsrail'in Türkiye'ye olan genel yaklaşımına bakacak olursak, Tel Aviv, Körfez Savaşı ve Soğuk Savaş'ın bitmesinin ardından yeniden şekillenmeye başlanan Orta Doğu'da Türkiye'ye ciddi bir önem atfetmekteydi ve Türkiye ile iş birliği, İsrail'de bazı kesimlerce tartışma konusu olmuştu. İsrail'in Türkiye'yle iş

²⁸³ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 568-569.

²⁸⁴ Anıl, *a.g.e.*, 1999, 137.

²⁸⁵ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2001, 53-54.

birliğine gitmesinin Suriye, Mısır, Yunanistan, Kıbrıs ve Rusya gibi bölge ülkelerle ilişkilerini olumsuz etkileyeceği, İsrail ile Türkiye ilişkilerinin dar bir temelde geliştiği, İsrail'in asıl Suriye ile ilişkilerini geliştirmesi gerektiği düşünülmektedir. İkili ilişkilerin gelişmesinin İsrail'i, Kürt Sorunu, Kıbrıs Sorunu ve Yunanistan ile yaşanan gerginlik gibi kendisini ilgilendirmeyen, Türkiye'nin sorunlarına dahil edeceğine yönelik endişeler oluşmuş ve Türkiye ile ilişkiler geliştirilecekse bile bunun askeri değil, siyasal alanda ilerletilmesini savunmuşlardır. Ancak bu endişeler yalnızca küçük bir kesim tarafından dile getirilirken, İsrail kamuoyunda Türkiye ile daha yakın ilişkiler kurulması yönünde geniş bir fikir birliği bulunmaktaydı. Bu nedenle, İsrail Parlamentosu Knesset'te, medyada veya diğer kamuya açık platformlarda Türkiye ile ilişkilere yönelik ciddi bir karşıtlık ya da tartışma yaşanmamıştı. Aynı şekilde, hiçbir siyasi parti de gelişen ikili ilişkileri eleştirmemişti. Bu popüler fikir birliğinin sebeplerini anlamak zor değildir: iki ülke arasındaki uzun bir ilişki geçmişine baktığımızda gerçek anlamda bir sorun veya askeri çatışma yaşanmamış ve İsrail'in Arap devletleriyle yaşadığı geleneksel düşmanlık gibi tarihsel bir düşmanlık söz konusu olmamıştı. Diğer taraftan, bölgede İsrail'in Türkiye ile yakınlaşmasının ve bu yakınlaşmanın doğuracağı askeri ittifakın, İsrail'in Filistinliler ve Suriye ile yaptığı müzakerelerde elini güçlendirebileceği ve Orta Doğu'da "Türk-İsrail hegemonyasına" giden yolu açabileceği düşünülmektedir. Yine Türkiye'nin demokratik ilkelere sahip bir devlet olması, liberal ekonomi politikasını benimsemiş olması ve bölgedeki diğer devletlerden farklı olması İsrail kamuoyu tarafından dile getirilmekteydi. İsrail için Türkiye'yle ilişkilerin geliştirilmesi geçmişte olduğu gibi bu dönemde de önemli bir fırsat olarak görülmüştü.²⁸⁶

1990'lar boyunca İsrail Dışişleri Bakanlığı, Türkiye ile ilişkilerin siyasal alanda geliştirilmesi gerektiğini öne sürmüş, eski Türkiye Büyükelçisi Alon Liel de bu konu özelinde "*İsrail-Türkiye ilişkilerinin idaresinin generallerden diplomatlara geçmesi gerektiğini*" ifade etmiştir. Soğuk Savaş'tan sonra Türkiye gibi İsrail de ABD nezdinde stratejik önemini yitirdiği kanısına kapılmış, bu kaybı bölgede Türkiye ile ilişkileri ilerleterek telafi etmeyi planlamıştır. Ayrıca, Tel Aviv, bölgede kendi varlığını sona erdirmeyi temel dış politika hedefi olarak belirlemiş olan Irak, İran ve Suriye'ye; ABD, İsrail ve Türkiye ilişki üçgenini oluşturarak karşılık vermeyi ve

²⁸⁶ Bengio, *a.g.e.*, 2010. 89-94.

bölgedeki stratejik önemini pekiştirmeyi hedeflemekteydi. Bu dönemde, İsrail'in Türkiye ile iş birliğine gitmek istemesinin bir diğer nedeni de Filistin ve diğer Arap devletleriyle barış sürecine girmesiyle, BM kararları doğrultusunda, işgal ettiği Gazze ve Batı Şeria topraklarını Filistin'e, Golan Tepelerini de Suriye'ye geri vermesi gerekmesiydi. Stratejik öneme sahip bu bölgelerin elden çıkarılması İsrail'in manevra kabiliyetini önemli ölçüde zayıflatacak, tam da böyle bir süreç içerisinde Türkiye ile iş birliğine gidilmesi Tel Aviv'e stratejik bir derinlik kazandıracaktı. Diğer taraftan, İsrail, Suriye'yle bir uzlaşma sağlayamazsa bölgede Irak, İran ve Suriye gibi üç zorlu devletle karşı karşıya kalabilirdi. İsrail'in, Irak ve İran ile doğrudan sınırı bulunmadığı için İsrail, bu ülkelere askeri operasyon ya da gözetleme gerçekleştirememekteydi. Fakat Türkiye'nin bu ülkelere komşu olması ve askeri olarak Türkiye'yle karşılaşmak istemeyecekleri varsayımıyla, İsrail, Türkiye ile yakınlık kurarak bu eksikliğe çözüm bulabilirdi. Aynı zamanda Tel Aviv, Türkiye'nin dünya siyasetindeki konumu itibarıyla Ankara'yla iş birliğine gidilmesi halinde hem Arap coğrafyası haricindeki Müslüman dünyası ile hem de Orta Asya ile ilişkilerin geliştirilmesini ummaktaydı. İsrail tarafı, bir Müslüman ülke olarak Türkiye'nin, Pakistan ve Endonezya gibi ülkelerle ikili ilişkilerini geliştirmesine katkı sağlamasını ve İslami forumlarda İsrail karşıtı kararları yumuşatarak İsrail ile diğer Müslüman ülkeler arasında bir diyalog kanalı oluşturmasını bekliyordu. Bu beklenti faaliyete geçmiş olacak ki bu dönemde bazı İsrailli yetkililerin ifade ettiğine göre; bu dönemde, Türkiye, Tel Aviv'in diplomatik ilişkisi bulunmayan Bangladeş ile ilişkilerinin geliştirilmesi için nüfuzunu kullanmıştır. İsrail ayrıca, Kafkasya ve Orta Asya'da, Türkiye'nin nüfuz alanından yararlanmayı amaçlamaktaydı. Washington'ın da desteğiyle bu yeni bağımsız devletlerde kurulacak olan ortak İsrail-Türkiye girişimlerinin, bu ülkeleri Batı yörüngesine çekerek İran'ın ya da İsrail'e karşı diğer devletlerin etkisinden uzak tutması ümit edilmiştir.²⁸⁷

Her iki ülkenin de Batılı demokratik değerlere sahip olması ve sürekli terör saldırılarına maruz kalması, ortak çıkarlar etrafında birleşmelerine zemin hazırlamıştır. İsrail yetkilileri, Türkiye'nin dostane yaklaşımının İsrail ile İslam ülkeleri arasında bir köprü işlevi görebileceğini ve Arap boykotunu sona erdirmeye etkili olabileceğini düşünmekteydi. Ayrıca, Barış Süreci kapsamında yürütülen çok

²⁸⁷ Bengio, *a.g.e.*, 2010, 95-96.

tarafı görüşmeler çerçevesinde, Türkiye'nin iletişim, ulaşım, elektrik ve su altyapısı gibi bölgesel iş birliği projelerinde aktif bir rol üstlenmesi bekleniyordu. Özellikle bölgede petrol kadar değerli görülen su kaynakları konusunda Türkiye, anahtar bir ülke olarak değerlendiriliyordu.²⁸⁸ 1990'ların başında iki ülke arasındaki yakınlaşmaya zemin hazırlayan gelişmeler yukarıda belirtilmiş olup, şimdi bu dönemdeki ikili ilişkilerde yaşanan siyasal gelişmeler ele alınacaktır.

4.2.1. Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri

1980'lerin ikinci yarısından itibaren Türkiye-İsrail ilişkilerinde yakalanan olumlu ivmede, 1990'larda önemli bir sıçrama yaşanmıştır. Kasım 1991'de Madrid'de yapılan görüşmelerin ardından, 31 Aralık 1991 tarihinde Türkiye, İsrail ile diplomatik ilişkilerini büyükelçilik düzeyine yükseltmiş ve Eylül 1992'de Kudüs Başkonsolosluğunu yeniden hizmete açmıştır. Ancak bu dönemde Türkiye, İsrail-Filistin arasında kurmaya çalıştığı denge politikasının bir yansıması olarak, Filistin ile de diplomatik ilişkilerini büyükelçilik temsil düzeyine yükseltildiğini belirtmek gerekir.²⁸⁹ 1992 yılında İsrail'in bazı Filistinlileri sınır dışı etmesini kınayan Türkiye, 1993 yılında İsrail uçaklarının Lübnan'ı bombalamasına da tepki göstermişti. Bu tepkisini, Dışışleri Bakanı Hikmet Çetin'in İsrail'e yapmayı planladığı resmi ziyaretini erteleyerek göstermiştir. Aynı dönemde Türkiye, FKÖ ile sürdürdüğü geleneksel dostane ilişkileri devam ettirmiş ve 1993 yılında Filistin yönetimine 50 milyon dolarlık bir kredi sağlamıştır. Bu gelişmeler ışığında Türkiye'nin 1990'ların ortasına kadar İsrail-Filistin meselesinde yürüttüğü denge siyasetine hassasiyet gösterdiğini görölmektedir.²⁹⁰ Bu hassasiyetin de etkisiyle Türkiye İsrail'le ilişkilerini ilk etapta siyasi ya da askeri alanlardan ziyade ekonomik, kültürel ve teknik alanda geliştirmeye başlamıştır. 1992 senesinde Genelkurmay Başkanlığı Genel Sekreterlik Ofisinin; *"Orta Doğu'nun gerçeklerinin ışığında Müslüman ve Laik Türkiye, İsrail ve Arap Dünyası ile ilişkilerini dengede tutmaya büyük özen gösterir."* şeklinde yaptığı açıklama da Türkiye'nin denge politikasını devam ettirdiğini teyit eder niteliktedir. Ayrıca İsrail'le ilişkilerin Barış Süreci çerçevesinde ilerlediğini Türk yetkilileri her fırsatta dile getirmiştir.²⁹¹ Türkiye'nin bu tutumunun arkasında, bölgedeki Arap

²⁸⁸ Anıl, *a.g.e.*, 1999, 137.

²⁸⁹ Tavlaş, *a.g.m.*, 1999, 96. İnternet: <https://kudus-bk.mfa.gov.tr/Mission/About>, Erişim Tarihi: 03.12.2024

²⁹⁰ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 570.

²⁹¹ Altunışık, *a.g.e.*, 1999, 193.

devletlerinden gelebilecek olumsuz tepkileri engelleme isteği bulunuyordu. Aslında Türkiye ile İsrail arasındaki yakınlaşma, 1980'lerin ikinci yarısında başlayan ve olabildiğince gizli tutulmaya çalışılan bir politikanın sonucuydu. Türkiye'nin bölgeden algıladığı tehditlerin artmasıyla, 1990'ların başında ekonomik, kültürel ve teknik iş birliğiyle ivme kazanan ilişkiler, sonraki süreçte siyasi ve askeri boyuta ulaşmıştır.

Körfez Savaşı ve Madrid Konferanslarının ardından bölgede politik havanın değişmeye başlamasıyla İsrail ile Türkiye ilişkilerinde de yakınlaşmaya gidilmiştir. Bu yakınlaşmanın ilk adımları 1992'de iki devlet arasında ilk askeri sanayi iş birliği anlaşmasının imzalanmasıyla atılmış; aynı yılın Haziran ayında, İsrail Devlet Başkanı Chaim Herzog'un, İspanya'dan Türkiye'ye Yahudi Göçünün 500. Yıldönümü etkinliklerine katılmak için İstanbul'u ziyaret etmesi ve bu ziyaretin ardından Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'in İsrail'e ziyareti sırasında turizm alanında imzalanan anlaşmayla pekiştirilmiş ve bu gelişmeler, İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkilerin iyileşmesinin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir.²⁹² Bununla birlikte, Türk kamuoyunda İsrail'e yönelik bakış açısı da değişmeye başlamıştır. Oslo I görüşmelerinin yarattığı olumlu hava doğrultusunda, 14 Kasım 1993'te Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, İsrail'e resmi bir ziyarette bulunmuş; bu ziyaretten sonra, İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman, Ocak 1994'te Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Görüşmeler sırasında iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesine yönelik çabalar ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede, Nisan 1994'te İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres, Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Peres ziyaret kapsamında Hikmet Çetin ile görüşmüş ve Orta Doğu'daki birçok mesele ele alınmıştır. Fakat görüşmede öne çıkan konu Orta Doğu'da Türkiye'nin liderliğinde Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatına (AGİT) benzer bir yapının kurulması hususunda tarafların anlaşmaya varması olmuştur. Bu ziyaretten kısa bir süre sonra Haziran 1994'te İsrail Ekonomi ve Planlama Bakanı Shimon Shetreet, geniş bir heyetle birlikte Türkiye'ye gelmiş ve taraflar arasında ekonomik, ticari, teknik ve bilimsel iş birliğinin geliştirilmesine yönelik bir anlaşma imzalanmıştır.²⁹³

²⁹² Bengio, *a.g.e.*, 2010, 106. Sönmezoğlu, *a.g.e.*, 2006, 579-580.

²⁹³ Sönmezoğlu, *a.g.e.*, 2006, 580. Peres Türkiye'de. (11 Nisan 1994). *Milliyet*. Batı Şeria'ya Türk Gözlemci. (12 Nisan 1994). *Milliyet*. İsrail'le işbirliği anlaşması. (4 Haziran 1994). *Cumhuriyet*.

3 Kasım 1994'te tarihi bir gelişme yaşanmış, dönemin Türkiye Başbakanı Tansu Çiller Orta Doğu seyahati kapsamında İsrail'i de ziyaret etmiştir. Çiller İsrail'i ziyaret eden ilk Türkiye Başbakanı olmuştur. Çiller'in bu ziyareti İsrail tarafından memnuniyetle karşılanmış, söz konusu ziyarette iki devlet arasında terörizm ve diğer suçlara karşı iş birliği anlaşması imzalanmış ve savunma sanayi alanında iş birliğinin temelleri atılmıştır. Buna ek olarak, Çiller, İsrail Başbakanı Rabin ile gerçekleştirdiği görüşmede su tedarigi, GAP'ta iş birliği dahil olmak üzere ondan fazla iş birliği projesi önermiş ve İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres ekonomi ve ticaret alanlarında iş birliğine gidilmesi önerisinde bulunmuştur. İkili ilişkilerde yapılan bu iş birlikleri, stratejik ilişki olarak tanımlanmıştır. Çiller, İsrail seyahatinde yalnızca Yahudi tarafına değil aynı zamanda Filistin'e de ziyaret gerçekleştirerek Yaser Arafat ile görüşmüştür.²⁹⁴ Tel Aviv her ne kadar bu görüşmeden rahatsız olmuş olsa da İsrail'e ziyaretinin olumlu taraflarına odaklanmayı tercih etmiştir. Bu görüşmeler her ne kadar Türkiye'nin İsrail-Filistin arasında denge siyaseti yürüttüğü şeklinde gözüксе de daha derininde Türkiye-İsrail arasındaki değişen dinamiklerin bir göstergesiydi.²⁹⁵ Bu döneme kadar iki devlet arasında daha çok ticari ve ekonomik ilişkiler kurulurken, Tansu Çiller'in ziyareti sonrası bu ilişkiler askeri alana doğru hızlı bir şekilde evrilmeye başlamıştır. Ayrıca Oslo I görüşmelerinden bir süre sonra, 1994 yılında iki devlet arasında gizli bir güvenlik anlaşması imzalanmış, ancak anlaşmanın içeriği hiçbir zaman kamuoyuna açıklanmamıştır. Bu dönemde, ABD Kongresinde Türkiye'ye yönelik askeri ambargo uygulanacağını konuşulması üzerine hem bu kararın çıkmasını Yahudi Lobisinin desteğiyle engelleyebilmek hem de olası bir ambargo kararının çıkması halinde İsrail'in askeri teknolojisinden faydalanabilme isteği Türkiye'yi İsrail'e biraz daha yakınlaştırmıştır.²⁹⁶

1995 senesine gelindiğinde ise Türkiye'deki üst düzey subaylar tarafından bölgede İsrail'le ilişkilerin ilerletilmesi gerektiği savunulmaktaydı. Bu durumun, İsrail'in barış süreci kapsamında Ürdün'le barış anlaşması imzalamasının, İsrail'in PKK'ya karşı Türkiye'ye verdiği desteğin, İsrail'in askeri teknolojisinden yararlanma isteğinin ve Suriye'den duyulan endişesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

²⁹⁴ Teröre karşı İsrail'den destek. (04.11.1994). *Milliyet*. Mossad'dan Suriye uyarısı. (05.11.1994). *Milliyet*.

²⁹⁵ Altunışık, a.g.m., 2000, 177.

²⁹⁶ Ghariani, J. (2024). "Turkish - Israeli Relations: 'The Golden Years', 1991-2000", *Israel Affairs*, 30(1), 8.

Bunun sonucu olarak da taraflar arasında gizli temaslar kurulmuş ve Türkiye ile İsrail arasında üç bölüme ayrılan askeri iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın içeriğinde, Stratejik Değerlendirme Çalışma Grubu'nun kurulması, istihbarat iş birliğinin artırılması ve İsrail'in Türk ordusu birliklerini örgütleme ve eğitme konusunda yardım etmesi bulunuyordu. Bunun yanı sıra iki ülke arasında ticareti artırmaya yönelik bir anlaşma da imzalanmıştır. Mart 1996'da bu sefer Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, İsrail'e ziyaret gerçekleştirerek İsrail'i ilk ziyaret eden Türkiye Cumhurbaşkanı olmuştur.²⁹⁷ Bu ziyaret sırasında, iki ülke arasında bir Serbest Ticaret Anlaşması da dahil olmak üzere dört farklı anlaşma imzalanmıştır. Aynı yılın Haziran ayında ise, İsrail Devlet Başkanı Ezer Weizman, Ankara'ya ziyaret gerçekleştirmiştir.²⁹⁸

Temmuz 1996'ya gelindiğinde ise Türkiye'de hükümet değişmiş, Refah Partisi (RP) ve Doğru Yol Partisi (DYP) koalisyonu Refah-Yol ismiyle ve Necmettin Erbakan'ın başkanlığında iktidara gelmiştir. Bazı kesimlerde, Refah-Yol koalisyonun, İslami kesimde yer alması ve dış politikasını da İslam üzerinden şekillendirmesi nedeniyle Orta Doğu politikasında ve İsrail'le mevcut ilişkilerde değişikliğe gidileceği düşüncesi oluşmuştur.²⁹⁹ Bu düşüncenin oluşmasının sebepleri ise RP'nin iktidara gelmeden önceki dış politika anlayışının, geleneksel Türk dış politikasının köklü eleştirisine dayanması; Orta Doğu politikası bağlamında, esasen din kardeşliği ilkesine dayanan ve uluslararası ilişkilerde bu ilkenin belirleyici unsur olduğunu savunan bir anlayışın yansımaları olarak genellikle İslam ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi ve bu ülkelerle alternatif uluslararası kuruluşlar kurulmasının önerilmesi ve dış politika söylemlerinin önemli bir kısmında, zaman zaman antisemitizme varan biçimlerde, İsrail karşıtlığı üzerine odaklanması olduğunu söylemek mümkündür.³⁰⁰

RP, Tansu Çiller'in dışişlerine olan ilgisizliğinden yararlanarak bu alanda etkili olmaya gayret etmiştir. Bir yıllık iktidarları süresince, RP'nin genel dış politika anlayışına ve özellikle Orta Doğu politikasına bakıldığında, iki yönlü bir görünüm ortaya çıkmaktadır. RP, muhalefet döneminde sıklıkla eleştirdiği, fakat Ankara'nın

²⁹⁷ Demirel'den Ortadoğu atağı. (12 Mart 1996). *Cumhuriyet*.

²⁹⁸ Sönmezoğlu, *a.g.e.*, 2006, 581.

²⁹⁹ Lochery, N. (1998). "Israel and Turkey: Deepening Ties and Strategic Implications", 1995-98. *Israel affairs*, 5(1), 48.

³⁰⁰ Altunışık, *a.g.m.*, 1998, 341.

Orta Doğu politikasının temel öğelerini oluşturan konularda, geleneksel politikaların dışına çıkmamıştır. Bu duruma, askeri elitin ve Dışışleri bürokrasinin etkisinin neden olduğu söylenebilir. Bu iki kurum, Erbakan'ı İsrail'le yakınlaşmaya kamuoyu önünde zorlayarak, İsrail karşıtı söylemlerin Türkiye'nin menfaatleriyle uyuşmadığını kabul ettirmişlerdir. 1990'ların ortalarından itibaren İsrail ile yaşanan yakınlaşma, RP'nin iktidara gelmeden önce en çok eleştirdiği Orta Doğu politikası unsurlarından birini oluşturmaya rağmen Refah-Yol Hükümeti iktidara geldikten sonra mevcut politikaları değiştirmek bir yana, bu dönemde İsrail ile ilişkileri daha da ileri bir noktaya taşımıştır. Erbakan liderliğindeki Koalisyon, iktidara geldikten kısa bir süre sonra, daha önceki hükümetler döneminde başlatılan 54 adet Fantom uçağının modernizasyonuna dair anlaşmayı imzalamıştır. Her ne kadar Erbakan, bu anlaşmayı; belirtilenden daha yüksek bir maliyeti olacağını öne sürerek engellemeye çalıştıysa da başarılı olamamış, Hava Kuvvetleri Komutanının modernizasyon konusundaki söylemleri ve baskıları sonucu anlaşma imzalanmıştır. Ayrıca, müzakereleri daha önce başlatılan Serbest Ticaret Anlaşması da imzalanması sürecinde gecikmeler yaşansa da Refah-Yol Hükümeti döneminde TBMM'den geçmiştir. Bunun yanı sıra, 28 Ağustos 1996 tarihinde iki ülke arasında savunma alanında bilgi transferini ve teknisyen ile araştırmacıların karşılıklı eğitimini öngören Savunma Sanayi İş Birliği Anlaşması imzalanmıştır. Erbakan, Türkiye'yi ziyaret eden İsrail Dışışleri Bakanı David Levy'e karşı soğuk bir tutum sergilemesine rağmen Türk-İsrail yakınlaşmasının seyrini kesintiye uğratamamıştır. Levy ile gerçekleştirdiği görüşme sırasında, Erbakan, İsrail'in işgal altında tuttuğu topraklardan çekilmesini, Filistinlilerle imzalanan anlaşmaların şartlarına riayet etmesini ve Doğu Kudüs'teki Yahudi yerleşimlerinin boşaltılmasını talep ederek konuğunu kamuoyu önünde eleştirmiştir. Fakat basına yansıyan bilgilere göre, İsrail'e yönelik eleştirel tutumunun iç politikada sürdürülemediği ve görüşmenin samimi bir ortamda gerçekleştiği bildirilmiştir. Bu dönemde Refah Partili bazı milletvekillerinin farklı amaçlarla İsrail'i ziyaret etmesi ve Ankara'da düzenlenen İsrail'in kuruluşu kutlamalarına katılımları, Erbakan'ın İsrail karşıtı söylemleri ile çelişir nitelikteydi. Refah Partisinin iktidara katılımından memnun olmayan ordunun, Erbakan'ın izlediği dış politika nedeniyle rahatsızlık seviyesi de artmaktaydı. RP'li siyasilerin düzenlediği mitinglerde, İsrail karşıtı ve Hamas ile Hizbullah'ı öven söylemlerde bulunması ordu içerisinde, İsrail'le kurulan yakın ilişkilere zarar geleceği endişesine neden olmuş ve RP'nin, İran ile yakın ilişkiler

kurmaya çalışması bu endişeyi perçinlemiştir. Refah-Yol döneminde, İsrail’le ilişkiler biraz daha ilerletilirken, Arap devletleriyle ilişkilerdeki ilerleme beklenildiği gibi olmamış, Müslüman ülkelerle ilişkiler, ticari ve ekonomik alandan öteye gitmemiştir. Türkiye iç siyasetinde kriz derinleşirken, İsrail ve Türkiye’nin askeri elitleri arasındaki ilişki gittikçe ilerlemiştir. İsrail’in Türkiye Büyükelçisi Zvi Elpeleg’i ise RP’nin komşularıyla ilişkilerini geliştirmek istemesini olumlu karşılamış ve Türkiye’nin komşularıyla iyi ilişkiler içerisinde olmasının İsrail’in faydasına olduğunu, aksi durumun İsrail’e faydası olmayacağını ifade etmiştir. Erbakan’ın aksine 29 Mayıs 1996’da iktidara gelen Netanyahu ise Türkiye ile ilişkilerin önemini her fırsatta vurgulamıştır.³⁰¹

Yaklaşık bir yıl süren Refah-Yol Koalisyonu, Erbakan’ın istifası ile son bulmuş ve Haziran 1997’de Anavatan Partisi, Demokratik Sol Parti ve Demokrat Türkiye Partisinin oluşturduğu koalisyon hükümeti kurulmuş ve Mesut Yılmaz başbakan olmuştur. İsrail, bu değişimden memnurluk duymuştur.³⁰² 30 Haziran 1997’de kurulan Anasol-D Hükümeti, Refah-Yol Hükümeti’ne kıyasla Türkiye’nin Orta Doğu politikasındaki açmazları aşabilecek bir potansiyele sahip görünmekteydi. Özellikle Demokratik Sol Parti (DSP), uzun süredir dış politika alanında en fazla projeye sahip parti olarak dikkat çekmekteydi. DSP’nin ‘bölge merkezli dış politika’ yaklaşımı, Türkiye’nin uluslararası alanda daha saygın bir konuma gelmesi ve müttefikleriyle daha dengeli ilişkiler kurabilmesi için bölge ülkeleriyle güçlü ilişkiler geliştirilmesi gerektiği varsayımına dayanmaktaydı. Bu anlayış, Türkiye’nin Orta Doğu ile ilişkilerinde yeni açılımlar sağlaması açısından önemli bir perspektif sunmaktaydı.³⁰³ İktidara gelmesinin hemen ardından Anasol-D koalisyonu, Arap komşuları ve İran ile ilişkileri güçlendirme yönünde bir politika benimsemiştir. Bu doğrultuda, Suriye ile ilişkilerdeki tikanıklığı gidermeyi amaçlayan belirgin adımlar atılmıştır. İlk olarak, bir Dışişleri Bakanlığı yetkilisi, PKK meselesi dahil çeşitli konuları ele almak üzere Suriyeli yetkililerle görüşmek için Şam’a gönderilmiştir. Bu ziyaret, yaklaşık 20 aydır tamamen askıya alınmış olan Türkiye-Suriye diyalog sürecinin yeniden başlamasına zemin hazırlamıştır. Mart 1998’de Katar’ın Doha kentinde düzenlenen İKÖ Dışişleri Bakanları toplantısı sırasında, Türkiye ve Suriye Dışişleri Bakanları arasında dört saat

³⁰¹ Altunışık, *a.g.e.*, 1998, 341-343. Bölükbaşı, *a.g.m.*, 1999, 149. Lochery, *a.g.m.*, 1998, 49-51.

³⁰² Lochery, *a.g.m.*, 1998, 52.

³⁰³ Altunışık, *a.g.e.*, 1998, 346.

süren olumlu bir görüşme gerçekleşmiş ve Türkiye Dışışleri Bakanı İsmail Cem ile Suriye Dışışleri Bakanı Faruk el-Şara, iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi konusunda görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Görüşmede ayrıca Irak'taki mevcut duruma dair değerlendirmeler de yapılmıştır. Yeni hükümet, bu dönemde Irak konusunda bölgesel iş birliğine dayalı bir politika geliştirme girişiminde bulunmuş ve 'Komşuluk Forumu' adı altında iş birliğini teşvik eden dört maddelik bir plan önermiştir. Aynı zamanda, Türkiye-İran ilişkilerinde de iyileşme sinyalleri alınmıştır. İki ülke, karşılıklı büyükelçi atamaları yoluyla diplomatik ilişkileri normalleştirirken, Türk Dışışleri Bakanlığı, İran içinde PKK kamplarının bulunmadığını ve sınır kontrolü ile ilgili zorlukların bu tür sorunlara yol açabileceğini ifade etmeye başlamıştır. Bu bağlamda, güvenlik konularını ele almak üzere iki ülke arasında üç farklı düzeyde periyodik toplantılar düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.³⁰⁴

Türkiye'nin, dış politikada başta komşu devletler olmak üzere bölge devletleriyle ilişkilerini geliştirme çabasına girmesinin sebebi, Dışışleri Bakanı İsmail Cem'in de üyesi olduğu küçük koalisyon ortağı DSP'nin, uzun süredir bölgesel dış politika olarak tanımlanan yaklaşımından kaynaklanıyordu. Bu anlayışa göre, bölgesindeki ülkelerle iyi ilişkiler kurmuş bir Türkiye, daha güçlü ve bağımsız bir dış politika yürütebilecekti. DSP, bu çerçevede Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerini normalleştirmesini savunmuş ve bu adımları Ankara'nın, karşı karşıya olduğu sorunları çözme açısından faydalı görmüştür. Koalisyon hükümeti ise Refah Partisi'nin İslam ülkeleriyle kardeşlik vurgusu yapan söyleminden ziyade, bölgesel gelişmeleri stratejik bir bakış açısıyla değerlendirerek Türkiye'nin Arap dünyasından daha fazla izole olmasını önlemeye çalışmıştır. Bu doğrultuda, Türkiye'nin komşularıyla bağlarını güçlendirerek bölgesel izolasyondan kaçınmasını ve seçeneklerini genişletmesini, böylece gelecekteki bölgesel gelişmelerde daha etkin bir rol oynamasını hedeflemiştir. Türkiye'nin Arap devletleri ve İran ile artan temasları, 'Türk-İsrail ilişkilerini yavaşlatıyor' algısına rağmen söz konusu temaslardan dolayı, iki ülke arasındaki ilişkilerde bir gerileme yaşanmamıştır. Ankara'nın, komşularıyla ilişkileri iyileştirmeye yönelik çabaları, Türkiye-İsrail ilişkilerinde yoğun etkileşimden daha dengeli normal bir ilişkiye geçiş olarak değerlendirilmiş ve bu durum ekonomik, siyasi ve güvenlik alanlarında iş birliğini engellememiştir. Ekim 1997'de İsrail

³⁰⁴ Altunışık, *a.g.m.*, 2000, 184.

Genelkurmay Başkanı Amnon Şahak'ın savunma sanayilerinde stratejik koordinasyon ve iş birliği görüşmeleri için Türkiye'ye gelişi, iş birliğinin devam ettiğini göstermiştir. Sonuç olarak, Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkiler, karşılıklı çıkarlar doğrultusunda gelişmeye devam etmiştir.³⁰⁵

Yukarıda da belirtildiği üzere Anasol-D Hükümeti döneminde Ankara'nın temel amacı, bölgedeki sorunları komşularıyla 'yapıcı diyalog' yoluyla çözmektir. İsrail ile olan ilişkiler ise yoğun etkileşimden daha dengeli bir normal bir ilişki boyutunda ekonomik, siyasi ve güvenlik alanlarındaki iş birliğinin sürdürüldüğü bir seyir izlemekteydi. Fakat bölgeye yönelik dış politikadaki bu değişim orduyu rahatsız etmiş olacak ki Temmuz 1998'de Dışişleri Bakanı Cem, İsrail'e bir ziyaret gerçekleştirmiş ve ziyaret sırasında basına verdiği demeçte: *"Türkiye'de bazı çevrelerin bizim komşu ülkelerle daha iyi ikili ilişkiler kurma çabalarımızın İsrail'le ilişkilerimizi zayıflattığını söylediklerini biliyorsunuz. Ama, tam tersine, bunun böyle olmadığını İsrail Başbakanının kendisi söylemiştir."* sözlerini söylemesi, ortaya atılan bu iddiaların doğruluğunu ispatlar nitelikteydi.³⁰⁶ Anasol-D Hükümetinin benimsemiş olduğu komşularla normalleşme dış politika hedefi, yalnızca İran'la ilişkilerin normalleşmesine katkı sağlarken İsrail'le ilişkilerin daha da güçlenmesine olanak tanımıştı. Temmuz 1998'de, İsrail Başbakanı'nın İsrail-Türkiye iş birliğini duyurmasının ardından, Türkiye Başbakanı Mesut Yılmaz, İsrail'i ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında, Akdeniz'de daha önce Türkiye, İsrail ve ABD deniz kuvvetlerinin katılımıyla gerçekleştirilen ortak tatbikatın ardından, bu kez Doğu Akdeniz'de yalnızca Türkiye ve İsrail arasında ikinci bir tatbikat düzenleneceği açıklanmıştır. İsrail ziyaretinin Şam tarafından eleştirilmesi üzerine Yılmaz; Suriye'nin İsrail ziyaretini nasıl yorumladığının umurunda olmadığını, herkesin Suriye'nin düşmanca niyetlerinin farkında olduğunu ifade etmiş ve bu sert söylemler, Ekim 1998'de krize dönüşmüştür. Yaşanılan kriz sırasında İsrail'in, Suriye sınırındaki askeri varlığını azaltması, Türkiye tarafından Tel Aviv'in, Şam'la yakınlaşma niyetinde olduğu şeklinde yorumlanmış ve Türkiye, düzenlenmesi planlanan ikinci tatbikatı iptal etmiştir.³⁰⁷

³⁰⁵ Altunışık, *a.g.m.*, 2000, 184-185. Lochery, *a.g.m.*, 1998, 52.

³⁰⁶ Altunışık, *a.g.e.*, 1998, 349.

³⁰⁷ Altunışık, *a.g.m.*, 2000, 185. Sönmezoğlu, *a.g.e.*, 2006, 583.

Bu gelişmelerin ardından, kamuoyunda Türkiye ile İsrail ilişkilerin olumsuz etkilendiği ve son dönemde yakalanılan yakınlaşmada bazı geri adımlar atılacağı yönünde söylentiler çıkmıştır. Bunun üzerine, Temmuz 1999'da Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, İsrail'e bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu vesileyle, Türkiye'nin İsrail ile Suriye arasında oluşabilecek bir yakınlaşmadan rahatsızlık duymayacağını ifade etmiştir. Bu açıklama, konuya dair çıkan söylentilere yanıt niteliğinde olmuştur. Demirel'in İsrail ziyaretinden kısa bir süre sonra 17 Ağustos 1999'da Marmara'da yaşanan deprem felaketi Türkiye'de derin yaralar oluşturmuş, ülkeye gönderilen yardımlarda İsrail ön plana çıkmıştır. 8 uçak, 271 kişilik kurtarma ekibi ve önemli miktarda insani yardım malzemesiyle Türkiye'nin yanında yer alan İsrail, sonrasında da Adapazarı yakınlarında, prefabrik evlerden oluşan 312 konutluk bir yerleşim alanı inşa etmiştir. 'Türkiye-İsrail Köyü' olarak adlandırılan bu yerleşim alanının açılışını ise İsrail Başbakanı Ehud Barak bizzat gerçekleştirmiştir. Kasım 1999'da İstanbul'da düzenlenen Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı Zirvesi'ne katılan İsrail Başbakanı Ehud Barak'a, Başbakan Bülent Ecevit, *"Olağanüstü bir insanlık dersi veriyorsunuz. Türk halkı bu yaptıklarınızı hiçbir zaman unutmayacaktır"* sözleriyle teşekkürlerini sunmuştur.³⁰⁸

Türkiye-İsrail ilişkilerinde yakalanılan bu olumlu ivme 2000'in ikinci yarısı itibariyle durgunlaşmaya başlamıştır. İlişkilerde durgunlaşmanın yaşanacağını gösteren ilk gelişme, İsrail Eğitim Bakanı'nın Nisan ayında Knesset'te yaptığı bir konuşmada İsrail'de eğitim kitaplarında Ermeni soykırımına ilişkin bazı bilgilerin yer alacağı söylemi olmuştur. Bu olay Türkiye'de tepkilere neden olmuş ve Dışişleri Bakanlığı, diğer bakanlıklara bir genelge yollayarak 10 Mayıs'ta Ankara'da İsrail Büyükelçiliğinde düzenlenecek İsrail Milli Günü resepsiyonuna hiçbir bakanın katılmamasını bildirmiştir.³⁰⁹ Öte yandan, 2000 boyunca Türkiye-İsrail ilişkilerini etkileyen bazı unsurlar olmuştur. Birincisi, 1999 yılında Öcalan'ın Suriye'den çıkarılarak Türkiye'ye getirilmesinin ardından, Ankara ile Şam arasında diyalog sürecinin başlamasıyla Türkiye'nin geçmişte bölgede izlediği denge politikasına geri dönme yönünde adımlar atmasıdır. Hafız Esad'ın vefatının ardından Beşar Esad'ın Suriye devlet başkanlığına seçilmesi, Türkiye tarafından Orta Doğu barışı ve Türkiye-

³⁰⁸ Yilmaz, M. E. (2010). "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri", *Akademik Orta Doğu*, 4(2), 57. Sönmezoğlu, a.g.e., 2006, 583.

³⁰⁹ Erhan, Kürkcüoğlu, a.g.e., 2016, 574.

Suriye ilişkileri açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Bu süreçte, Suriye ile ekonomik ve diplomatik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik bir kararlılık sergilenmiştir. Ayrıca, 1999 yılı sonunda İsrail ile Suriye arasında Washington’da yapılan görüşmelerde oluşan olumlu atmosfer, Türkiye’nin denge politikasını benimsemesini destekleyen önemli bir faktör olmuştur. Tel Aviv ve Şam arasındaki ilişkilerin yumuşama ihtimali, Ankara’nın her iki tarafla dengeli bir ilişki sürdürme stratejisini güçlendirmiştir.³¹⁰

İkincisi, 2000 yılında Türkiye-İsrail savunma sanayi iş birliğinin en üst seviyeden bir gerileme sürecine girmesidir. Ankara, bu dönemde saldırı helikopteri ihalesini İsrail-Rus konsorsiyumunu eleyerek bir ABD firmasına vermiş ve daha önce Ankara tarafından, İsrail’e verileceği söylenen tank modernizasyonu projesinde ise İsrail firmalarına yönelik herhangi bir somut adım atmaması Tel Aviv’de endişe yaratmıştır. Bu gelişmeler üzerine İsrail Başbakanı Ehud Barak, savunma yetkilileriyle birlikte 28 Ağustos 2000’de Ankara’yı ziyaret ederek ilişkilerdeki olumsuzluğu gidermeye çalışmıştır. Ancak Türkiye, ABD ile ilişkilerini öncelikli tuttuğunu göstererek ihale kararından vazgeçmemiştir. Buna karşılık, İsrail, 2000 sonbaharında Ermeni soykırımı iddialarının ABD Kongresinde gündeme alınması sürecinde kayıtsız bir tutum sergilemiştir. Önceki yıllarda Türkiye ile birlikte bu tür tasarıların engellenmesinde aktif rol oynayan Yahudi lobisi, bu dönemde hareketsiz kalmıştır. Fakat, Başkan Clinton’un müdahalesiyle tasarının gündemden çekilmesi sırasında Yahudi lobisinin yeniden devreye girmesi, Türk-Amerikan ilişkilerinin seyrinin, Türk-İsrail ilişkilerinin durumu ile ne kadar yakından bağlantılı olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir.³¹¹

Üçüncüsü ise İsrail tarafından işgal edilen topraklarda Filistinlilerin İkinci İntifada’yı başlatması ve bu olaylara Türkiye’nin yaklaşımıydı. İkinci İntifada’nın başlamasının sebeplerine bakılacak olursa, 28 Eylül 2000’de İsrail muhalefet lideri Ariel Şaron’un El-Aksa Camii’ni ziyareti, Filistinliler tarafından bir provokasyon olarak değerlendirilmiş ve İkinci İntifada’nın görünürdeki nedeni olarak gösterilmiştir. Halbuki ayaklanmayı asıl tetikleyen faktör, yedi yıllık barış süreci boyunca Filistinlilerin ekonomik ve toplumsal koşullarında hiçbir iyileşme sağlanamaması ve

³¹⁰ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 576.

³¹¹ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 577.

durumlarının daha da kötüleşmesi idi. İkinci İntifada, Oslo Anlaşmalarının yapısal ve prosedürel eksikliklerine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış, aynı zamanda İsrail'in şiddet politikalarına karşı bir direniş olarak şekillenmiştir. Filistinliler, bu ayaklanma ile işgalin sona erdirilmesi ve bağımsız bir devlet kurulması yönündeki uzun süreli taleplerini dile getirmişlerdir. Özellikle Camp David Zirvesi'nde, bağımsız bir Filistin devletine yönelik umutların karşılanmadığı açıkça görülmüş, bu durum ayaklanmanın temel gerekçelerinden biri haline gelmiştir.³¹² İkinci İntifada ile oluşan çatışma ortamında İsrail'le Filistinliler arasındaki asimetrik güç, bölgede çatışmaları daha kanlı hale getirmiştir. İkinci İntifada sırasında, İsrail güvenlik güçlerinin Filistinli protestoculara karşı otomatik silahlarla müdahale etmesi ve FKÖ'ye ait Gazze'deki binalara ve sahil güvenlik gemilerine helikopter saldırıları, Türkiye'de büyük bir tepkiyle karşılandı. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve Başbakan Ecevit, olayların bir an önce durdurulmasının, barış sürecinin devam edebilmesi için hayati önem taşıdığını vurgulamışlardır. Diğer taraftan İkinci İntifada, İsrail ve Filistin'deki barış karşıtlarının hala güçlü olduğunu ve bölgedeki barışın sağlanabilmesi için temel sorunların, özellikle Kudüs'ün statüsünün çözülmesi gerektiğini ortaya koymuştur. İsrail'deki sertlik yanlıları "toprak karşılığı barış" fikrini reddederken, Filistin'de Hamas ve İslami Cihat gibi gruplar, Arafat'ın liderliğini hiçe sayarak İsrail'in yok edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu süreç, barışın ancak bu temel meselelerin çözülmesiyle mümkün olabileceğini göstermiştir.³¹³

İkinci İntifada'nın patlak verdiği bu dönemde Türkiye, Orta Doğu'daki barış sürecine katkı sağlamak adına aktif bir rol üstlenmeye gayret göstermiştir. Resmi olarak arabuluculuk yapmasa da Dışişleri Bakanı İsmail Cem, İsrail, Filistin ve Mısır arasında sık sık görüşmeler gerçekleştirerek Türkiye'nin bölgedeki etkisini artırmayı hedeflemiştir. Ne var ki İsrail ile gerçekleştirilen bu yoğun iş birliği, özellikle Arap dünyası tarafından Türkiye'nin tarafsızlık ve dengeli tutumuna zarar vermesi olarak algılanmıştır. Bu durumu gören Ankara, İsrail ile olan ilişkilerinin görünürlüğüne sınırlamak için bazı adımlar atmıştır. Örneğin, askeri iş birliği çerçevesinde planlanan stratejik toplantılar, Türkiye'nin isteğiyle ertelenmiş ve 2000 yılı sonunda gerçekleşmemiştir. Bu erteleme, Türkiye'nin Orta Doğu'daki yeni rolüne uygun bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, Cumhurbaşkanı Sezer'in İstanbul'daki

³¹² Özkoç, *a.g.m.*, 2009, 189-190.

³¹³ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 577.

İslam Konferansı Ekonomik İş Birliği Daimi Konseyi (İSEDAK) toplantısında İsrail'i eleştiren konuşması, Türkiye-İsrail ilişkilerindeki gerilimi bir kez daha gözler önüne sermiştir. Bu süreçte Türkiye, Orta Doğu'daki dengeleri gözeterek, İsrail ile ilişkilerini daha dikkatli ve stratejik bir şekilde yönetmiştir. 6 Şubat 2001'de Ariel Şaron'un İsrail başbakanı olmasının ardından, Filistin politikasındaki sertleşme Ankara tarafından kaygıyla izlenmiştir.³¹⁴

Ariel Şaron'un başbakanlık görevine gelmesinin ardından, 2001 yılı Nisan ayında İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres, Ankara'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin ardından, aynı yılın Ağustos ayında İsrail Savunma Bakanı Benyamin Ben Eliezer de Türkiye'ye gelerek, iki ülke arasındaki ilişkilerin güçlenmesinden ve özellikle İran gibi bölgedeki ortak tehditlere karşı geliştirilen "ulusal savunma kalkını" projesinden bahsetmiştir. 8 Ağustos 2001'de İsrail Başbakanı Ariel Şaron'ın Türkiye'ye gerçekleştirdiği bir günlük ziyaretin ardından, iki ülke Arrow-2 Füzesavar Füze sistemi üzerinde ortak üretim anlaşmasına varmış olsa da Türkiye bu ziyaretin bir müttefikler arası toplantıdan ziyade, Orta Doğu'daki artan gerilimi azaltmaya yönelik bir diplomatik çaba olarak algılanmasını sağlamaya çalışmıştır.³¹⁵ Ağustos 2001 tarihinde Ariel Şaron ile Başbakan Bülent Ecevit Ankara'da görüşme gerçekleştirmiş, görüşmede Ecevit, Şaron'a "*Filistinliler ile görüş, yoksa ikili ilişkilerimiz geriler*" uyarısında bulunmuştur. İsrail basını ise Ecevit'in uyarılarının Avrupalı diğer liderlerinkinden daha önemli olduğunu ifade etmiştir.³¹⁶

Ankara'nın bu tutumu, Orta Doğu'daki siyasi dengelerde Arap ülkeleriyle ilişkilerini zedelememe çabasıyla birlikte, İsrail'in, Netanyahu ve Barak dönemine kıyasla Ariel Şaron liderliğinde izlediği sert politikaları dengeleme arayışını da yansıtmaktadır. Ayrıca, ABD ve bazı Batı ülkelerinin Ankara'nın bakış açısına paralel görüşlere sahip olması, Türkiye'nin bu duruşuna duyduğu güveni artırmıştır. Özellikle Ariel Şaron'un iktidara gelişiyle İsrail'in Filistinlilere yönelik katı politikalarının Avrupa Birliği tarafından yoğun bir şekilde eleştirildiği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, AB üyeliği hedefi doğrultusunda önemli adımlar atan Türkiye'nin, bu eleştirileri göz ardı etmesi mümkün görünmemektedir. Türkiye-AB ilişkilerinin derinleşmesiyle, Türkiye'nin İsrail'in Filistin politikalarına yönelik eleştirilerinin

³¹⁴ Erhan, Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 578.

³¹⁵ Sönmezoğlu, *a.g.e.*, 2006, 584.

³¹⁶ Ecevit'i Dinleyin. (10 Ağustos 2001). *Milliyet*.

artacağına dair bir eğilimden söz edilebilir. Ankara, bir yandan Filistin meselesi dolayısıyla diplomatik açıdan İsrail'e karşı daha temkinli politikalar izlerken diğer yandan ortak askeri tatbikatlar gerçekleştirerek ilişkilerde yakalanan yakınlığı belirli bir seviyede sürdürmüştür. Fakat Nisan 2002'de Türkiye ile İsrail arasında yaşanan bir olay iki devlet arasında krize dönüşecektir. 2002 yılında Başbakan Ecevit, Ariel Şaron'un Filistinlilere yönelik sertlik politikaları hakkında sert eleştirilerde bulunmuş ve İsrail'in Filistinlilere yönelik uyguladığı politikayı "soykırım" olarak tanımlamıştır. Bu açıklama, Türkiye-İsrail ilişkilerinde ciddi bir diplomatik krize yol açmış ve ABD'deki Yahudi lobisinin de Türkiye'ye yönelik eleştirilerine neden olmuştur. Öte yandan Ecevit'in daha sonra bu ifadeleri nedeniyle üzüntüsünü dile getirmesiyle kriz yatıştırılmıştır.³¹⁷

4.2.2. Türkiye-İsrail Askeri İlişkileri

1990'lar boyunca, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerdeki yakınlaşmanın yanı sıra, belki de en dikkat çekici gelişme, askeri ilişkilerdeki yoğunlaşma olmuştur. Askeri alandaki yakınlaşmada yukarıda da belirtildiği üzere Türkiye'deki askeri elitin ağırlığını koymasının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu alandaki yakınlaşmanın yalnızca askeri elitin ağırlığını koymasıyla gerçekleştiğini söylemek biraz sığ bir yorum olacaktır. Değişen dünya sisteminde, iki devletin de kendini yeniden konuşturması ve bölge politikalarındaki önemli gelişmeler, her iki devletin de güvenlik konusunda yaşadıkları endişe ve nihayetinde uygun konjonktürün oluşması ikili ilişkilerin çeşitlenmesini sağlamıştır.

Yukarıda değinildiği üzere, 1990'ların başı itibarıyla yaşanan Körfez Savaşı ve devamında Madrid Konferansı'yla başlanan barış süreci Türkiye ile İsrail'in diplomatik ilişkilerde yakınlaşmasına yol açmıştır. Her iki devletin farklı şekilde de olsa bölgedeki Irak, İran ve Suriye gibi ülkelere algıladığı tehdit, Türkiye ve İsrail'i askeri alanda da yakınlaşmaya itmiştir. Hatta, 1990'lar boyunca askeri alandaki yakınlaşma, siyasal, ekonomik ve kültürel yakınlaşmaya kıyasla çok daha ön planda olmuştur. Kuruluşu itibarıyla, etrafının düşmanlarıyla çevrili olduğu algısıyla ulusal güvenliğini dış politikasının ana ögesi haline getirmiş İsrail ile 1990'larda ulusal çıkarları doğrultusunda dış politikasını yeniden şekillendiren ve Soğuk Savaş sonrası asıl tehdidin artık kuzeyden değil de güneyden geleceği düşüncesi sonrasında

³¹⁷ Sönmezoğlu, *a.g.e.*, 2006, 584-585.

Türkiye'nin de Orta Doğu'ya güvenlik odaklı bakması³¹⁸ iki devleti ortak noktada buluşturarak güvenlik alanında dolayısıyla askeri alanda iş birliğe gitmelerine yol açmıştır. Türkiye açısından, Orta Doğu artık birinci dış güvenlik konusu haline gelmiştir.

Türkiye-İsrail askeri ilişkileri, İsrail'in 1985'te Lübnan'dan çekilme kararı alması sonrası, iki devletin askeri kurumları arasında gizli ve karşılıklı ziyaretlerin yapılmasıyla başlamıştır. İlk somut adımlar dönemin İsrail Savunma Bakanı Yitzhak Rabin ve Savunma Bakanlığı Genel Müdürü David Ivry'in girişimleri ile 1986'da İsrail'in, Türkiye ile Amerikan yapımı Phantom savaş uçaklarının modernizasyonu için müzakerelere girmesiyle yaşanmıştır. 1987'de taraflar anlaşmanın eşiğine gelmiş fakat Filistin'de başlayan intifada nedeniyle anlaşma ertelenmiştir. İsrail, Türkiye ile askeri ilişkilerini 1980'lerin ikinci yarısı itibarıyla geliştirmeye hevesliydi. Bu durumu, Ivry'in *"Bölgede güvenliğin sağlanması açısından Türkiye etkin bir rol üstlenebilir... Türkiye-İsrail arasındaki askeri iş birliğinin bir ittifak niteliği taşımadığını bilmekle birlikte baskıyla İsrail'den taviz elde etmek isteyen ülkeler, İsrail'in bölgedeki normalleşmesini arzulamıyor."* sözleri ispatlar niteliktedir.³¹⁹ Oslo süreci sonrası İsrail'in Ürdün'le barış anlaşması imzalaması üzerine çok daha ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. Kasım 1993'te Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, İsrail'e ziyaret gerçekleştirmiş ve bu ziyaretin ardından yaptığı açıklamada, Orta Doğu'da yeni bir düzen oluştuğunu, artık ne Türkiye'nin ne de İsrail'in bölgede terör eylemlerine müsaade etmeyeceğini, hiçbir ülkenin de topraklarını teröristlerin eğitimi ve hareketleri için kullanırmaması gerektiğini belirtmiştir.³²⁰ Ardından, 11 Nisan 1994'te Ankara'yı ziyaret eden İsrail Dışişleri Bakanı Peres ile Hikmet Çetin ortak bir basın toplantısı gerçekleştirerek, AGİT'e göre modellenecek bir Orta Doğu Güvenlik ve İş birliği Konferansı kurmak için *"Türkiye'nin İsrail ile liderliği üstlenmek üzere anlaştığını"* duyurmuşlardır. Bahsi geçen yapının amaçları arasında, Orta Doğu'da barış ve istikrara yönelik tehditleri tartışmak ve etkisiz hale getirmek ve ekonomik ve teknik iş birliğini teşvik etmek yer almıştır. Türkiye ve İsrail bu yapılanmaya, radikal gruplardan kaynaklanan terörizmi bölgesel istikrar için büyük bir tehdit olarak gören

³¹⁸ Balcı, A. (2011). "Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin bir Karşılaştırma", *Ortadoğu etütleri*, 2(2), 121.

³¹⁹ Yılmaz, a.g.e., 2001, 65. Bengio, a.g.e., 2010, 96-97.

³²⁰ Bölükbaşı, a.g.m., 1999, 147.

Mısır, Ürdün, Fas, Tunus ve diğer ılımlı Arap devletlerini de dahil etmeyi ummuştur. Bunun üzerine, Haziran 1994'te TBMM tarafından oluşturulan bir milletvekili grubu İsrail'e gitmiş ve burada İsrailli mevkidaşlarıyla bölgesel iş birliği konusundaki görüşmeler gerçekleştirmişlerdir.³²¹

Aralık 1991'de Genelkurmay Başkanlığı Plan Prensipler Başkanı Korgeneral İlhan Kılıç, *"Türkiye'nin bugün idame ettiği kuvvetlerin yapısı, modern orduların ve komşu ülkelerin kuvvetleri ile kıyaslandığında; mevcut kuvvetin başta modernizasyon olmak üzere birçok alanda hem nicelik hem de nitelik açısından gerek Türkiye'nin gerekse ittifakın savunması için hedeflenen asgari kuvvetin gerisinde olduğunu"* söyleyerek, orduda modernizasyonun gerekliliğini vurgulamıştır.³²² Ancak, başta ABD olmak üzere Türkiye'nin Batılı müttefikleri, kendileri tarafından temin edilen çeşitli platformların Türkiye'nin NATO amaçları dışında sivillere karşı ya da Irak'ın kuzeyine operasyonlar gibi farklı gayelerle kullandığını iddia ederek Türkiye'nin bu ihtiyacını karşılamaya pek sıcak yaklaşmıyordu.³²³ 1995 sonrasında Türkiye'nin sınır ötesi operasyonlarının geniş kapsamlı askerî harekâtlara dönüşmesi, ülkenin savunma platformları ve mühimmat temin ettiği bazı AB üyesi ülkelerle diplomatik ilişkilerinde gerilimlere yol açmıştır. Bu süreç, Ankara'nın bazı NATO müttefiklerine yönelik güven algısını sarsmış ve belirli ülkeleri 'güvenilmez' olarak değerlendirmesine neden olmuştur. Örneğin, 21 Haziran 1994 tarihinde imzalanan anlaşmaya rağmen, ABD Kongresi'nin Türkiye'ye satışını onayladığı msket bombalarının teslimatını geciktirmesi, Türk askeri yetkililerini alternatif tedarik kaynakları arayışına yöneltmiş ve bu doğrultuda İsrail ile görüşmelere başlanmıştır.³²⁴ Askeri elit tam da bu noktada askeri teçhizat temini ve modernizasyonu açısından İsrail'le ilişkilerdeki yakınlaşmayı fırsat olarak görmektedir.

1994 senesi, Türkiye ile İsrail arasında askeri yakınlaşma açısından dönüm noktası olmuştur. 31 Mart 1994'te iki devlet arasında Güvelik ve Gizlilik Anlaşması adlı bir anlaşma imzalanmış, buna göre taraflar arasında anlaşmaya bağlı olarak aktarılan tüm bilgi ve tecrübelerin Gizlilik ve Güvenlik Anlaşmasının hükümlerine tabi olacağı belirtilmiştir. 31 Mayıs'ta Savunma Bakanlığı Dış Tedarik Dairesi

³²¹ Gruen, *a.g.m.*, 1995, 64-65.

³²² Özcan, *a.g.e.*, 2005, 59.

³²³ Süper Kobralara Engel. (23 Şubat 1996). *Milliyet*.

³²⁴ Özcan, *a.g.e.*, 2005, 60.

Başkanı Recai Önder anlaşmayı imzalamak için İsrail'e gitmiştir.³²⁵ Türkiye'nin, askeri teçhizatın modernizasyonu kapsamında gerçekleştirdiği ilk eylemlerinden biri, 31 Mayıs-3 Haziran tarihleri arasında Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Halis Burhan'ın İsrailli yetkilerle görüşme yapmak ve inceleme gerçekleştirmek amacıyla İsrail'e gönderilmesi olmuştur.³²⁶ Kısa bir süre sonra taraflar arasında askeri ilişkilerin geliştirilmesine yönelik bir adım daha atılmış, 1980'de iki devlet arası diplomatik ilişkilerin ikinci katiplik seviyesine indirilmesiyle geri çağrılan askeri ataşeler, Temmuz 1994'te yeniden atanmıştır.³²⁷

İsrail'in uzmanlık alanı olan askeri teknolojilere dair görüşmeler ve bilgi paylaşımı, Türkiye'de Genelkurmay ve Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nın koordinasyonunda yürütülmüştür. Türkiye, özellikle sınır güvenliğini artırmak amacıyla, İsrail'in terörist sızmalarına karşı geliştirdiği insansız hava araçları, sınır boylarında tehditleri tespit eden 'tel sistemleri' ve karanlıkta operasyon kabiliyeti sağlayan gece görüş sistemleri gibi teknolojilerine ilgi göstermiştir. PKK ile mücadelede kritik öneme sahip bu ekipmanları üreten İsrail firmaları, üzerlerindeki ticaret kısıtlamaları nedeniyle ihalelere ABD ve İsviçre'deki bağlantıları aracılığıyla katılmıştır. Türk savaş uçaklarının havada kalma süresini artırmak amacıyla ABD'den 6 adet KC-135 tanker uçağı tedarikinde yaşanan sorunlar üzerine, Türkiye, benzer işlevi gören Boeing-707 tanker uçaklarını kullanan İsrail ile teknik bilgi paylaşımı için iletişime geçmiştir. Bu çerçevede, Mayıs 1994'te, İsrail yapımı bir tanker uçağı Türkiye'de üç gün boyunca detaylı incelemeye tabi tutulmuştur. Uçağın teknik özelliklerinin Türkiye'nin ihtiyaçlarına büyük oranda uyum sağlaması, Türk askeri yetkililer tarafından olumlu karşılanmıştır.³²⁸ İki devlet arasındaki askeri ilişkilerdeki yakınlaşma, savunma sanayi alanında iş birliği projeleri kapsamında İsrail Savunma Sanayi tesislerini incelemek amacıyla 17-21 Ekim 1994 tarihlerinde Milli Savunma Bakanı Müsteşarı Korgeneral Teoman Erkan'ın İsrail'e gönderilmesiyle sürdürülmüştür.³²⁹ Erkan'ın İsrail ziyareti sonrası Kasım 1994'te Başbakan Tansu Çiller de İsrail'i ziyaret etmiş, bu ziyaret sırasında bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalardan en öne çıkanı, İsrail Havacılık Enstitüsünün, Türk Hava Kuvvetleri

³²⁵ Yılmaz Şahin., *a.g.e.*, 2001, 66. BCA.30-18-1-2.779.584.6.

³²⁶ BCA.30-18-1-2/778.578.4.

³²⁷ Türk-İsrail Askeri İlişkileri Isınıyor. (23 Temmuz 1994). *Cumhuriyet*.

³²⁸ Tavlaş, *a.g.m.*, 1999, 93.

³²⁹ BCA. 30-18-1-2/791.627.2.

(THK) envanterinde bulunan kırktan fazla F-4 Phantom uçaklarını 500 milyon\$ değerindeki modernizasyon projesi olmuştur. Çiller, bu projeye sıcak baktığını toplantılar sırasında ayrıca belirtmiş ve diğer taraftan iki devlet arasında terörizm ve diğer suçlarda da iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Bunun yanı sıra, Türkiye istihbaratı Milli İstihbarat Teşkilatı ile İsrail istihbaratı Mossad arasında da görüşmeler gerçekleştirilmiş ve Mossad Türkiye’yi Suriye konusunda uyarmıştır.³³⁰ 1994’ten 1996’ya kadar Ankara’da İsrail Askeri Ataşesi olarak görev yapan Beni Sheffer ise Türkiye-İsrail yakınlaşmasının Rabin’in Orta Doğu’daki istikrarlı ülkeleri birbirine bağlama vizyonunun bir parçası olarak görmüş, Türkiye-İsrail yakınlaşmasına daha sonra Mısır’ın dahil olacağını düşünmüş fakat beklediği gibi olmamış Kahire bu yakınlaşmaya sıcak bakmamıştır.³³¹

1995 senesinde, Haziran 1994’te Hava Kuvvetleri Komutanı Halis Burhan’ın İsrail’e yaptığı ziyaret sonrasında hazırladığı bir rapor doğrultusunda Türkiye ile İsrail arasındaki askeri ilişkilerin derinleştiği gözlemlenmektedir. Bahsi geçen raporda Burhan, İsrail’in PKK ile mücadelede, F-16’ların modernizasyonunda ve ekonomik konularda yardıma hazır olduğunu not etmiştir. Raporda, İsrail’in Türkiye’ye PKK sorununda her türlü yardıma hazır olduğunun altı çizilmesinin yanı sıra F-4’lerin modernizasyonun İsrail’e verilmesi halinde, İsrail’in 20 Popeye füzesi göndereceğinin vaat edildiği ve F-16’ların elektronik savaş sistemlerinin test aşamasında ve bu uçakların da modernizasyonu konusunda her türlü olanağın sağlanacağı bildirilmiştir.³³² Rapordan da anlaşılacağı üzere İsrail, Türkiye ile askeri ilişkileri geliştirmede hevesli bir tutum sergilemekte ve bu yakınlaşmanın derinleşmesi için bazı adımlar da atmaktaydı. 18 Eylül 1995 tarihinde imzalanan “Askeri Uçaklarla Eğitim Hakkında Anlaşma Muhtırası” ile bir ilke imza atılarak, iki devletin hava kuvvetlerinin ortak eğitim faaliyetleri gerçekleştirmesi mümkün kılınmıştır. Bu muhtıra, her iki ülkenin hava kuvvetlerine ait uçakların eğitim amacıyla karşılıklı olarak birbirlerinin hava sahalarını ve tesislerini kullanabilmesine olanak sağlamıştır.³³³

³³⁰ Altunışık, M. (1999). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri. *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik ve Güvenlik*, M. B. Atunışık (Derleyen), 195. Mossad’dan Suriye Uyarısı. (05.11.1994). *Milliyet*.

³³¹ Bengio, a.g.e., 2010, 97.

³³² İsrail’le işbirliği raporu. (16.02.1995). *Milliyet*.

³³³ Özcan, a.g.e., 2005, 68.

Ankara’da Eylül 1995’te düzenlenen Uluslararası Savunma Sanayi ve Havacılık Fuarına İsraili yetkililer de katılım sağlamış ve F-4 Phantom uçaklarının modernizasyonunun Ankara’nın istediği gibi olacağı sözünü vermiştir. Fakat bu açıklamadan kısa bir süre önce, Ankara söz konusu savaş uçaklarına ‘havadan karaya’ radar sistemi takılmasını isterken, Israel Aircraft Industries (IAI) hava-yer radarlarının pahalıya mâl olacağını ileterek ‘havadan-havaya’ radar sistemini takmayı önermiş lakin THK bu öneriye sıcak bakmayarak iki devlet arasında yapılan F-4’lerin modernizasyonu konusunda çerçeve anlaşmasında nihai imzaların atılmayacağı düşünülmüştür. İsrail, Ankara’nın bu konuda ciddiyetinin farkına varmış ve Türkiye’yle yakalanan bu olumlu ivmeyi kaybetmek istememiştir. Bu doğrultuda, Ankara’da düzenlenen Fuar’a katılım sağlayan İsrail Savunma Bakanlığı Bölgesel Güvenlik İçin Savunma ve Silahların Kontrolü Müsteşar Yardımcısı Tuğgeneral Koti Mor, Türkiye’nin istediği ‘havadan-karaya’ radar sisteminin sağlanacağını bildirmiş ve ardından *“Böylece Türkiye, F-16 uçaklarında bile olmayan ve yalnızca ABD ve İsrail gibi çok az ülkenin sahip olduğu bir yeteneğe kavuşacak”* şeklinde açıklamada bulunmuştur. Mor ayrıca *“Amerikan Norder radarlarına göre daha ucuz olan Elta üretimi radarlar konusundaki haberler tamamen asılsızdır. Elta, F-4’lere takacağı Al-2032 radarlarının Türkiye’nin tüm operasyonel isteklerini karşılayacağı”* sözünü vermiştir. Ancak, ‘havadan-karaya’ radar sisteminin maliyetinin 600 milyon doları aşacağı belirtilmiş ve taraflar arasında bu modernizasyon projesine ilişkin henüz bir mutabakata varılamamıştır.³³⁴ Türkiye’nin havadan-karaya radar sistemini öncelikli hale getirmesinin sebebi, PKK ile mücadelede operasyonel avantaj elde etme hedefiydi. Özellikle Türk savaş uçaklarına entegre edilecek bu radar sisteminin, terörle mücadele operasyonlarında Türkiye’nin etkinliğini artıracığı öngörülmekteydi.

Ekim 1995’te Türkiye ile İsrail arasında istihbaratta iş birliğinin artırılması dahil askeri alanlarda çeşitli iş birliklerini içeren bir anlaşma imzalanmıştır. Bazı bölümleri gizli kalmakla birlikte, bu anlaşma çerçevesinde Mayıs ve Haziran 1996’da Türkiye ve İsrail üzerinde ortak hava tatbikatları yapılmıştır. Söz konusu anlaşmaya İsrail ve Türkiye arasında terörle mücadele iş birliği de dahil edilmiş, ancak bu alanda da

³³⁴ F-4 anlaşmasına radar koşulu. (21 Eylül 1995). *Cumhuriyet*. İsrail’den savaş uçakları için radar sözü. (23 Eylül 1995). *Cumhuriyet*.

gizlilik sürdürülmüştür. İsrail'in bu iş birliği çerçevesinde Türkiye'nin, PKK'ya karşı mücadelesine destek verdiği belirtilmektedir.³³⁵

1996 senesine gelindiğinde Türkiye ile İsrail arasında askeri ilişkilerdeki yakınlaşmada yeni adımlar atıldığı görülmektedir. Bu süreçteki ilk önemli gelişme 23 Şubat 1996'da imzalanan fakat kamuoyundan yaklaşık iki ay kadar saklanan Askeri Eğitim ve İş Birliği Anlaşması'dır. Anlaşma kapsamında, ABD'nin de katılımıyla düzenlenecek ortak tatbikatlar ile çeşitli askeri silah ve malzeme üretimi ve onarımında iş birliği öngörülmüştür. Ayrıca, taraflar arasında yılda iki kez toplanacak bir stratejik danışma mekanizması kurulması kararlaştırılmıştır. Bu anlaşmanın önemli unsurlarından biri de iki ülke pilotlarının karşılıklı olarak birbirlerinin hava sahalarında eğitim alabilmeleridir. Bu düzenleme, İsrailli pilotlar için geniş Türk hava sahasını kullanma, Türk pilotlar için ise İsrail'in gelişmiş elektronik donanımlı hava savunma sistemlerinden faydalanma fırsatı sunmaktadır.³³⁶ Tarafların, Askeri Eğitim Anlaşmasını gizli tutmalarının sebebi bölge devletleri tarafından gelebilecek olumsuz tepkiler olabilir. Bölge devletlerinin bu tip bir antlaşmayı kendilerine yönelik bir tehdit olarak algılayabilme ihtimalinin, tarafları bu tarz bir tutuma ittiğini ileri sürmek mümkündür. Ayrıca Türkiye, iç politikasında önemli sayıda destekçisi bulunan Refah Partisi ve diğer İslami kesim tarafından yoğun eleştirilere maruz kalacağından endişe duymuş olabilir. İsrail, Türkiye ile yapılacak bir askeri anlaşma sayesinde başta Mısır olmak üzere bölgedeki diğer ülkelerin de bu anlaşmaya taraf olmalarını ummaktaydı ne var ki anlaşma beklenen etkiyi yaratmamıştır.³³⁷ Türkiye, anlaşmanın herhangi bir ülkeyi hedef almadığını sıkça vurgulamış ve Türkiye'nin yalnızca İsrail ile değil, 17'si İslam Konferansı Örgütü üyesi olan 29 ülke ile benzer askeri eğitim ve savunma sanayi iş birliği anlaşmaları bulunduğunu, bu tür anlaşmaların başka isteklilerle de yapılabileceğini açıklamıştır. Buna rağmen söz konusu anlaşma bölge devletlerince ağır bir biçimde eleştirilmiştir.³³⁸

Sadece 23 Şubat 1996 tarihli Askeri Eğitim ve İş Birliği Anlaşması değil bu dönemde Türkiye-İsrail askeri ilişkilerinde önemli ilerlemeler katedilmesi, İsrail ile barış düşüncesinde olmayan Orta Doğu ülkelerinin sert tepkisiyle karşılaşmıştır.

³³⁵ Lochery, *a.g.m.*, 1998, 48.

³³⁶ Altunışık, *a.g.e.*, 1999, 198. Sönmezoğlu, *a.g.e.*, 2006, 581.

³³⁷ Tepkilerin ardında şeytani niyet var. (9 Nisan 1996). *Cumhuriyet*.

³³⁸ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2001, 67.

Anlaşmanın imzalanması ve duyurulmasının ardından, konu Arap basınında haftalarca tartışılmıştır. Özellikle Suriye, İran ve Mısır başta olmak üzere birçok Orta Doğu ülkesinin resmi yetkilileri, anlaşmaya karşı eleştirilerini dile getirmiştir. Bu ülkeler, iki devletin bölgedeki Arap ülkelerine karşı iş birliği yaptığı ve bunun bölgesel barışı tehdit ettiği yönünde değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Eleştiriler arasında, Türkiye'nin İsrail'e üs sağladığı, İsrailli pilotları eğittiği ve İsrail'e Suriye ve İran'ı gözetleme imkanı tanıdığı iddiaları dikkat çekmektedir. Buna karşılık, İsrail'in de Türkiye'ye sınır bölgelerinde konuşlu Türk birliklerinin eğitimi ve donatımı konusunda destek sunduğu yorumları yapılmıştır.³³⁹ Arap Birliği de Türkiye ile İsrail arasında imzalanan anlaşma hakkında: *"Bu anlaşma Suriye, Lübnan, Irak ve diğer Arap ülkeleri için doğrudan bir tehdittir ve İsrail ile Türkiye'nin Arap ülkelerine karşı kötü niyetlerinin bir göstergesidir."* şeklinde keskin bir açıklama yaparak anlaşmayı bir 'tehdit' olarak nitelendirmiştir. İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber açıklama beklediklerini ifade ederek Türkiye'yi bir Müslüman ülke olarak bir düşmana nasıl böyle bir imkan tanıdığı konusunda eleştirmiştir.³⁴⁰ Tahran, Türkiye ile İsrail'in özellikle askeri alanda imzaladığı anlaşmaların, Türkiye'yi İslam dünyasından uzaklaştırdığı görüşündeydi. Türkiye'nin Kuzey Irak'taki operasyonlarına İsrailli uzmanların da katıldığını öne süren İran, İsrail'in bu müdahalesinin bölgesel dengeleri olumsuz etkilediğini savunmaktaydı.³⁴¹ Ayrıca İran, Türkiye'yi kendi topraklarını İsrail'in arka bahçesi olarak kullanmasına izin vermekle suçlamakta ve bu durumun İsrail'e İran sınırını kolayca gözetleme imkanı sunduğunu belirtmekteydi. Diğer taraftan, Türkiye-İsrail iş birliğinin Suriye'yi İsrail ile uzlaşmaya zorlayarak İran-Suriye ittifakını zayıflatması ihtimali de Tahran'ın başlıca kaygılarından biri olmuştur. İran'a göre, bu gelişmeler yalnızca Türkiye'nin değil, tüm bölge ülkelerinin ulusal güvenliği için bir tehdit oluşturmaktaydı; Tahran, Türkiye'yi ise bölgedeki diğer ülkelere karşı ihanet etmekle suçlamaktaydı.³⁴²

Suriye ise Türkiye-İsrail arasındaki askeri anlaşmanın gözden geçirilmesi gerektiğini söylemiştir.³⁴³ Suriye'nin al-Baath gazetesinin antlaşmaya dair değerlendirmesi şu şekildedir: *"...ilan edilmemiş bu ittifak, barış sürecini bertaraf*

³³⁹ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2001, 67.

³⁴⁰ Araplar: Bu bir tehdittir. (9 Nisan 1996). *Cumhuriyet*.

³⁴¹ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2001, 67.

³⁴² Aras, B. (1999). "İsrail-İran-Türkiye Üçlüsünde Gelişen İlişkiler", *Avrasya Dosyası*, 5(1), 203.

³⁴³ Araplar: Bu bir tehdittir. (9 Nisan 1996). *Cumhuriyet*.

etme amacının ötesinde, Araplar ve onların yasal hakları pahasına da olsa yeni kazançlar elde etmeyi amaçlamıştır...”³⁴⁴ Suriye, Türkiye’nin İsrail ile askeri ve diğer alanlarda kurduğu iş birliğine karşı Arap dünyasında lobi faaliyetlerinde bulunarak bölgedeki Arap devletlerini kendi tarafına çekmiştir. Türkiye’nin İsrail ile bölgesel güvenlik konusunda geliştirdiği ilişkiler, Arap ülkeleri tarafından bölgesel barışa tehdit olarak algılanmıştır. Şam, bu anlaşmanın asıl amacının Suriye üzerinde baskı oluşturmak olduğunu iddia etmiş ve bu yakınlaşmayı ittifak olarak nitelendirerek Arap devletlere yönelik en büyük tehdit olarak değerlendirmiştir.³⁴⁵ Nisan 1996’da sekiz İsrail uçağının Türk hava sahasında eğitim uçuşlarına başlamasının ardından ise Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek, 2 Mayıs 1996’da Dışişleri Bakanı Amr Mousa’yı anlaşmanın ayrıntılarını incelemesi için Ankara’ya göndermiştir. Türkiye, söz konusu anlaşmanın Arap-İsrail sorununda Ankara’nın Tel Aviv’in yanında konumlandığı anlamına gelmediğini güvence etse de Mübarek, yaptığı açıklamada, “*Türk-İsrail askeri anlaşmasının sadece bir eğitim anlaşması olduğu ve saldırgan bir amaç taşımadığı konusunda tatmin olmadığını*” açıkça belirtmiştir.³⁴⁶ Mousa, 21 Mart 1998 tarihinde Türk mevkidaşı İsmail Cem ile gerçekleştirdiği görüşmede de aynı tutumu koruyarak, Cem’in Türkiye-İsrail askeri anlaşmasının stratejik bir iş birliği olmadığını vurguladığını fakat bu konuda ikna olmadığını yinelemiştir. Bu tarihten sonra da Mısır, diğer Arap ülkeleri gibi Türkiye’yi doğrudan karşısına almaktan kaçınmakla birlikte, Türkiye ve İsrail arasındaki askeri iş birliğine dair rahatsızlığını her fırsatta ifade etmeye devam etmiştir.³⁴⁷ Bölge devletleri tarafından yoğun eleştirilere maruz kalan Türkiye, iç siyasette de bazı kesimlerin eleştirileriyle karşılaşmıştır. Eleştirenlerin başında Refah Partisi gelmekteydi. RP Genel Başkan Yardımcısı Abdullah Gül, İsrail ile gerçekleştirilen askeri iş birliği anlaşmasının yanlış olduğunu belirterek, bu anlaşmanın derhal feshedilmesi ve içeriğinin kamuoyuyla ivedilikle paylaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Başbakan Mesut Yılmaz bu tepkilere kayıtsız kalmışlardır.³⁴⁸

Askeri Eğitim ve İş Birliği Anlaşması hakkında İsrail’in Türkiye Büyükelçisi Uri Bar Ner’in Türkiye ile İsrail arasındaki askeri yakınlaşmanın Türkiye’nin Arap

³⁴⁴ Bölükbaşı, *a.g.m.*, 1999, 148.

³⁴⁵ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2001, 69-70.

³⁴⁶ Bölükbaşı, *a.g.m.*, 1999, 148.

³⁴⁷ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2001, 71.

³⁴⁸ RP, İsrail’le yapılan anlaşmaya karşı. (21 Nisan 1996). *Cumhuriyet*.

dünyasıyla ilişkilerine olumlu etkiler sağladığını ve Orta Doğu'nun Türkiye ya da İran modeli arasında bir seçim yapmak zorunda olduğunu ifade etmesine karşın, söz konusu anlaşma İsrail içinde de bazı kesimlerde tepkiyle karşılanmıştır. İsrail'de yayımlanan *The Jerusalem Post* gazetesinde yer alan bir yazıda, Türkiye-Suriye krizi bağlamında İsrail Savunma Bakanı Yitzhak Mordechai'nin, Türkiye ile birlikte Suriye'ye baskı oluşturma algısından kaçınmak amacıyla Golan Tepeleri'ndeki asker sayısını azalttığına dikkat çekilmiştir. Yazıda, İsrail'in eski düşmanı Suriye ile yeni müttefiki Türkiye arasındaki bir anlaşmazlığın İsrail'in askeri konuşlanmasını etkilediği göz önünde bulundurularak, bu durumun Türkiye ile kurulan yakın ilişkinin avantaj ve dezavantajlarının yeniden değerlendirilmesini gerektirdiği vurgulanmıştır. Bu bakış açısından yazı içerisinde, Türkiye ile iş birliğinin, hiçbir Arap devletinin İsrail ile resmi ilişki kurmaya yanaşmadığı bir dönemde anlam taşıyabileceğinin, lakin durumun artık değiştiğinin, Türkiye ile iş birliğinin, özellikle İsrail'in Suriye ile ilişkileri açısından yeni bir sorun doğurduğunun, İsrail ve Türkiye arasındaki bu yakınlaşmanın gerçekten bu riskleri göze almaya değip değmeyeceğini sorgulanması dikkat çekmekteydi. Ayrıca yine aynı gazetede Türkiye'nin yalnızca Suriye ile değil, Yunanistan ile de Ege ve Kıbrıs gibi konularda ihtilaf yaşadığını belirtilerek, İsrail'in Türkiye ile olan dostluğunun kendisini bu anlaşmazlıklara da çekilebileceği uyarısında da bulunmuştur. Ayrıca adı geçen gazetede yayımlanan bir başka yazıda ise Türkiye-İsrail ilişkileri Kürtler açısından ele alınarak İsrail'in Türkiye ile iş birliğinin bir dış politika yenilgisi olduğu ve geleneksel olarak Kürtlerle iyi ilişkiler sürdüren Tel Aviv'in tehlikeli bir sürece girdiği vurgulanmıştır.³⁴⁹ İsrail hükümeti, Türkiye ile imzaladığı antlaşma dolayısıyla iç siyasette de bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Hükümet Türkiye ile imzalanan anlaşmadan dolayı memnuniyet duyarken iç siyasette bazı kesimler bu yakınlaşmanın İsrail'in çıkarına olmadığını iddia etmiştir. Buna rağmen, İsrail hükümetinin Türkiye'yle ilişkileri geliştirme yönünde kararlılığını sürdürdüğü görülmüştür.

1996 senesinin ortalarına gelindiğinde hem Türkiye hem İsrail'de hükümet değişiklikleri yaşanmıştır. İsrail'de Netanyahu hükümeti, Türkiye ile ilişkileri geliştirme yönünde bir politika izlerken Türkiye'de Erbakan liderliğinde kurulan Refah-Yol Koalisyonu, İsrail ile yakınlaşmaya isteksiz bir tutum sergilemesine karşın

³⁴⁹ Yılmaz Şahin, *a.g.e.*, 2001, 72-73.

Türkiye’deki askeri elitlerin ve bürokrasinin etkisiyle yakınlaşma süreci sürdürülmüştür. Bu dönemde askeri ilişkiler alanında yaşanan bir diğer önemli gelişme 28 Ağustos 1996 tarihli Savunma Sanayi İş birliği Anlaşması’dır. Bu anlaşma kapsamında, iki ülke savunma alanında bilgi paylaşımı ve teknisyenlerin karşılıklı eğitimi konularında iş birliği başlatmışlardır.³⁵⁰ Bu gelişmenin yanında Türkiye, 54 Amerikan yapımı F-4 Phantom savaş uçağının İsrail Savunma Sanayisinde modernizasyonu karşılığında İsrail’e 632 milyon \$ ödeme taahhüdünde bulunmuş, ayrıca İsrail’den havadan-karaya kullanılabilen Popeye I ve Popeye II füzelerini satın almayı ve Popeye II füzelerinin İsrail lisansı altında üretilmesini kararlaştırmıştır.³⁵¹ 3-9 Kasım 1996 tarihleri arasında Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Ahmet Çörekçi başkanlığında bir heyet İsrail ve Ürdün’e ziyaret gerçekleştirmiştir.³⁵² Çörekçi’nin İsrail seyahatinden hemen sonra Aralık 1996’da iki devlet ortak askeri tatbikatlar ve iş birliğini kapsayan yeni bir askeri anlaşma daha imzalamışlardır.³⁵³

1997 senesinde de Türkiye ile İsrail arasındaki askeri ilişkiler tüm hızıyla devam etmiştir. Aralık 1996’da imzalanan askeri anlaşmalar kapsamında, Ocak 1997’de, Doğu Akdeniz’de ABD ve Ürdün’ün de katılımıyla ‘Güvenilir Denizkızı’ isimli tatbikat gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra ABD Kara Kuvvetlerinin de katılacağı başka bir tatbikatın planlandığına dair zaman zaman basına yansıyan bilgiler göze çarpmaktadır.³⁵⁴ 24 Şubat 1997’de Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı, İsrail’e üç günlük resmi bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu çerçevede İsrail Devlet Başkanı Ezer Weizmann ile görüşmüştür. Karadayı, İran’la ilişkileri ve dini eğilimleri dikkatle izleyen İsrail’e, askeri bilgilerin başka ülkelerle paylaşılmayacağı konusunda güvence vermiştir. İsrail Genelkurmay Başkanlığı’nda özel bir törenle karşılanan Karadayı, Savunma Bakanı İzak Mordechai ve Genelkurmay Başkanı Orgeneral Amnon Lipkin Şahak ile de görüşmüş; bu görüşmelerde, Türkiye’ye lazer güdümlü “akıllı füze” olarak bilinen Popeye füzelerinin satışı gündeme gelmiştir.³⁵⁵ Şubat 1997’de F-4 uçaklarının modernizasyon sürecinin başlamasından sonra, İsrail’le, 48 adet F-5 savaş uçağının modernizasyonunu içeren 75 milyon dolarlık bir

³⁵⁰ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 572.

³⁵¹ Bölükbaşı, *a.g.m.*, 1999, 148.

³⁵² BCA. 30-18-1-2/863.905.9.

³⁵³ İsrail ile ikinci anlaşma. (2 Aralık 1996). *Cumhuriyet*.

³⁵⁴ Özcan, *a.g.e.*, 2005, 72.

³⁵⁵ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 309-310.

sözleşme de imzalanmıştır. Ayrıca, İsrail Türkiye'ye Phalcon adlı erken uyarı sistemi (AWACS) satmayı vaat etmiş, bunun yanı sıra İsrail'in 500 kilometre menzile sahip, karadan karaya kullanılan Delilah füzelerinin Türkiye'de üretimine yönelik iş birliği çalışmalarında bulunulmuştur.³⁵⁶ Türkiye ile İsrail arasında yapılan askeri eğitim anlaşmaları çerçevesinde, THK pilotları, İsrail'in Nagev Çölü'ndeki Nevatim Üssü'nde, bilgisayar destekli ortamda elektronik harp teknikleri eğitimi almış, Ocak 1997'den itibaren, THK'ye bağlı 300 pilot, Kıbrıs'a konuşlandırılması planlanan S-300 füzelerine karşı düzenlenebilecek bir operasyon için İsrail'deki üslerde eğitim görmüştür. Nagev Çölü'ndeki Shedama Üssü'nde gerçekleştirilen bu eğitimlerde, THK'ye ait F-16'ların, füze radarlarından kaçınma, radarları elektronik karıştırma ve füzeleri etkisiz hale getirme gibi senaryolar üzerinde çalıştıkları kaydedilmiştir.³⁵⁷

Nisan 1997'de İsrail Savunma Bakanlığı, Türkiye'nin envanterinde bulunan M-60 tanklarının modernizasyonu için teklifte bulunmuştur. Nisan sonunda İsrail'e üç günlük resmi bir ziyaret gerçekleştiren Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan, İsrailli mevkidaşı Mordechai ile görüşerek çeşitli konularda bilgi almıştır. Tayan, Türkiye'ye yeni geliştirilen Arrow füzesavarlarının satışı, 300 milyon dolarlık F-5 modernizasyonu ve Suriye ile İran kaynaklı terörle mücadelede iş birliğini içeren anlaşmaların imza aşamasında olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca İsrail'in, Türkiye'ye ait Skorsky helikopterlerini gece görüş özellikli radar sistemleriyle donatma önerisinde bulunduğunu açıklamıştır. Tayan, İsrail Cumhurbaşkanı Weizman ve Başbakan Netanyahu ile de görüşmeler gerçekleştirmiştir. Türkiye, İsrail ve ABD'nin Doğu Akdeniz'de ortak tatbikat planladıklarını duyurması ve Savunma Bakanı'nın tatbikatın hükümetin tüm kanadınca desteklendiğini belirtmesi Refah Partisi çevrelerinde tepkilere neden olmuştur. Bu sırada Arap dünyasında da bu tatbikata yönelik tepkiler artarken, bölgede resmi temaslarda bulunan İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, İsrail'in bölgede bir çatışma için bahane aradığını ifade etmiştir.³⁵⁸ Bu ziyaretten önce, Mordechai Türk basınına verdiği demeçte:

"İttifak üçüncü bir ülkeye karşı değil. Aramızda saldırı karşısında topraklarımızı kullanmak ya da savunmak gibi bir anlaşma yok. Ama İran, Irak ya da Suriye gibi bir ülke gücünü Türkiye aleyhinde kullanmak isterse, karşısında birleşik bir güç olduğunu bilecektir. Eğer bölgede istenmeyen bir şey olursa, şu anki ilişki

³⁵⁶ Bölükbaşı, *a.g.m.*, 1999, 148.

³⁵⁷ Özcan, *a.g.e.*, 2005, 71.

³⁵⁸ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 310.

sayesinde, örneğin koordinasyon, ortak çalışma uyumu, ortak eğitim ve tatbikatlar ışığında politikacılar doğru zamanda doğru karar verebilir. Anlaşma bunu mecbur ediyor demiyorum; ama isterlerse hükümetlerimiz kısa zamanda böyle bir karar alma yeteneğine sahipler çünkü iki ülke ve ordu birbirini iyi tanıyor. Eğer Türkiye bir konuda İsrail'in desteğini isterse, İsrail kısa zamanda bu desteği verme kararını alabilir. Ama asıl çabamız, güç kullanmak değil, caydırıcı rol oynayabilecek ortak güç yaratmak."³⁵⁹

sözlerini söyleyerek Türkiye ile İsrail arasında yapılan askeri anlaşmanın detayları ve önemine vurgu yapmıştır.

Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Çevik Bir'in 4-6 Mayıs 1997'de İsrail ziyareti esnasında yapılan görüşmeler sırasında ise ABD'li uzmanların da katıldığı toplantılarda, bölgede Suriye ve İran gibi tehdit oluşturan ülkelere karşı gerektiğinde üç ülkenin ortak askeri bir duruş sergilemesi üzerinde mutabakata varılmıştır. Bu çerçevede, söz konusu amaç doğrultusunda bölgesel askeri tatbikatların düzenlenmesi ve askeri lojistik ile istihbarat alanlarında iş birliği yapılması kararlaştırılmıştır.³⁶⁰ Bunun ardından, 1997'in sonuna doğru, İsrail Türkiye'ye insansız hava araçların satışı ve radar sistemleri dahil bazı askeri modernizasyon teklifinde bulunmuştur.³⁶¹ Haziran 1997'de Denizkurdu'97 isimli tatbikat için beş Türk askeri gemisi Hayfa Limanı'na gitmiş, 8 Aralık'ta İsmail Hakkı Karadayı'nın daveti üzerine Ankara'ya gelen Mordechai, Karadayı ile görüşmeler gerçekleştirmiş ve 5-9 Ocak 1998'de yeni bir askeri tatbikat gerçekleştirme kararı alınmıştır.³⁶²

1998 yılına askeri tatbikat gerçekleştirerek giren iki devlet arasındaki yakın askeri ilişkiler bu yıl boyunca da devam etmiştir. Türkiye, İsrail ve ABD'nin katılımıyla Doğu Akdeniz'in uluslararası sularında ve hava sahasında gerçekleştirilen 'Güvenilir Denizkızı' tatbikatı, 7 Ocak 1998'de insani amaçlı arama ve kurtarma faaliyetleriyle tamamlanmıştır. Tatbikat, başta Suriye olmak üzere bölge devletleri tarafından eleştirilmiştir. Eleştirilere yönelik İsrail Savunma Bakanı Mordechai gerçekleştirilen tatbikatın herhangi bir ülkeye yönelik olmadığını vurgularken; Suriye Devlet Başkanı Yardımcısı Abdülhalim Haddam, İsrail ve Türkiye arasındaki iş birliğinin Suriye'yi çevreleme amacı taşıdığını öne sürmüştür.³⁶³ Söz konusu tatbikatı

³⁵⁹ Özcan, a.g.e., 2005, 77.

³⁶⁰ Sönmezoğlu, a.g.e., 2006, 582. BCA. 30-18-1-2/880.974.10.

³⁶¹ İsrail, Türkiye'ye 'casus uçak' satmak istiyor. (3 Aralık 1997). *Cumhuriyet*.

³⁶² Türk donanması İsrail'de. (17 Haziran 1997). *Milliyet*. TSK'nın projeleri İsrail'i iştahlandırdı. (14 Ekim 1997). *Milliyet*.

³⁶³ Basalel, a.g.e., 2000, 314.

değerlendirmek ve görüşmeler yapmak amacıyla 3-6 Şubat 1998 tarihlerinde Kara Kuvvetleri Komutanı Hüseyin Kıvrıkoğlu İsrail'e bir ziyaret gerçekleştirerek İsrail Savunma Bakanı Mordechai ve Genelkurmay Başkanı Amnon Şahak ile görüşmeler gerçekleştirmiştir.³⁶⁴ Ziyaret sırasında Türkiye'nin 1.000 adet "Merkava" tankı ve havadan karaya kullanılan "Popeye-1" füzelerini satın alması gündeme gelmiş, ancak Türkiye coğrafi koşullara uygun olmadığı gerekçesiyle tank alımından vazgeçmiş ve bunun yerine 25.000.000\$ karşılığında 50 füze ile gece görüş dürbünleri ve bazı elektronik ekipman alımı yapmıştır. Ayrıca bu dönemde İsrail'e 12.000.000\$ değerinde 40 zırhlı araç satışı gerçekleştirilmiştir.³⁶⁵ 23-27 Mayıs 1998 tarihleri arasında Türkiye-İsrail Diyalog Toplantısına katılmak ve İsrailli yetkililerle görüşmeler gerçekleştirmek amacıyla Genelkurmay 2. Başkanı Orgeneral Çevik Bir İsrail'e gönderilmiştir.³⁶⁶ Bir, bu ziyaret çerçevesinde İsrail Savunma Bakan Yardımcısı David İvry ve Savunma Bakanı İzak Mordechai ile görüşmeler gerçekleştirerek Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) tank projesine dair konularının yanı sıra, iki ülke arasındaki askeri eğitim ve iş birliği anlaşması kapsamında stratejik meseleler ele alınmıştır.³⁶⁷ Askeri düzeyde görüşmeler 1998 yazında da devam etmiştir. İsrail'in daveti üzerine Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral İlhan Kılıç 30 Haziran-3 Temmuz arasında "Hava Kuvvetlerinin Geleceğe Bakışı" konulu sempozyuma katılmak için İsrail'e gönderilmiştir.³⁶⁸ Bu ziyaretin hemen ardından, Temmuz 1998'de Genelkurmay II. Başkanı Orgeneral Çevik Tel Aviv'e giderek İsrail Savunma Bakanlığı Müsteşarı David İvri'yle görüşme gerçekleştirmiş, bu görüşmelerde hava savunma füzelerinin ortak üretimi, İsrail'in Türkiye'nin sınır güvenliğini artırmaya yönelik sağlayacağı destek ve İran, Irak ve Suriye kaynaklı füze tehditlerinin değerlendirilmesi gibi konular ele alınmıştır.³⁶⁹ İsrail'e yapılan bu ziyaretin yanı sıra bu dönemde Ekim 1997'de, Güney Kıbrıs'a yerleştirilecek S-300 füzelerine karşı İsrail'den Popeye I füzelerinin satın alınması kararlaştırılmış ve teslimat Temmuz 1998'de tamamlanmıştır. Diğer taraftan, basına yansıyan bilgilere göre, Popeye füzelerinin Türkiye'de İsrail lisansı ile üretimine yönelik girişimler,

³⁶⁴ BCA. 30-18-1-2/919.105.4.

³⁶⁵ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 572.

³⁶⁶ BCA. 30-18-1-2/934.165.3.

³⁶⁷ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 317.

³⁶⁸ BCA. 30-18-1-2/941.192.6.

³⁶⁹ İsrail'le Ortak Füze. 25 Temmuz 1998. *Milliyet*.

gerekli kredinin sağlanması için her iki ülkenin hazine yetkililerinin onayını beklemekteydi.³⁷⁰ Tüm bunlardan anlaşıldığı üzere Türkiye, geçmişte çeşitli sebeplerle tarafına uygulanan silah ambargoları ya da silah satışının kısıtlanması gibi durumları İsrail’le kurduğu yakın ilişkiler sayesinde aşmaya çalışmıştır.

İsrail ile Türkiye arasında askeri alanda kurulan yakın ilişkiler bu dönemde kamuoyunda İsrail’de Doğu Anadolu’da üs verildiğine ilişkin haberlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³⁷¹ Bu durum bölgedeki Müslüman devletlerce de dile getirilmiştir. Öte yandan konuya ilişkin Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral İlhan Kılıç, İsrail’le ortak eğitim ve tatbikatlar yaptıklarını fakat İsrail’e Doğu Anadolu’da herhangi bir üs verilmediğini söyleyerek iddiaları yalanlamıştır.³⁷² Eylül 1998’de İsrail’e ziyaret gerçekleştiren Başbakan Mesut Yılmaz, ziyareti sırasında İsrail Başbakanı Netanyahu ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Netanyahu, İsrail’in Türkiye ile ilişkilerini bölgedeki güvenlik ve istikrarın desteklenmesi açısından önemli gördüğünü belirterek İran’ın ‘Şahab-4’ füze denemelerinin Türkiye için oluşturabileceği tehlikelere dikkat çekmiştir.³⁷³ Yine bu dönemde, Netanyahu’nun Türk basınına verdiği röportajda, iki devlet arasındaki iş birliğinin bölgesel güvenlik düzenin merkezi olacağını ifade etmiştir.³⁷⁴ Ekim 1998’de Türkiye ile Suriye arasında yaşanan gerginlik sırasında, İsrail’in Golan Tepeleri’ndeki askeri varlığını azalttığına yukarıda değinilmişti. İsrail’in bu hareketi, Türkiye’de İsrail’e yönelik kuşkuvarın oluşmasına yol açmıştır. İsrail Savunma Bakanlığı Başdanışmanı David Ivri Türkiye’nin kuşkuvarını gidermek için Kasım ayında yaptığı açıklamada, Suriye sınırındaki askeri varlıklarını bunalım sırasında azalttıklarını, böylelikle Türkiye-İsrail iş birliğinin kimseye karşı olmadığını göstermek istediklerini belirtmiştir.³⁷⁵ Öte yandan yine aynı dönemde Türk basınında, İsrail tarafından Suriye ordusuna dair bilgilerin Ankara’ya iletildiği haberleri yer almıştır.³⁷⁶

1999 senesinde Türkiye için önemli bir gelişme yaşanmış, PKK lideri Abdullah Öcalan’ın yakalanmıştır. İsrail, Öcalan’ın Suriye’den çıkarılması ve sonrasında

³⁷⁰ S-300’lere Karşı İsrail Füzelere Alınmıyor. (14 Ekim 1997). *Cumhuriyet*. Türkiye, İsrail Füzesi Alıyor. (9 Haziran 1999). *Cumhuriyet*.

³⁷¹ Doğu’ya İsrail Üssü. (13 Temmuz 1998). *Milliyet*.

³⁷² Org. Kılıç: İsrail’e doğuda üs yok. (14 Temmuz 1998). *Cumhuriyet*.

³⁷³ Yılmaz’a İran füzesi uyarısı. (8 Eylül 1998). *Milliyet*.

³⁷⁴ Özcan, a.g.e., 2005, 76.

³⁷⁵ Özcan, a.g.e., 2005, 67.

³⁷⁶ Suriye elimizin atında. (9 Ekim 1998). *Milliyet*.

Kenya’da yakalanmasında Ankara’ya her türlü istihbarat desteğini sağlayarak kilit rol oynamıştır.³⁷⁷ Şubat 1999’da bu sefer Ankara’da iki devlet arasında gerçekleştirilen toplantılar esnasında, Doğu Akdeniz’de yapılması planlanan ikinci bir tatbikatın ayrıntıları gündeme getirilmiştir. Toplantıda, Suriye ve İran’ın uzun menzilli füze programlarındaki son gelişmeler ve Ürdün’de Prens Abdullah’ın veliaht ilan edilmesinin ardından ortaya çıkan durum gibi stratejik konular da ele alınmıştır.³⁷⁸ Türkiye’nin Suriye ve İran’dan füze tehdidi algılaması Ankara’nın bu konuda bazı adımlar atmasına sebep olmuş, Milli Savunma Bakanlığının çalışmaları neticesinde, Mayıs 1999’da İsrail’den 46 adet Popeye füzesi ve 10 Data Link Podu alınması için anlaşma yapılmıştır.³⁷⁹ Anlaşmanın ardından, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş, İsrail Kara Kuvvetleri Komutanı Tümgeneral Moshe Evry Sukenik’in daveti üzerine 9-12 Mayıs 1999’da İsrail’e gitmiştir.³⁸⁰ Görüşmelerde Türk diplomatlar, Popeye füzelerinin Türkiye’de üretimi konusunda İsrailli yetkililerle temaslarda bulunmuşlardır. Türkiye’nin bu talebine İsrail’in olumlu yaklaşması ve iki ülkenin hazine yetkililerinin onayıyla, füzelerin Türkiye’de üretilebilmesinin önü açılmıştır.³⁸¹ Ayrıca 1999 senesi itibarıyla Türkiye ve İsrail’in birbirlerinin hava sahasında yaklaşık üç buçuk yıldır birkaç ay arayla eğitim uçuşları gerçekleştirerek düzenli tatbikatlar gerçekleştirdiği de ortaya çıkmıştır.³⁸² 25-29 Aralık 1999 tarihleri arasında ikili düzeyde askeri diyalog toplananları için Genelkurmay 2. Başbakanı Orgeneral Edip Başer, İsrail’e gitmiştir. Toplantıların ardından Türkiye ile İsrail arasında askeri ilişkilerde bir adım daha atılmış, iki devlet arasında Askeri Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İş Birliği Anlaşması imzalanmıştır.³⁸³ Ayrıca toplantılar esnasında, Türkiye’nin savunma kapasitesini artırmaya yönelik bir dizi savunma alımı ve modernizasyon projesinin ele alınacağı ifade edilmiştir. Bu kapsamda, birim maliyeti 1.000.000.000\$ dan 4 adet erken uyarı ve kontrol uçağı, 145 adet taarruz

³⁷⁷ Yesevi, Ç. G. “İsrail İstihbaratı ve Mossad”, *İstihbarat Örgütleri*, (Ed. Ümit Özdağ), Kripto Yayınları, Ankara 2014. 243.

³⁷⁸ Özcan, a.g.e., 2005, 76.

³⁷⁹ BCA. 30-18-1-2/989.343.5.

³⁸⁰ BCA. 30-18-1-2/997.370.9.

³⁸¹ Türkiye, İsrail füzesi alıyor. (09.06.1999). *Cumhuriyet*.

³⁸² Basalel, a.g.e., 2000, 321.

³⁸³ BCA. 30-18-1-2/1028.480.7.

helikopteri, insansız hava araçları ve M-60 tanklarının modernizasyonu gibi projelerin görüşülmesi planlanmıştır.³⁸⁴

TSK envanterinde bulunan F-4 savaş uçaklarının İsrail’de modernizasyonu tamamlanan ilk iki adedi, 27 Ocak 2000’de düzenlenen törenle THK’ye teslim edilmiştir. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu, törende yaptığı konuşmada bu projenin Türkiye-İsrail ilişkilerinin güçlenmesi için önemli bir başlangıç niteliği taşıdığını vurgulamıştır. Eskişehir’deki törende konuşan Milli Savunma Bakanı Sabahattin Çakmakoglu ise projenin Orta Doğu barışına katkı sağlayacağına dikkat çekmiştir. Kıbrıs Rum Kesimi’nin S-300 karadan havaya füze sistemleri girişiminin ardından, Türkiye F-4 uçakları için İsrail’den Popeye-1 füzelerinin alımı konusunda 97 milyon dolarlık bir anlaşma yapmış ancak teslim edilen uçaklara 100 km menzilden 1,5 metre sapmayla hedefe ulaşabilen Popeye füzelerinin henüz yüklenmediği bildirilmiştir.³⁸⁵ Ayrıca 3.500.000.000\$ değerindeki 145 adet taarruz helikopterinin ihalesine Rus Kamov Şirketi ile birlikte İsrail Havacılık Sanayi birlikte girmişlerdir. Ne var ki ihaleyi Kamov şirketi kazanmıştır.³⁸⁶

ABD Savunma Bakanı William Cohen, Nisan 2000 başında Orta Doğu’da sekiz Arap ülkesine ve İsrail’e yaptığı ziyarette, Türkiye’nin Orta Doğu bölgesinin güvenliği açısından stratejik bir öneme sahip olduğunu vurgulamış ve Türkiye, İsrail ve Ürdün arasında daha kapsamlı askeri ve istihbarat iş birliği çağrısında bulunmuştur. Türkiye askeri teçhizat alanında İsrail’le temaslarını sürdürmüş, TSK en iyi zırh delici anti-tank füzesi sayılan “Dandy” isimli füzelerinin deneme gösterisini izlemek için Haziran 2000’de üst düzey bir askeri heyeti İsrail’e göndermiştir.³⁸⁷ Milenyum döneminde de Türkiye-İsrail ilişkilerindeki askeri iş birliğinin devam ettiği görülmektedir. İsrail Radyosu’nun haberine göre, Hizbullah’ın İsrail’e yönelik olası saldırılarını önlemek amacıyla Türkiye’nin İsrail’e destek sağlayacağı belirtilmiştir. Bu kapsamda, Ankara’nın hava sahasını kullanarak Suriye’ye gitmekte olan İran uçaklarında silah kontrolü yapacağı ifade edilmiştir. İsrail Başbakanı Ehud Barak’ın kısa süre önce Başbakan Bülent Ecevit’ten Hizbullah’a karşı yardım talebinde bulunduğu, hatta bu talebini bir hafta içinde gönderdiği ikinci mektubuyla yinelediği bildirilmekteydi.

³⁸⁴ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 322-323.

³⁸⁵ Fazilet’ten konuşamadılar. (28 Ocak 2000). *Milliyet*.

³⁸⁶ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 324.

³⁸⁷ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 325.

1990’larda İsrail’in Türkiye’de gerçekleştirdiği modernizasyon çalışmalarının etkisiyle, 2000 yılında TSK, helikopter ihalesini kazanma şansı düşük olarak değerlendirilen İsrail’e, 300 milyon dolarlık tank modernizasyonu projesini üstlenme imtiyazı tanımış ve projenin İsrail’e verilmesi kesinleşmiştir. Bu proje kapsamında, Türk Kara Kuvvetleri envanterinde bulunan 170 Amerikan yapımı M-60 tankının İsrail’in firması ile iş birliğiyle modernize edilmesi planlanmıştır.³⁸⁸ Diğer taraftan, daha önce de değinildiği üzere, 2000’lerin ikinci yarısı itibariyle ilişkilerde yaşanan durgunlaşmaya rağmen iki devletin ortak tatbikatları gerçekleştirmeye devam etmesi ve Arrow-2 füzesavar füze sistemini ortak üretme kararı bu dönemin öne çıkan gelişmeleri olmuştur.

1990’lar boyunca Türkiye ve İsrail, güvenlik politikalarında özellikle Suriye, Irak ve İran’ı temel tehdit unsuru olarak görmüştür. Fakat her iki ülkenin bu aktörlerden kaynaklanan tehditleri algılama biçimi ve tehditlerin niteliği, kendi stratejik önceliklerine ve ulusal güvenlik dinamiklerine bağlı olarak farklılık göstermiştir. Öte yandan bu tehdit algıları, iki ülkenin birbirine yaklaşmasına yol açmıştır. Bölgesel güvenlik dinamiklerinin ön plana çıkması, iki devletin askeri alanda daha yakın bir iş birliği ve ortak hareket etmelerini sağlamıştır. Özellikle, Suriye’den gelen güvenlik tehditlerinin artması, Ankara’nın Suriye politikalarında daha sert bir yaklaşım benimsemesine ve Türkiye’nin, İsrail ile ilişkilerini yakınlaştırmasına neden olmuştur. Diğer taraftan, Suriye’nin PKK’ya verdiği desteği, Türkiye ile olan sorunlarını çözmede bir koz olarak kullanması; Irak’ın kuzeyindeki otorite boşluğunu doldurmak için PKK ile iş birliği yapması ve İran’ın PKK ile olan ilişkilerindeki belirsizlik, Türkiye’nin güvenlik kaygılarını artırmıştır. Bu bağlamda, İsrail’in üst düzey yetkililerinin PKK konusunda Türkiye’nin yanında olduklarını belirten açıklamaları ve Türkiye’ye istihbarat desteği sağlama taahhüdü, askeri iş birliğini güçlendiren önemli unsurlar olmuştur. Ayrıca, bu dönemde, bölgedeki ülkelerin füze programları geliştirmeleri Türkiye’nin güvenlik algısını daha da pekiştirmiş ve Türkiye’nin İsrail ile askeri iş birliğini artırmasında etkili olmuştur. Türkiye, tarihsel olarak Batılı müttefiklerinden çeşitli sebeplerle silah alımında kısıtlamalarla karşılaşmışken, İsrail bu alanda bir fırsat sunmuş ve Türkiye’nin askeri teçhizat eksikliklerini İsrail aracılığıyla gidermeye çalışmıştır. Bu süreçte, iki ülke arasında

³⁸⁸ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 326.

düzenli olarak askeri üst düzey görüşmeler, askeri tatbikatlar ve teçhizat alımları gerçekleştirilmiştir. İki devlet arasında yaşanan stratejik yakınlaşma özellikle Batı'nın dikkatini çekmiştir. 1990'ların sonuna doğru ABD'nin önde gelen gazetesi "New York Times" Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiyi "ittifak" şeklinde tanımlarken, İngiltere'nin önde gelen gazetesi "Independent" ise Türkiye ile İsrail arasında kapsamlı bir iş birliği olarak nitelendirmiştir.³⁸⁹ Batılı devletlerin Türkiye ile İsrail arasında son on yılda yaşanan yakınlaşmayı iş birliğinden ziyade ittifak olarak tanımlamaları iki devlet arasındaki yakınlaşmanın boyutunu gözler önüne sermektedir.

2000'li yılların başlarında, Türkiye-İsrail ilişkilerinde 1990'lı yıllara kıyasla bir durgunluk yaşanmış olsa da, bölgesel dinamikler göz önünde bulundurularak ilişkiler belirli bir düzeyde devam ettirilmiştir. Buna karşılık, 1990'lar, Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerin tarihindeki en parlak dönemlerden biri olarak öne çıkmıştır. İkili ilişkilerin bu dönemde yakaladığı ivme, yalnızca siyasi ve askeri iş birlikleriyle sınırlı kalmamış; sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda da kayda değer ilerlemeler sağlanmıştır. Bu çok yönlü yakınlaşma, ilişkilerin dar bir perspektifle ele alınmadığını ve iki ülke arasında kapsamlı bir iş birliği seviyesine ulaşıldığını göstermektedir. Özellikle kültürel ve ekonomik temasların artışı, halklar arası etkileşimi güçlendirmiş, bu durum ikili ilişkilerin stratejik boyutunun ötesine taşındığını ortaya koymuştur. Bu çok boyutlu ilişki yapısı, iki ülke arasındaki bağların derinleşmesine ve çeşitlenmesine önemli katkılar sağlamıştır.

4.3. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel İlişkiler

1990'lar boyunca Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler, çok boyutlu bir gelişim sergilemiştir. Bu dönemin başlarından itibaren ekonomik ilişkilerde kaydedilen ilerlemeler, iki ülke arasındaki kültürel ve sosyal bağların güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bölgedeki siyasi gelişmelerin etkisiyle yakınlaşmaya başlayan bu iki devlet, ilişkilerini yalnızca siyasi alanda değil, aynı zamanda ekonomi, kültür ve sosyal alanlarda da derinleştirmiştir. Türkiye-İsrail ilişkilerini ele alan akademik çalışmalar, bu yakınlaşmanın öncelikli olarak ekonomik mi yoksa siyasi temellere mi dayandığı konusunda farklı görüşler ortaya koymaktadır. Ancak ilişkilerdeki temel dönüm noktasının, 1980'lerin ortalarına, Turgut Özal'ın başbakanlık dönemine dayandığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde, taraflar arasındaki yakınlaşmanın ilk adımlarının,

³⁸⁹ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 319.

daha az hassasiyet taşıyan ve tepki alma olasılığı düşük ekonomik ve kültürel alanlarda atıldığı anlaşılmaktadır. Bu stratejik adımlar, her iki ülkenin kamuoylarında ya da uluslararası ilişkilerde olumsuz etkiler yaratmamak amacıyla dikkatlice şekillendirilmiştir.

1984-1990 arası dönemde Türkiye-İsrail arasında ekonomik ilişkilerde kayda değer bir olay yaşanmamış olsa da 1990'larda ekonomik ilişkilerde yaşanan büyümenin alt yapısı bu dönemde atılmıştır. İki devlet arasındaki dış ticaret hacminde her geçen dönem artış yaşandığı görülmüştür. ANAP Hükümeti döneminde iki devlet arası siyasi ilişkilerin aşamalı olarak gelişmesi ve bu dönemde benimsenen ekonomik model Türkiye-İsrail ticaretine de yansımıştır. Söz konusu altı yıllık dönemde, Türkiye'nin İsrail'e gerçekleştirdiği ihracat toplamda 136.518.347\$ olarak kaydedilirken, ithalatı 249.745.878\$ seviyesinde gerçekleşmiştir. Böylelikle, iki ülke arasındaki toplam dış ticaret hacmi 386.264.225\$'a ulaşmıştır. Bu dönemde, İsrail ile ticaret hacmi, Orta Doğu ülkeleri ve Mısır'ın da dahil olduğu ülke grubu içerisindeki toplam ticaretin %1,32'sini oluşturmuştur.³⁹⁰

Türkiye-İsrail arasındaki ekonomik gelişmeler 1990'larda önemli bir sıçrama yaşamıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından, bloklar arasındaki ilişkilerde ticaret temel bir rol oynamaya başlamıştır. Özellikle Batılı kapitalist devletler için eski Sovyet coğrafyası ve Sovyetlerin nüfuz alanı bölgeler, önemli yeni pazarlar haline gelmiştir. İsrail, Türkiye vasıtasıyla Orta Asya'daki pazarlara açılabileceğini düşünürken Türkiye de İsrail aracılığıyla İsrail'in etkili olduğu Güney Amerika pazarlarına giriş yapmayı hedeflemiştir.³⁹¹ 1990 senesinde Türkiye'nin İsrail'e ihracatı 46.504.167\$, ithalatı 62.515.652\$'dı. Ticaret hacmi bir önceki döneme göre yaklaşık yüzde yirmi artış göstermiştir. 1991 senesinde ise Türkiye'nin İsrail'e ihracatı 78.670.292\$, ithalatı 78.670.292\$ olarak gerçekleşmiş, ticaret hacmi bir önceki yıla göre yaklaşık yüzde elli büyümüştür.³⁹² 1991 yılında, Türkiye ile İsrail arasındaki ticarete belirgin bir artış yaşanmış olup, bu artışın başlıca nedeni Türkiye'nin İsrail'e yönelik ihracatındaki büyümeden kaynaklanmıştır. Türkiye'nin ihracatındaki artış, Körfez Savaşı'nın etkisiyle şekillenmiştir. Savaşın ardından, Türkiye'nin Irak'a

³⁹⁰ İnternet: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> Erişim tarihi: 03.11.2024.

³⁹¹ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 303-305.

³⁹² İnternet: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> Erişim tarihi: 03.11.2024.

satamadığı bazı mallar alternatif pazarlar aracılığıyla satılmaya başlanmış ve bu pazarlar arasında İsrail de yer almış olabilir. Bu süreç, Türkiye'nin ticaret ilişkilerinde önemli bir dönemeç oluşturmuştur. 1992 senesi itibariyle iki devlet de ekonomik ilişkilerini daha da büyütmek ve bu alanda yakınlaşmak maksadıyla ilk adımları atmışlardır. Her iki devlet de karşılıklı turizmelerini geliştirmeyi planlamış, bu doğrultuda, Tel Aviv'in daveti üzerine 1-6 Haziran 1992 tarihlerinde Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş görüşmeler gerçekleştirmek için İsrail'e gitmiştir.³⁹³ Ziyaretler sırasında, taraflar arasında Turizm Alanında İş Birliği Anlaşması imzalanmıştır. Ayrıca iki devlet arasında turizm alanında kapsamlı görüşmeler gerçekleştirmek için İsrail tarafı da Türkiye'ye davet edilmiştir.³⁹⁴ Görüşmeler sonrasında Türkiye Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş, iki devlet arasında imzalanan Turizm Anlaşmasıyla daha yakın ilişkiler içerisinde olacaklarını belirttikten sonra İsrail Turizm Bakanlığı'nı eş ülke ilan etmiş ve bu hususta *"İsrail'in özellikle tanıtım konusunda sahip olduğu birikimden ve var olan turizm potansiyelinden yararlanmak istiyoruz"* demiştir.³⁹⁵ 1992 yılı içerisinde Türkiye'nin İsrail'e ihracatı 89.851.380\$ ithalatı 97.075.541\$ gerçekleşerek dış ticaret hacmi bir önceki yıla göre yaklaşık yüzde yirmi oranında büyümüştür.³⁹⁶

1992 yılında Türkiye ve İsrail, ticaret yapan diğer ülkelerin vatandaşlarından alınan vergilerin karşılıklı olarak kaldırılması konusunda anlaşmaya varmıştır. Buna göre, Türkiye ile diğer ülkeler arasında hava ve deniz yolu taşımacılığı faaliyetinde bulunan ve Türkiye'de sınırlı vergi mükellefi sayılan İsrail'de ikamet eden bireylerin veya kurumların Türkiye'deki taşımacılık kazançlarına uygulanan vergiler sıfırlanmıştır. Bu karar, 20 Mayıs 1992 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla resmîyet kazanmıştır. 1992 öncesinde, İsrail merkezli kurumlar Türkiye'de gerçekleştirdikleri deniz taşımacılığı kazançları üzerinden %15, hava taşımacılığı kazançları üzerinden %5 kurumlar vergisi ödemekte, ayrıca bulundukları ülkede gerçekleştirdikleri ticaretten %25 ile %50 arasında değişen oranlarda gelir vergisi alınmaktaydı. 1 Ocak

³⁹³ BCA. 30-18-1-2/716.320.5.

³⁹⁴ İsrail'le turizm anlaşması. (8 Temmuz 1992). *Cumhuriyet*.

³⁹⁵ Turizmde eş ülke. (26 Ağustos 1992). *Cumhuriyet*.

³⁹⁶ İnternet: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> Erişim tarihi: 03.11.2024.

1992'den itibaren geçerli olan bu düzenleme, iki ülke arasında karşılıklılık ilkesi doğrultusunda vergi oranlarının sıfırlanmasını sağlamıştır.³⁹⁷

Bu görüşmelerden yaklaşık on ay sonra Abdülkadir Ateş, Türkiye ile İsrail arasında ticaretin geliştirilmesi, yatırım ve İş birliği imkanlarının arttırılması amacıyla 2-4 Kasım 1993'te "Türk İhraç Ürünleri Sergisi" ve "Tanıtım Haftası" kapsamında İsrail'e gitmiştir.³⁹⁸ Bu ziyaret sırasında, Doğu Akdeniz ülkeleri arasında turizm alanında iş birliği yapmayı amaçlayan ve Türkiye, İsrail ile Mısır'ın kurucu üye olarak yer alacağı Doğu Akdeniz Turizm Birliğinin kurulması fikri gündeme gelmiştir. Anlaşmaya göre, birliğin merkezi Kahire'de bulunacak ve kurucu ülkeler arasında turist akışını artırmak, üçüncü ülkelerle ortak tur programları düzenlemek ve ABD pazarına erişim sağlamak hedeflenmişti. Birliğin kurulmasına yönelik anlaşma, 17 Kasım 1993'te Londra'da imzalanmış olup, Türkiye adına anlaşmayı imzalamak üzere Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş yetkilendirilmiştir.³⁹⁹ Bu gelişmeden hemen sonra 8 Nisan 1994 tarihinde, İsrail'den Türkiye'ye gelen turistlere üç aya kadar ikamet hakkı tanıyan tek taraflı bir vize muafiyeti uygulanmaya başlanmıştır.⁴⁰⁰ Bu dönem, Türkiye-İsrail ekonomik ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten itibaren iki devlet ekonomik ilişkilerde giderek yakınlaşmışlardır. 1993 yılında Türkiye'nin İsrail'e ihracatı 80.232.198\$ değerindeyken ithalatı, 121.792.906\$ değerinde gerçekleşmiş ticaret hacmi bu yılda da artış göstererek bir önceki yıla göre yüzde on üç oranında büyümüş ancak görüleceği üzere artış hızı bu dönemde yavaşlamıştır.⁴⁰¹

1994 senesinde iki devletin siyasi ilişkilere paralel olarak ekonomik ilişkilerinde de yakınlaşmayı sürdürdüğü ve hatta bu dönemde ekonomide büyük bir sıçrama yaşandığı görülmüştür. Doğu Akdeniz Turizm Birliğinin kurulmasının ardından Turizm Bakanlığı Müsteşarı Korel Göymen'in Ocak 1994'te basına yaptığı açıklamada Türkiye, İsrail ve Mısır arasında bir turizm iş birliği anlaşmasının imzalandığını duyurması, Doğu Akdeniz'de turizm faaliyetlerinin hareketlenmesine öncülük eden bir gelişme olarak öne çıkmıştır.⁴⁰² Bu girişimler etkisini göstermiş

³⁹⁷ Can, *a.g.e.*, 2021, 142.

³⁹⁸ BCA. 30-18-1-2/760.506.1.

³⁹⁹ Can, *a.g.e.*, 2021, 143.

⁴⁰⁰ BCA. 30-18-1-2/774.559.2.

⁴⁰¹ İnternet: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> Erişim tarihi: 03.11.2024.

⁴⁰² Turizm'de umut Ortadoğu'ya kayıyor. (18 Ocak 1994). *Cumhuriyet*.

olacak ki 1994 yılı boyunca Türkiye’yi ziyaret eden İsraili turist sayısı 300.000’i aşarak ülke turizmine yaklaşık yarım milyar dolarlık bir ekonomik katkı sağlamıştır.⁴⁰³ Turizm alanındaki çalışmalar ticaret alanına da yansımış, Ocak 1994’te Türkiye’yi ziyaret eden İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman, Ankara’da Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Başkanı Yalım Erez ve İsraili iş insanlarıyla bir araya gelerek iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin nasıl geliştirilebileceği konusunu ele almıştır.⁴⁰⁴ Yapılan görüşmelerin ardından Türkiye ile İsrail arasındaki ticareti kolaylaştırmak amacıyla iki devlet arasında çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmasına yönelik görüşmelerin 24 Nisan-1 Mayıs 1994 tarihleri arasında İsrail’de yapılması planlanmış, görüşmelere Türkiye adına Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdür Yardımcısı Ruhi Alemdar başkanlığında bir heyet gönderilmiştir.⁴⁰⁵ Bu gelişmelerden sonra İsraili iş insanların Türkiye’ye yönelik yatırımlarını artırmaya başladığı görülmüştür. İsraili girişimci Samuil Roitman, dört Türk ortakla birlikte Türkiye ve İsrail arasında yolcu taşımacılığı yapmak amacıyla İstanbul’da “Senator Havayolları AŞ” adlı bir şirket kurmuş, şirket hisselerinin %80’ine sahip olan Roitman, bu projede ana yatırımcı konumunda yer almıştır.⁴⁰⁶

Yine bu dönemde, Türkiye ile İsrail arasında ticari ilişkileri geliştirmek ve yönlendirmek amacıyla İsrail’de İsrail-Türkiye İş Konseyi, Türkiye’de ise Türkiye-İsrail Konseyi kurulmuştur.⁴⁰⁷ İki devlet arasında ticaretin geliştirilmesi amacıyla İsrail Ekonomi ve Planlama Bakanı Şimon Shetreet, Türkiye ile İsrail arasındaki ekonomik, ticari, teknik ve bilimsel ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan anlaşmayı imzalamak üzere Ankara’ya gelmiştir.⁴⁰⁸ Devletler, ticaretlerini geliştirmek ve büyütmek amacıyla çeşitli alanlarda fuarlar düzenleyebilmektedirler. Bu çerçevede, 14-16 Haziran 1994 tarihlerinde İsrail’de gerçekleştirilen Birinci Uluslararası Akdeniz Barış ve Turizm Fuarı önemli bir etkinlik olmuştur. Ankara, bu organizasyona verdiği önemi göstermek amacıyla, Türkiye’yi temsilen Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş’i göndermiştir.⁴⁰⁹ Diğer taraftan, İsrail’in İstanbul Başkonsolosu İtzhak Shoam, İsrail’de kişi başına düşen GSMH’nin 16.000 USD’ye ulaştığını belirterek, İsraililerin uygun

⁴⁰³ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 305.

⁴⁰⁴ İsraili İşadamları Ankara’da. (22 Ocak 1994). *Cumhuriyet*.

⁴⁰⁵ BCA. 30-18-1-2/775.566.9

⁴⁰⁶ İsraili yatırımcıdan havayolu şirketi. (17 Mayıs 1994). *Cumhuriyet*.

⁴⁰⁷ Basalel, *a.g.e.*, 2000, 303.

⁴⁰⁸ İsrail’le işbirliği anlaşması. (4 Haziran 1994). *Cumhuriyet*.

⁴⁰⁹ BCA. 30-18-1-2/780.587.2.

fiyata yüksek kaliteli ürünler arayışında olduklarını vurgulamış, Türkiye'nin de özellikle inşaat sektörü ve diğer geleneksel ihracat ürünlerinde bu talebi karşılayarak önemli bir pazarlama fırsatına sahip olduğunu ifade etmiştir.⁴¹⁰ Türkiye ile İsrail arasındaki ticaret ilişkileri 1994 yazında hızla gelişmeye başlamış ve bu ivmenin devamı olarak, iki ülke arasında serbest ticaret anlaşması da dahil olmak üzere çeşitli ekonomik ve ticari anlaşmaların imzalanması için görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Karşılıklı ticaret hacmini artırma hedefiyle yapılan bu görüşmeler, her iki tarafın da hazırlıklarını tamamlamasıyla yıl sonunda serbest ticaret anlaşmasının imzalanması yönünde bir niyet oluşturmuştur.⁴¹¹ Fakat, İsrailli tekstilcilerin, Türkiye'deki tekstil sektörünün rekabetçi piyasasından çekinceleri dolayısıyla anlaşmanın imzalanması çetrefilli ve uzun bir süreç almıştır.⁴¹² 1994 senesinde Türkiye'nin İsrail'e ihracatı 178.077.883\$ ithalatı 125.890.785\$ gerçekleşmiş, dış ticaret hacmi bir önceki yıla göre yaklaşık yüzde elli oranında büyüyerek önemli bir sıçrama yapmıştır.⁴¹³ Burada dikkat çeken durum ise Türkiye'nin İsrail'e olan ihracatı bir önceki yıla göre iki katından daha fazla artmış olmasıydı.

Türkiye ile İsrail arasındaki ekonomik gelişmeler 1995 senesinde devam etmiştir. 1995'te Türkiye ekonomisinde öne çıkan gelişme, 6 Mart 1995 tarihinde Türkiye'nin AB ile imzaladığı "Gümrük Birliği" ismiyle Ortaklık Konseyinin kurulması olmuştur. Bu doğrultuda, yapılan anlaşmayla Türkiye'ye AB'nin Serbest Ticaret Anlaşması (STA) imzaladığı ülkelerle aynı şekilde STA yapma yükümlülüğü getirilmiş ve İsrail'in de bu ülkeler arasında yer alması dolayısıyla Türkiye'nin İsrail ile bir STA imzalama zorunluluğu ortaya çıkmıştır.⁴¹⁴ İki devlet arasında ekonomik açıdan gelişen ilişkiler, ekonomik projelerde de iş birliğine gidilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, 12-15 Haziran 1995 tarihinde Devlet Bakanı Abdülbaki Ataç başkanlığında bir heyet, GAP Bölgesinde uygulamaya konulması planlanan tarım, sulama, çevre ve endüstri gibi projeler hakkında görüşme ve inceleme yapmak üzere İsrail'e gönderilmiştir.⁴¹⁵ Bu ziyaretin üzerinden daha bir ay bile geçmemişken temmuz ayı başında, GAP'a İsrail teknolojisinin entegre edilmesi amacıyla İsrail Tarım Bakanı,

⁴¹⁰ Besalel, *a.g.e.*, 2000, 305.

⁴¹¹ İsrail ile pazarlık. (31 Ağustos 1994). *Cumhuriyet*.

⁴¹² Altunışık, *a.g.e.*, 1999, 203.

⁴¹³ İnternet: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> Erişim tarihi: 03.11.2024.

⁴¹⁴ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 573.

⁴¹⁵ BCA. 30-18-1-2/812.709.10.

Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Türkiye ile İsrail arasında GAP Projesi üzerine yapılan ardışık görüşmelerin ardından, Ziraat Leasing Genel Müdürü Burak Eke, Harran'daki seracılık sektörünün geliştirilmesi için İsrail ile iş birliği yapılmasının, İsrail'in dünya çapındaki deneyimi, ekipman, teknik bilgi ve Eximbank kredi desteği gibi avantajlar sağlayacağını belirtmiştir. GAP projesinde İsrail'le yapılacak bir iş birliğinin Türkiye'nin çıkarına olacağını kimi taraflarca desteklendiği görülmüştür. GAP'a yönelik iş birliği yapılması üzerine gerçekleştirilen görüşmeler daha sonuca varmamıştı ki Türkiye ile İsrail arasında imzalanması öngörülen Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması'na ilişkin görüşmeler yapmak üzere Eylül 1995'te Ankara'da, Kasım ayında ise İsrail'de taraflar bir araya gelmişlerdir. Taraflar arasında projeler ve yatırımlar hakkında görüşmeler yapıldığı sırada İsrail, Türkiye'yle STA imzalanması isteğini her fırsatta dile getirmiş, Kasım 1995'te iki ülke ekonomi ve ticaret alanında değerlendirmeler yapmak üzere İstanbul'da toplanmıştır⁴¹⁶ 1995 senesi boyunca Türkiye'nin İsrail'e olan ihracatı bir önceki yılda olduğu gibi önemli bir artış göstererek 239.767.109\$ gerçekleşirken ithalatı 166.634.765\$ gerçekleşmiştir.⁴¹⁷ İki ülke arasındaki dış ticaret hacmi bir önceki yıla kıyasla yaklaşık üçte bir kadar artmıştır.

Türkiye ve İsrail, ekonomik açıdan 1996 yılına da hızlı bir giriş yapmış, 22-24 Ocak arasında İsrail'de düzenlenen "Türkiye İsrail'de" fuarına yaklaşık 140 Türk firması katılım sağlamıştır. Fuarın açılışını Türkiye Ticaret Bakanı Fuat Çay yapmıştır.⁴¹⁸ Ancak 1996'nın en önemli gelişmesi Türkiye-İsrail arasında imzalanan STA olmuştur. 1994'te görüşmelere başlanan ve 1995'te imzalanması planlanan STA 5-8 Mart 1996 tarihlerinde Tel Aviv'de gerçekleştirilen toplantılarda Türkiye'den Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Avrupa Birliği Genel Müdürü Reyhan Atmaca'nın katılımıyla ele alınmıştır.⁴¹⁹ Uzun süren müzakereler sonucunda, devlet tekelleri, kamu alımları, mal ticaretinde tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılması, fikri, sınai ve ticari mülkiyet hakları, menşe kuralları, iç vergilendirme, anti-damping, korunma önlemleri, ödemeler dengesi tedbirleri, rekabet ve sanayi ile tarım ürünlerine

⁴¹⁶ GAP çiftçisi İsrail modeliyle kalkınacak. (7 Aralık 1995). *Milliyet*. BCA. 30-18-1-2/820.745.10. BCA. 30-18-1-2/825.764.9. Besalel, *a.g.e.*, 2000, 306.

⁴¹⁷ İnternet: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> Erişim tarihi: 03.11.2024.

⁴¹⁸ Besalel, *a.g.e.*, 2000, 306.

⁴¹⁹ BCA. 30-18-1-2/840.815.8.

yönelik vergi düzenlemeleri gibi konularda mutabakata varılarak, Türkiye ile İsrail arasında 14 Mart 1996 tarihinde serbest ticaret anlaşması imzalanmıştır.⁴²⁰ Bu anlaşmayla iki devlet arasında 2000 yılına kadar serbest ticaret alanı oluşturulması hedeflenmiş, aynı zamanda Türkiye'deki iş insanlarına Filistin, Ürdün ve ABD pazarlarına da sıçrama imkanı sunmuştur. Söz konusu anlaşma kota kısıtlamaları nedeniyle ABD'ye doğrudan ihraç edilemeyen tekstil ürünlerinin İsrail üzerinden pazara sunulmasını mümkün kılmıştır. Bu kapsamda, İsrail'e giriş yapan Türk ürünleri, burada %35'lik bir katma değer eklenerek ABD'ye İsrail menşeli ürünler olarak ihraç edilmiştir. Ayrıca, İsrail-Ürdün sınırındaki özel statülü, sanayileşmiş İrbid bölgesi de Türk ihraç mallarının ABD pazarına aktarılmasında bir geçiş noktası olarak kullanılmıştır. STA'nın yürürlüğe girmesinin ardından iki devlet arasında ticaret hacminde de hızlı bir büyüme kaydedilmiştir. Ayrıca anlaşmayla iki devlet arasındaki gümrük vergilerinin ilk etapta yüzde 12, 1998'de yüzde 40 oranında indirilmesi ve 2000 yılında da sıfıra düşürülmesi öngörülmüştür. Bu konuda gerekli çalışmaları gerçekleştirmek amacıyla 22-25 Aralık 1996'da her iki devletin gümrük idareleri görüşmeler gerçekleştirmiş ve görüşmelerin sonunda Gümrük İdarelerinin Karşılıklı Yardımlaşmasına İlişkin Anlaşma imzalanmıştır. Bu dönemde Serbest Ticaret Anlaşması'nın yanı sıra, iki ülke arasında Ticaret, Ekonomi, Sanayi ve Teknik İş birliği Anlaşması, Yatırımların Karşılıklı Teşviki Anlaşması ve Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması imzalanmış, böylelikle iki devlet arasındaki ekonomik ilişkilerde önemli bir adım daha atılmıştır.⁴²¹

STA ile Türkiye'ye ABD ile arasındaki tekstil kotalarının İsrail üzerinden aşılmasına olanak tanındığı gibi Türk ihracatçılara Çin, Güney Kore ve Güney Afrika gibi ülkelere ihracat yapabilme fırsatı yaratılmıştır. Ayrıca, Türk inşaat şirketlerine İsrail'de 3 milyar dolarlık yeni bir iş alanı açılmıştır.⁴²² Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen, anlaşmanın Mecliste onaylanarak yürürlüğe girmesi Mayıs 1997'yi bulmuştur. Bunun nedeni, Erbakan liderliğindeki Refah-Yol Hükümetinin İsrail'e olan olumsuz yaklaşımından kaynaklanmıştır. Refah Partisi'ne mensup bakanlar anlaşmayı aylarca onaylamamıştır. Anlaşmanın onaylanmasında yaratılan planlı geciktirme, iş insanları tarafından *“Ortadoğu'da kurulacak müşterek pazarın ilk ve en önemli adımı*

⁴²⁰ BCA. 30-18-1-2/848.845.5.

⁴²¹ Altunışık, a.g.e., 1999, 203. Erhan, Kürkcüoğlu, a.g.e., 2016, 573. BCA. 30-18-1-2/866.921.5.

⁴²² Besalel, a.g.e., 2000, 307.

olan bu anlaşma mantık dışı gerekçelerle onaylanmıyor.” şeklinde, Türkiye-İsrail İş Konseyi Yürütme Kurulu Başkanı Ekrem Güvendiren tarafından da “TBMM’den geçen bir anlaşmanın, böyle durdurulması çok anlamsız. İsrail vazgeçmeyi düşünüyor ve bu doğaldır. Onlar uygularken biz uygulamıyoruz. Türk iş adamı da büyük zararda” şeklinde yapılan açıklamalarla eleştirilmiştir.⁴²³ 1990’ların başı itibariyle ekonomik anlamda en hareketli dönemlerden birinin yaşandığı bu yılda Türkiye’nin İsrail’e ihracatı önceki yıla kıyasla artış göstererek 254.780.693\$ gerçekleşirken ithalatı da artış göstererek 192.627.422\$ gerçekleşmiştir. Hem ihracat hem ithalattaki artış iki ülke arasındaki dış ticaret hacmini de arttırmış, lakin artış hızının 1994 ve 1995 yıllarına göre daha yavaş olduğu görülmüştür.⁴²⁴

1997 senesinde ise Türkiye ve İsrail arasında tarım ürünleri alanındaki görüşmeler ön plana çıkmıştır. Türkiye’nin tarım alanında İsrail’den ithal edilen tarım ürünleri, iç piyasada tarım sektöründe birtakım sorunlar yaratmış olacak ki 9 Temmuz 1997’de İsrail menşeli Bazı tarım ve işlenmiş tarım ürünleri ithalatında tarife kontenjanı uygulanmasına yönelik karar alınmıştır.⁴²⁵ Bu karardan kısa bir süre sonra da dönemin Tarım ve Köyişleri Bakanı Mustafa Taşar görüşmeler yapmak üzere İsrail’e gönderilmiştir.⁴²⁶ Türkiye ile İsrail arasında yapılan Serbest Ticaret Anlaşması, Ekonomik İş Birliği, Çifte Vergilendirme ve Savunma İş Birliği Anlaşmaları, Güneydoğu Anadolu’da kurulması planlanan Doğu Holding Projesi, sulu tarımda ortak yatırımlar üzerinde görüşmeler gerçekleştirmek üzere İsrail Dışişleri Bakanı David Levy Nisan 1997’de Türkiye gelmiştir.⁴²⁷ 1997 yılında Türkiye’nin İsrail’e olan ihracatı 391.513.896\$, ithalatı 233.681.124\$ gerçekleşmiştir. İki ülkenin dış ticaret hacmi 625.195.020\$’a yükselmiştir.⁴²⁸ Bir önceki yıla kıyasla dış ticaret hacminde yaklaşık yüzde kırk oranında büyüme yaşanmıştır. Bu büyüme STA’nın iki ülke ticaretine olan etkisini göstermektedir.

1998 yılında da taraflar ekonomik alanda temaslarını sürdürmüşlerdir. İzmir Teknopark Ticaret A.Ş. (İTAŞ) Genel Müdürü Nesim Levi, 1998’de kurulan İTAŞ’ın

⁴²³ İsrail fobisinin bedeli ağır. (7 Haziran 1997). *Cumhuriyet*.

⁴²⁴ İnternet: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> Erişim tarihi: 03.11.2024.

⁴²⁵ BCA. 30-18-1-2/885.990.1.

⁴²⁶ BCA. 30-18-1-2/907.68.9.

⁴²⁷ Besalel, *a.g.e.*, 2000, 310.

⁴²⁸ İnternet: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> Erişim tarihi: 03.11.2024.

Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir Büyükşehir Belediyesi, Ege Üniversitesi, Yaşar Holding, Ege Biracılık gibi çeşitli ortaklardan oluştuğunu açıklamış, ayrıca İsrail’de Tefen Teknoparkı’nı kuran Stef Wertheimer ile iş birliği çalışmalarının sürdüğünü ifade etmiştir. Bu dönemde GAP konusunda birtakım gelişmeler yaşanmış, GAP Girişimci Destekleme ve Yönlendirme Merkezi’nde (GAP-GİDEM)⁴²⁹ faaliyet gösteren beş ilden iş insanları, 23 Mart 1998’de İsrailli yetkililer tarafından ülkeye davet edilmiştir. Söz konusu ziyaret sonrasında, Diyarbakır GAP-GİDEM Koordinatörü Nurcan Atlı, İsrail’den özellikle tarıma dayalı sanayi alanında iş birliği teklifleri aldıklarını belirtmiştir. Ayrıca Şanlıurfa Valisi Şebabettin Harput, 1999 yılında GAP bölgesinde turizmde büyük bir artış yaşanacağını öngörmüş ve İsrail’den 16.000 turistin bölgeyi ziyaret etmesinin beklendiğini açıklamıştır. Mart 1998’in sonlarında Devlet Bakanı Işın Çelebi’nin davetiyle İstanbul’a gelen İsrail Sanayi ve Ticaret Bakanı Natan Sharansky, Türk-İsrail İş Konseyi’nin yıllık toplantısına katılmıştır. Sharansky, toplantıda Türkiye ve İsrail arasındaki iş birliğinin diğer ülkelerde de yeni yatırım olanakları yaratabileceğini vurgulamıştır.⁴³⁰ Yine bu dönemde, Ege Kimya Sanayi Genel Koordinatörü Danyal Navaro, İsrail’e otomobil lastikleri ve elektrot fabrikalarında kullanılan hammadde ihracatı gerçekleştirdiklerini ifade etmiştir. Navaro ayrıca Türkiye ile İsrail arasında yürürlüğe giren STA’nın özellikle tekstil sektörü için önemine dikkat çekmiş ve gümrük vergisi olmadan gerçekleştirilen ihracatla Türk tekstil ürünlerinin İsrail pazarında hızlı bir şekilde hâkimiyet kazanabileceğini belirtmiştir. İsrail’in yüksek maliyetleri nedeniyle rekabet gücünün sınırlı olduğunu ekleyen Navaro, ayrıca bu ürünlerin küçük bir ek işlemle İsrail menşeli kabul edilerek ABD pazarına da girebileceğini vurgulamıştır.⁴³¹

Karşılıklı ticari ilişkilerin gelişmesiyle Türk firmalarının İsrail’deki inşaat sektöründe de etkisinin arttığı görülmektedir. İsrail’in, Ben-Gurion Havalimanı’nın artan kapasite ihtiyacını karşılamak amacıyla yeni bir terminal yapımı için açtığı “Ben Gurion 2000” ihalesini bir Türk firması olan Ceylan İnşaat kazanmış, bu durum, İsrail’de yabancı bir firma tarafından elde edilen en büyük başarı olarak

⁴²⁹ GAP Girişimci Destekleme ve Yönlendirme Merkezi hakkında detaylı bilgi için bkz. Saadettin Paksoy, Mustafa H. Aydoğdu. *Bölgesel Kalkınmada Girişimciliğin Geliştirilmesi: GAP GİDEM Örnekleri*.

⁴³⁰ Besalel, *a.g.e.*, 2000, 314-317.

⁴³¹ Besalel, *a.g.e.*, 2000, 315.

değerlendirilmiştir.⁴³² Eylül 1998’de Başbakan Yılmaz’ın İsrail ziyaretinde imzalanan Ekonomik İş Birliği Anlaşması, 1998’in öne çıkan gelişmelerinden biri olmuştur. Anlaşmayla, Türkiye ve İsrail arasındaki ticari ilişkilerin gelişimini hızlandırmaya yönelik yeni adımların atılması sağlanmıştır. Anlaşma kapsamında, Türk nakliyecilerin Orta Doğu’ya ulaşımında Hayfa Limanı’nın bir geçiş noktası olarak kullanılması ve iki ülke arasındaki ticaret hacminin 2 milyar dolara çıkarılmasına yönelik hedefler belirlenmiştir. Ayrıca, Türk ve İsrailli yatırımcıların karşılıklı olarak ihalelere katılımı, Orta Asya’da ortak projeler geliştirilmesi ve tarım ile teknoloji alanlarında karşılıklı bilgi ve deneyim paylaşımı yapılması kararlaştırılmıştır.⁴³³ Türkiye-İsrail arasında Eylül ayı içerisinde yaşanan önemli bir diğer gelişme Tarım Alanında İş Birliği Anlaşması olmuştur.⁴³⁴ İsrail’in tarıma dayalı sanayide verimi artırıcı sulama sistemleri, tohum ıslah birimleri ve diğer teknik alanlarda ileri seviyede olması 7 Eylül’de bu anlaşmanın imzalanmasında etkili olmuştur.⁴³⁵ 1998 senesinde Türkiye ile İsrail arasında gerçekleşen dış ticaret verilerine bakacak olursak, Türkiye’nin İsrail’e olan ihracatı 479.506.911\$ gerçekleşmişken ithalatı 282.827.452\$ gerçekleşmişti.⁴³⁶ STA kapsamında gümrük vergilerinin düşürülmesi ve karşılıklı olarak ticareti kolaylaştırmaya yönelik girişimler iki devlet arasındaki ticareti artırıcı unsurlar olmuştur.

Mayıs 1999’da Kudüs’ü ziyaret eden Türk iş insanları, İsrail Sanayi ve Ticaret Bakanı Natam Şaranski liderliğindeki devlet yetkilileriyle bir araya gelmiştir. İsrailli yetkililer, Türk Cumhuriyetleri ve Kafkaslar’a yönelik yatırımlarında Türkiye ile iş birliği yapma isteklerini dile getirmiştir. 14 Temmuz 1999 tarihinde İsrail’i ziyaret eden Süleyman Demirel, iki ülke arasındaki ticaret hacminin 4-5 yıl içinde 2.000.000.000\$ seviyelerine çıkarmayı hedeflediklerini ifade etmiştir. Bu dönemde su konusunda sıkıntı yaşayan İsrail, ülkenin su ihtiyacını karşılamak amacıyla Tel Aviv yakınlarında yıllık 100 milyon metreküp kapasiteli bir deniz suyu arıtma tesisi inşa etmeyi planlamış ve bu projenin tamamlanmasının 2-2,5 yıl süreceği açıklanmıştır. Bu süre zarfında Türkiye’den su ithalatı düşünülmüş, her biri 200 bin ton taşıma

⁴³² Besalel, *a.g.e.*, 2000, 317.

⁴³³ Erhan, Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 573.

⁴³⁴ BCA. 30-18-1-2/951.229.10.

⁴³⁵ Altunışık, *a.g.e.*, 1999, 204.

⁴³⁶ İnternet: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> Erişim tarihi: 03.11.2024.

kapasitesine sahip tankerlerle Türkiye’den Aşkelon Limanı’na su getirilmesi planlanmıştır.⁴³⁷ Ağustos 1999’da Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması uyarınca Türkiye ile İsrail arasındaki Serbest Ticaret Alanı Anlaşması’nın 1 sayılı ekinde değişiklik yapılmıştır.⁴³⁸ 1999 senesinde dış ticaret hacmindeki artış devam etmiş, Türkiye’nin İsrail’e ihracatı 585.238.616\$ ithalatı ise 298.257.111\$ gerçekleşmiştir.⁴³⁹ 1998’in sonuna doğru imzalanan Ekonomik İş Birliği Anlaşması iki devlet arasındaki ticaretin artmasında etkili olmuştur.

2000 yılına gelindiğinde Türkiye ile İsrail arasında ekonomik ilişkilerde 1990’larda yakalanılan olumlu ivmenin devam ettirildiği görülmüştür. Özellikle 1991 yılında başlayan turizm alanındaki iş birliğinin, Mayıs 2000’de iki ülke yetkilileri arasında gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde sürdürülmesi kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda, Türkiye Turizm Bakanı Erkan Mumcu, iki ülke arasındaki iş birliğine dair yaptığı açıklamada, *“Biz İsrail’i Doğu Akdeniz’de tarihi bir ortak olarak görüyoruz”* ifadelerini kullanmıştır. Türk ve İsrailli firmalar, bu dönemde trend haline gelen uluslararası şirketlerin birleşmesi akımına katılarak önemli iş birlikleri geliştirmiştir. Bankacılık, tekstil, dondurulmuş gıda ve petrokimya sektörlerinde faaliyet gösteren Başer Holding, üç yıl önce İş Bankası’ndan satın aldığı Güney Sanayi’nin %45’lik hissesini, İsrail merkezli yün ve yün karışımli kumaş üretiminde uzman Polgat firmasına devretmeyi planlamıştır. Yetkililer, bu ortaklığın, İsrail üzerinden ABD pazarına açılma ve bilgi transferi sağlama açısından Başer Holding’e önemli stratejik avantajlar kazandıracağını ifade etmişlerdir. Ayrıca yine bu dönemde sık sık İsrail’in su sorunu gündeme gelmiş ve bu sorunun Türkiye’den su getirilmesiyle çözülmesi üzerinde durulmuştur.⁴⁴⁰ 2000 yılı itibariyle Türkiye’de faaliyet gösteren İsrailli yatırımcıların sayısı 72’ye ulaşmıştır. Bu firmaların Türkiye’deki toplam yabancı sermaye içindeki payı binde altı gibi düşük bir seviyede olsa da özellikle GAP bölgesinde önemli yatırımlara yönelmişlerdir. Aynı dönemde Türk firmaları da İsrail’de, toplam değeri 200.000.000 \$ bulan müteahhitlik projeleri üstlenmiş, bu alandaki iş birliklerini güçlendirmişlerdir.⁴⁴¹

⁴³⁷ Besalel, *a.g.e.*, 2000, 320-321.

⁴³⁸ BCA. 30-18-1-2/1009.416.2.

⁴³⁹ İnternet: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> Erişim tarihi: 03.11.2024.

⁴⁴⁰ Besalel, *a.g.e.*, 2000, 326.

⁴⁴¹ Erhan, Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, 2016, 573.

2000 yılının sonuna gelindiğinde, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler, siyasi ilişkilerde yaşanan durgunluğun etkisiyle önceki on yılda kazanılan ivmeyi kaybetmeye başlamıştır. 2000 yılında ihracat 650.141.901\$'a, ithalat ise 505.481.677\$'a yükselmiş ve dış ticaret hacmi 1.155.623.578\$ seviyesine ulaşmıştır. 1999 yılına göre dış ticaret hacminde %30,80 oranında bir artış olduğunu göstermektedir. 2001 yılında ise ihracat 805.217.561\$, ithalat 529.489.361\$ olarak kaydedilmiş ve toplam dış ticaret hacmi 1.334.706.922\$ seviyesine yükselmiştir. 2000 yılına kıyasla %15,50 oranında bir artış gerçekleşmiştir. 2002 yılına gelindiğinde ihracat 861.433.736\$, ithalat ise 544.466.514\$ olarak gerçekleşmiş ve dış ticaret hacmi 1.405.900.250\$ seviyesine ulaşmıştır. 2001 yılına kıyasla %5,33 oranında bir artış göstermiştir.⁴⁴²

Türkiye’de ANAP Hükümetinin kurulmasıyla İsrail’le olan sosyal ve kültürel ilişkilerde de yeniden önemli gelişmeler yaşanmıştır. Sosyal ve kültürel ilişkilerin olumlu seyretmesine, 1985’te İsrail’in Ankara’ya Yehuda Milo’yu Türkiye’nin de Tel Aviv’e kıdemli diplomat Ekrem Güvendiren’i ataması iki devletin karşılıklı olarak diplomatik temsilcilikleri yükseltmesi yolunda atılmış önemli bir adım olmuştur. ANAP Hükümetinin kurulmasıyla birlikte, 1990 yılına kadar geçen dönemde Türkiye ile İsrail arasında yalnızca siyasi ve ekonomik ilişkiler değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel ilişkilerde de yakınlaşma sağlanmaya başlanmıştır. Bu dönemde yakınlaşma her iki devletin düzenlediği etkinliklere karşılıklı katılımlarıyla atılmıştır. Bu bağlamda, Mayıs 1986’da düzenlenen İsrail Bağımsızlık Günü resepsiyonuna Türkiye Turizm Bakanı Bülent Akarcalı katılmış, aynı yılın Ekim ayında Çankaya Köşkünde düzenlenen 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı etkinliğine de İsrail maslahatgüzarı Yehuda Milo katılarak Kenan Evren’le görüşme gerçekleştirmiştir.⁴⁴³

6 Eylül 1986’da İstanbul’daki Türk Musevilerine ait Neve Şalom Sinagogu’nda gerçekleştirilen terör saldırısı hemen hemen her kesimin tepkisine neden olmuş, Türkiye’deki siyasi partilerden Türk-Musevi Cemaati Başkanı Hahambaşı David Asseo’ya taziye mesajları gönderilirken Asseo, yurtiçi ve yurtdışı kamuoyuna verdiği demeçlerde Türkiye’de Musevilere yönelik herhangi olumsuz bir durumun olmadığı Musevilerin, toplumun geri kalanı ile gayet iyi anlaştıklarını dile

⁴⁴² İnternet: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> Erişim tarihi: 30.11.2024.

⁴⁴³ Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 93-96.

getirmiştir.⁴⁴⁴ Söz konusu saldırıda hayatını kaybedenler için düzenlenmiş olan 10 Eylül'deki cenaze törenine dünyanın çeşitli yerlerindeki Yahudi Cemaat üyelerinin yanı sıra Türkiye İçişleri Bakanı Yıldırım Akbulut ve Devlet Bakanı Kazım Oksay da katılım sağlamıştır.⁴⁴⁵ Sinagog Baskını, beklenenin aksine iki ülke arasında kültürel açıdan daha da yakınlaşma sağlamıştır. Ekim 1986'da İsrail'in Ankara Maslahatgüzarı Yehuda Millo, Anadolu Ajansı'na verdiği demeçte, Türkiye-İsrail ilişkilerinin sadece resmi düzeyde kalmaması gerektiğini vurgulamış, kültürel ve akademik alanlarda iş birliğinin geliştirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca İsrail'de belirgin bir Türk kültürü etkisinin bulunduğunu eklemiş, İsrail halkının Türk müziğine olan ilgisini ve Türk sanatçılara gösterilen yoğun ilgiyi dile getirmiştir.⁴⁴⁶

Tel Aviv, 1986 yılında 29 Ekim haftasına özel Türkiye ile ilişkileri geliştirmek amacıyla 'Türk Haftası' adında bir etkinlik düzenlemeyi ve bu etkinlik kapsamında İsrail'de bir caddeye Atatürk adının verilmesini planlamıştır. Söz konusu etkinliğe Türkiye'den 12 milletvekili davet edilmiş, fakat Özal, söz konusu etkinliğe hiçbir siyasinin katılmasını istememiştir.⁴⁴⁷ Gizlice davet edilen bazı milletvekilleri, etkinliğin kamuoyuna sızmasının ardından, siyasi çevrelerden gelen baskılar nedeniyle etkinliğe katılma planlarını iptal etmişlerdir. Dışişleri Bakanlığı Türk Haftası etkinliği hakkında: *"Daveti duyduk. Ancak parlamento ile ilişkisi olduğu için Dışişleri olarak dışarıdan müdahale edemedik. Eğer TBMM Başkanlığı bize sorsaydı o zaman görüş bildirir ve parlamenterlerin davete katılmamalarını tavsiye ederdik."* açıklamasını yapmıştır.⁴⁴⁸ Söz konusu olay Türk milletvekilleri arasında huzursuzluğa neden olmasına karşın benzer durum İsrail tarafında yaşanmamış, İsrail'in, Türkiye Cumhuriyeti'nin 63. kuruluş yıl dönümü vesilesiyle Hayfa, Batyam ve Holon şehirlerinde düzenlenmesi planlanan Türkiye-İsrail Dostluk Grubu etkinliklerine izin verdiği kaydedilmiştir.⁴⁴⁹ Filistinlilerin intifada hareketi sonrası Filistin devletini kurması ve Türkiye'nin de yeni kurulmuş olan bu devleti tanınması iki devlet arası ilişkileri sarıya da 1989 yılı Türk-İsrail ilişkilerinde belirsizlik sürecinin son aşaması olmuştur. Bu olayın ardından; Ankara'nın, Müslüman ve Yahudi 113 Türk vatandaşın

⁴⁴⁴ Sinagog Baskını, Geride Bir Dizi Soru İşareti Bıraktı. İz Peşinde. (8 Eylül 1986). *Cumhuriyet*. Karanlıkta Kalan 6 Nokta. (8 Eylül 1986). *Milliyet*.

⁴⁴⁵ İsrail Savunma Bakanı Rabin Açıkladı: Misilleme Yapacağız. (9 Eylül 1986) *Cumhuriyet*.

⁴⁴⁶ Küçük, a.g.m., 2023, 306.

⁴⁴⁷ İsrail'den Sürpriz Davet. (25 Ekim 1986). *Milliyet*.

⁴⁴⁸ 12 Milletvekilinin İsrail Gezisi Kaldı. (26 Ekim 1986). *Milliyet*.

⁴⁴⁹ Küçük, a.g.m., 2023, 307.

oluşan gruba 500. Yıl Vakfı'nı kurma izni vermesi dikkat çekici bir gelişme olmuştur.⁴⁵⁰ 1989 yılında Türk Musevileri, Musevi yaşamı ve tarihini ele alan Göztepe Kültür Dergisi'ni yayımlamışlardır. Aynı yıl, 18 Ekim'de, Morit Derneği tarafından İsrail'de I. Türkiye Yahudiliği Kongresi düzenlenmiş ve Osmanlı Yahudiliği Sergisi açılmıştır. Bu etkinliklerde Türkiye'yi, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi, İnsan Hakları, AGİT ve B.M. den sorumlu Genel Müdür Rıza Türmen, Prof. Dr. İlber Ortaylı ve Tel Aviv maslahatgüzarı Ekrem Güvendiren temsil etmiştir. Sergide Türkiye'deki 500 yıllık Musevi mirası görsellerle tanıtılmış, bunun yanı sıra, Hayfa Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. David Kusher, Kasım 1989'da Tanzimat'ın 150. yıl dönümü dolayısıyla Ankara'da düzenlenen bir sempozyuma katılmış ve Tanzimat Fermanı'nın Yahudilere eşitlik ve hukuki statü sağladığını, bu nedenle Yahudiler tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandığını ifade etmiştir.⁴⁵¹

1990'lı yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerinde sağlanan yakınlaşma, yalnızca siyasi, askeri ve ekonomik boyutlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda sosyal ve kültürel alanlarda da etkisini göstermiştir. İki ülke arasındaki stratejik iş birliği, halklar arasında kültürel alışverişin ve sosyal bağların güçlenmesine zemin hazırlamış, ilişkilerin gerçek anlamda çok boyutlu bir nitelik kazanmasını sağlamıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen ortak projeler, düzenlenen kültürel etkinlikler ve karşılıklı ziyaretler, iki ülke arasındaki ilişkilerin kapsamını genişletmiş ve iş birliğinin sosyal tabanda da desteklenmesine katkıda bulunmuştur. Bu dönemde, İsrail Dışişleri Bakanlığı, Türkiye ile kültürel ve akademik iş birliğini geliştirme yönünde girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Bu sürece, Türk Musevileri tarafından İsrail'de kurulan Türkiyeliler Birliği adlı kuruluş da İsrail'de düzenlediği çeşitli etkinliklerle destek vermiştir. Örneğin, 17 Şubat 1990'da İsrail'de Türk tiyatrosuna yönelik bir etkinlik gerçekleştirilmiş, bunu 18 Şubat'ta Türk sanat müziği korosunun verdiği bir konser takip etmiştir. Aynı yılın Şubat ayında, Türk Musevileri tarafından "Türkiye'de İhtiyarlara Yardım Derneği Dergisi" adıyla bir yayın çıkarılarak kültürel ve sosyal bağların güçlendirilmesine katkı sağlanmıştır.⁴⁵² 1 Mayıs 1990 tarihinde, Türk yetkililer İsrail'in 42. Bağımsızlık Günü Kutlamaları kapsamında Ankara'da

⁴⁵⁰ İnternet: https://www.muze500.com/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=121&lang=tr, 500. Yıl Vakfı, Erişim tarihi: 17.08.2024. İsrail'den Önemli Konuk. (16 Temmuz 1992). *Cumhuriyet*.

⁴⁵¹ Küçük, *a.g.m.*, 2023, 307-308.

⁴⁵² Küçük, *a.g.m.*, 2023, 308.

düzenlenen etkinliklere müsteşarlık düzeyinde katılım sağlayarak iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine yönelik önemli bir jestte bulunmuşlardır. İkili ilişkilerde yakınlaşmaya işaret eden bu hareket, diplomatik ilişkilerin büyükelçilik düzeyine yükseltilmesi konusunu gündeme getirmiştir.⁴⁵³

Mart 1991'de İstanbul'da Mülkiyeliler Birliği tarafından düzenlenen "Hoşgörünün 500. Yılı" başlıklı panelde, 1492 yılında İspanya'dan sürgün edilen Yahudilerin tarihsel süreçteki durumları ve günümüzdeki konumları ele alınmıştır. Panelde konuşmacılar, İspanya'dan çıkarılan Yahudilere yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun kucak açtığını vurgulayarak, bu tutumun kendileri açısından büyük bir memnuniyet kaynağı olduğunu ifade etmişlerdir. Alarko Holding Yönetim Kurulu Başkanı İshak Alaton ise panelde yaptığı konuşmada, "Ne Mutlu Türküm Diyene" ifadesinin Yahudi toplumu için derin bir anlam taşıdığını dile getirmiştir.⁴⁵⁴ Bundan kısa bir sonra, 4 Haziran 1991 tarihinde, İstanbul Cemal Reşit Rey Konser Salonu'nda, Yahudilerin İspanya'dan göç edişlerinin 500. yılı anısına özel bir konser düzenlenmiş, etkinlik kapsamında, İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuarı Türk Musikisi İcra Heyeti tarafından Musevi bestecilerin eserlerinden oluşan Türk müziği eserleri sunulmuştur.⁴⁵⁵ Türk Musevileri tarafından kurulan Los Paşaros Sefaradis adlı müzik grubunun bir üyesi olan Karen Gerson, 1492 yılında İspanya'dan Osmanlı topraklarına göç eden Yahudilerin beraberlerinde 'romansas' adlı bir şarkı türü getirdiklerini ve bu müzik türünün zamanla Türk sanat müziğinden etkilendiğini ifade etmiştir.⁴⁵⁶ 1991'de, İstanbul Karaköy'de bulunan Zulfaris Sinagogu, Türk ve Yahudi toplumları arasındaki 500 yıllık ortak tarihin bir simgesi olarak "Yarım Bin Yıl Müzesi"ne dönüştürülmüştür. Aynı dönemde, Türk yetkililer, Balat'taki tarihi Ahrida Sinagogu ve Ankara Samanpazarı'ndaki Ankara Sinagogu'nun restorasyonu için çalışmalar başlatmıştır. Ayrıca, Ulus'taki Yahudi Sinagogu'na ait arazi üzerinde Yahudi okullarının inşa edilmesi hedeflenmiş ve Musevi kültürel mirasının korunması adına somut adımlar atılmıştır.⁴⁵⁷ Bu girişimler, Türkiye'nin Musevi toplumu ve kültürel mirasına verdiği önemi göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu gelişme, Türk Musevileri tarafından olumlu bir şekilde karşılanmış ve 19 Kasım 1992 tarihinde

⁴⁵³ Ankara-Tel Aviv: Diplomaside bahar. (2 Mayıs 1990). *Cumhuriyet*.

⁴⁵⁴ Yahudiler Osmanlı'dan memnun. (24 Mart 1991). *Cumhuriyet*.

⁴⁵⁵ Sarafad şarkıları. (27 Mayıs 1991). *Cumhuriyet*.

⁴⁵⁶ Küçük, *a.g.m.*, 2023, 309.

⁴⁵⁷ Sinagog'dan müzeye. (8 Eylül 1991). *Cumhuriyet*.

Ahrida Sinagogu'nun yeniden açılışı sırasında, Türkiye Cumhuriyeti'ne ve dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a şükranlarını ifade eden bir dua gerçekleştirilmiştir.⁴⁵⁸ Bu tören, Türk Musevi toplumunun Türkiye'nin dini ve kültürel miraslarına verdiği önemin bir yansıması olarak, aynı zamanda iki toplum arasındaki bağların pekiştirilmesine yönelik önemli bir adım olmuştur. Türkiye'de bu gelişmeler yaşanırken Haziran 1991'de İsrail hükümeti, Türkiye'nin İsrail Maslahatgüzarı Ekrem Güvendiren'e, İsrail Devleti'nin en yüksek onurlandırmalarından biri olan Başkanlık Nişanı'nı takdim etmiştir.⁴⁵⁹ Bu ödül, Türkiye ile İsrail arasındaki diplomatik bağların güçlenmesine ve karşılıklı iş birliğinin derinleşmesine önemli bir katkı sağladığı gibi, aynı zamanda iki ülke arasındaki ilişkilerin yeni bir boyut kazandığını da simgelemiştir.

Aralık 1991'de Türkiye-İsrail diplomatik ilişkileri Maslahatgüzarlıktan Büyükelçilik düzeyine yükseltilmesinin ardından Tel Aviv, Türkiye Büyükelçisi olarak Uri Gordon'u atarken Ankara, İsrail Büyükelçisi olarak Ekrem Güvendiren'i atamış ve ikili ilişkilerde oluşan olumlu hava sosyal ve kültürel ilişkilere de yansımıştır. Ocak 1992'de, Harbiye'deki Muhsin Ertuğrul Tiyatrosu'nda düzenlenen kültür günleri etkinlikleri kapsamında, "Bir Kültür Mozaigi'nde Türk Yahudileriyle 500 Yıl" başlıklı bir panel gerçekleştirilmiş ve bu panelde, Türk Yahudilerinin Türk toplumu ile olan 500 yıllık kültürel etkileşim süreci detaylı bir şekilde ele alınmış ve tartışılmıştır. Panelde, Yahudilerin Siyonizm ile ilişkilendirildiği suçlamaların asılsız olduğu vurgulanmış ve Türkiye'deki Yahudi karşıtlığının arttığına dair iddiaların gerçeği yansıtmadığı ifade edilmiştir.⁴⁶⁰ Bu dönemde, iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerin güçlendirilmesine İsrailli sanatçılar da katkıda bulunmuştur. Özellikle, 4 Şubat 1992 tarihinde İsrailli sanatçı Gila J. Stein, Beyoğlu Güzelleştirme ve Koruma Derneği'ne, daha önce İsrail hükümetinin İsrail-ABD dostluğunu simgeleyen bir heykelin benzerini hediye etmiştir. Stein, heykelin, iki ülke arasında barışı teşvik etmesi ve Türk-Yahudi dostluğunun sembolü olarak kabul edilmesi dileğinde bulunmuştur.⁴⁶¹ Mart 1992'de İstanbul'da, Türk Musevileri tarafından Yahudilerin İspanya'dan göçünün 500. yılına ithafen düzenlenen tören, Osmanlı Devleti'nin

⁴⁵⁸ Ahrida Sinagogu ibadete açıldı. (20 Kasım 1992). *Cumhuriyet*.

⁴⁵⁹ Güvendiren'e nişan. (4 Haziran 1991). *Milliyet*.

⁴⁶⁰ Yahudiler, Osmanlı'dan soyutlanamaz. (21 Ocak 1992). *Cumhuriyet*.

⁴⁶¹ Küçük, *a.g.m.*, 2023, 310.

Yahudilere sağladığı misafirperverlik nedeniyle Türkiye'ye teşekkür mahiyetinde bir dua ile sona ermiştir. Etkinlikte konuşan 500. Yıl Vakfı Başkan Yardımcısı Naim Güleryüz, atalarının II. Beyazıd tarafından kabul edilmesinin, Türkler ve Yahudiler arasında 500 yıl boyunca süren huzurlu bir ilişkinin temelini oluşturduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Güleryüz, dünya halklarının arzuladığı barışın yalnızca Türk milletinin sevgi ve hoşgörü temelli geleneklerini benimsemesiyle mümkün olabileceğine dikkat çekmiştir. Törenin ardından İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Nurettin Süzen'i ziyaret eden 500. Yıl Vakfı Başkanı David Asseo, ziyareti sırasında 500 yıl önce Osmanlı Devleti'nin Yahudilere sunduğu kucaklayıcı yaklaşımı yineleyerek, ziyaretin amacını şu şekilde açıklamıştır: "Buraya, Türk ulusuna olan şükran borcumuzu ifade etmek için geldik. Türk ulusunun olumlu imajını dünyaya duyurmak istiyoruz." Bu dönemde, 500. Yıl Vakfı, Türkiye'nin uluslararası alandaki tanıtımını desteklemek amacıyla çeşitli konferanslar ve seminerler de düzenlemiştir.⁴⁶²

İki devlet arasındaki kültürel ilişkilerde öne çıkan ve bir dönüm noktası olan gelişme, Türk Musevi Cemaati'nin 500. Yıl kutlamalarına katılmak için İsrail Devlet Başkanı Chaim Herzog'un İstanbul'u ziyaret etmesi olmuştur. Söz konusu etkinlikte Herzog, Turgut Özal ve Süleyman Demirel'le bir dizi görüşmeler de gerçekleştirmiştir.⁴⁶³ Herzog, galada yaptığı konuşmada, Osmanlı Devleti'nin 500 yıl önce Yahudilere sunduğu misafirperverlik nedeniyle Türklere duydukları şükran borcunu vurgulamıştır. Ayrıca, İsrail'in mimarisi, sanatı ve kültürü üzerindeki Türk etkilerine dikkat çekmiş ve Türkiye'deki Yahudi topluluğunun, iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli bir köprü işlevi gördüğünü ifade etmiştir.⁴⁶⁴ Ekim 1992'de Türkiye'yi ziyaret eden İsrail Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Joseph Haddass, Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Haddass, görüşme sırasında, annesinin Gaziantep doğumlu olduğunu ve çocukluk yıllarında annesinden Türk hikâyeleri ile türkülerini dinlediğini paylaşılarak, Türk kültürüne olan derin ilgisini ve sempatisini dile getirmiştir.⁴⁶⁵

Sosyal ve kültürel ilişkilerin yoğun geçtiği bu dönemde, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, 13-15 Kasım 1993 tarihinde İsrail'i ziyaret etmiş ve bu ziyaret sırasında

⁴⁶² Musevilerden 500. Yıl şükran duası. (5 Mart 1992). *Cumhuriyet*. 500. Yıl Vakfı Türkiye'yi de tanıtıyor. (9 Mart 1992). *Cumhuriyet*.

⁴⁶³ Liél, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 105-106.

⁴⁶⁴ Balcı, E. (19 Temmuz 1992). "Türkiye-İsrail", *Cumhuriyet*. 9

⁴⁶⁵ Özgen, Ö. (15 Ekim 1992). Bakan Ateş'in İsraili konuğu. *Milliyet*, s. 15.

İsraili yetkililere, iki ülke arasında bir kültür anlaşması imzalama önerisinde bulunmuştur.⁴⁶⁶ İsrail tarafı da Çetin'in bu önerisine sıcak bakmış ve bu dönemde iki devlet arasında siyasi ilişkilerin geliştirilmesine yönelik imzalanan Karşılıklı Anlayış ve İş Birliğinin İlkeleri Muhtırasına ek bir de Kültür, Bilim ve Eğitim İş Birliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma tarafların kültürel alanda da yakınlaşmanın derecesini artırmaya ilişkin isteklerini göstermektedir.⁴⁶⁷ Kasım 1993'te İsrail'i ziyaret eden Hikmet Çetin, Kudüs'te bulunan Soykırım Müzesi'ne giderek Naziler tarafından katledilen Yahudilerin anısına çelenk bırakmış ve insanlığın benzer bir trajediyle bir daha karşılaşmaması yönündeki temennilerini dile getirmiştir. Çetin, ziyaretin ardından Kudüs'teki Barış Ormanı'na, iki ülke arasındaki dostluğu simgelemek amacıyla bir fidan dikerek barış mesajını pekiştirmiştir.⁴⁶⁸

Ocak 1994 itibarıyla Türkiye ile İsrail arasında Kültür, Bilim ve Eğitim İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın 5. maddesi kapsamında Ankara'da bir ortak komisyonun toplanmasına karar verilmiş, bu komisyonda Türkiye'yi, Dışişleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdür Yardımcısı Aydın İdil temsil etmiştir. Toplantı sonrasında hazırlanan mutabakat zaptında, iki ülke arasındaki kültürel, bilimsel ve eğitsel iş birliğinin geliştirilmesi yönünde adımlar atılması konusunda mutabakata varılmıştır.⁴⁶⁹ 24-27 Ocak 1994'te Türkiye'ye ziyarette bulunan İsrail Devlet Başkanı Ezer Weizman, Türkiye'de resmi bir törenle karşılanmış ve ziyaret kapsamında söz konusu mutabakat zaptı imzalanmıştır. İki devlet arasında kültürel-sosyal ilişkilerin kapsamını geliştirme gayesiyle 10 Nisan 1994'te Çevre Konuları ve Doğanın Korunması Alanında İş birliği Anlaşması imzalanmıştır.⁴⁷⁰ 3-5 Kasım 1994 tarihlerinde İsrail'i ziyaret eden Tansu Çiller, bu ziyarette iki ülke arasında yalnızca siyasi ve güvenlik konularında değil, teknik alanlarda da iş birliğini geliştirmeye yönelik adımlar atmıştır. Bu kapsamda, Türkiye ile İsrail arasında Telekomünikasyon ve Posta Alanında İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır.⁴⁷¹

Bu dönemde Türkiye ile İsrail arasında sağlık alanında iş birliğine gidildiği görülmüştür. 12-15 Mart 1995 tarihlerinde Sağlık Bakanı Doğan Baran İsrail'i ziyaret

⁴⁶⁶ Küçük, *a.g.m.*, 2023, 311.

⁴⁶⁷ Altunışık, *a.g.e.*, 1999, 192.

⁴⁶⁸ Küçük, *a.g.m.*, 2023, 311.

⁴⁶⁹ BCA. 30.18.1.2/761.510.9.

⁴⁷⁰ Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 112-113.

⁴⁷¹ BCA. 30.18.1.2/803.667.7.

etmiş, ziyaret sırasında Sağlık ve Tıp Alanında İş birliği Anlaşması imzalanmıştır.⁴⁷² İsrail'e yapılan ziyaretler, hükümet ile sınırlı kalmamış, 1995 yılı Nisan ayı başında Demokratik Sol Parti Genel Başkanı Bülent Ecevit ve eşi Rahşan Ecevit, İsrail'e resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Resmi temasların yanı sıra Ecevit, İsrail'de kibutzları ve çeşitli şehirleri ziyaret etmiş, ayrıca Hayfa'da bulunan Atatürk Ormanı'nda fidan dikerek iki ülke arasındaki dostluk ilişkilerini pekiştirmeye yönelik sembolik bir etkinlikte bulunmuştur.⁴⁷³ 1995 yılı, Türkiye ve İsrail arasındaki kültürel ilişkilerin çeşitli etkinliklerle de derinleştiği bir dönem olmuştur. Mart ayında Türkiye, Kudüs Kitap Fuarı'na katılarak kültürel diplomasiye katkıda bulunmuştur. Aynı yıl boyunca İsrailli sanatçılar ve gruplar Türkiye'de izleyicilerle buluşmuştur. Aralık 1994'te Cemal Reşit Rey Konser Salonu'nda Hagai Şabani ve Aron Erez ikilisi sahne alırken, Nisan 1995'te Ramat Ha Sharon adlı, İsrailli Rus göçmeni 14 kadından oluşan yaylı sazlar orkestrası İstanbul ve Ankara'da konserler vermiştir. Mayıs ayında ünlü Anahnu Kan Dans Topluluğu Cemal Reşit Rey Salonu'nda performans sergilemiştir. Ağustos ayında İsrail Folklor Topluluğu, geliri Bosna-Hersek yardım kampanyasına tahsis edilen bir gösteri gerçekleştirmiş; Eylül ayında ise "Hora Yerusalayim" Folklor Grubu izleyicilerle buluşmuştur. Ayrıca, Türk Devlet Opera ve Balesi yetkililerinin İsrail'e yaptıkları ziyaretler, kültürel iş birliğini güçlendiren önemli adımlar arasında yer almıştır. Bu etkinlikler, iki ülke arasındaki kültürel bağların çeşitlenerek güçlenmesini sağlamıştır.⁴⁷⁴ Türkiye ve İsrail çevre konusunda iş birliklerini derinleştirmek amacıyla görüşmeler gerçekleştirmeyi planlamışlar, bu çerçevede 11-15 Temmuz 1995'te Çevre Bakanı Rıza Akçalı başkanlığında bir heyet İsrail'i ziyaret etmiştir.⁴⁷⁵

Kültürel ve sosyal ilişkilerde yakalanan olumlu ivmeyle taraflar bu alandaki ilişkileri daha da ilerletmek amacıyla görüşmelere devam etmiştir. 4-5 Mart 1996 tarihlerinde Tel Aviv'de Türkiye-İsrail Kültür, Eğitim ve Bilim Anlaşması çerçevesinde ikinci bir ortak kültür komisyonu toplantısının gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Türkiye'yi temsilen Dışişleri Bakanlığı Kültür Dairesi Başkanı Aydın İdil'in başkanlığındaki bir heyetin katıldığı bu toplantıda, 1996-1998 dönemini kapsayacak şekilde yeni bir Kültürel Değişim Protokolü'nün hazırlanması ve

⁴⁷² BCA. 30.18.1.2/806.682.5.

⁴⁷³ Besalel, *a.g.e.*, 2000, 303.

⁴⁷⁴ Besalel, *a.g.e.*, 2000, 305.

⁴⁷⁵ BCA. 30.18.1.2/815.719.5.

imzalanması gündeme alınmıştır.⁴⁷⁶ 1996 yılında, Türkiye ve İsrail arasında iki ülke liderlerinin gerçekleştirdiği üst düzey ziyaretlerle önemli bir ivme kazanmıştır. Mart ayında Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel İsrail'e resmi bir ziyarette bulunmuş, bu ziyaretin ardından Haziran ayında İsrail Devlet Başkanı Ezer Weizman, Türkiye'ye iade-i ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu karşılıklı ziyaretler, iki ülke arasındaki iş birliğini derinleştirme ve ilişkilerin çok boyutlu bir perspektifte geliştirilmesi adına önemli bir adım olmuştur.⁴⁷⁷

Kültürel ve sosyal ilişkilerde 1997 yılının öne çıkan gelişmesi, ocak ayı sonunda, Turizm Bakanı Bahattin Yücel başkanlığında Refah Partisi milletvekili Mukadder Başeğmez ve Doğru Yol Partisi milletvekili Jefi Kamhi'nin yer aldığı bir heyetin İsrail'e resmi bir ziyaret gerçekleştirmesi olduğu görülmektedir. Öyle ki 1998'e gelindiğinde iki devlet arasında yeniden öne çıkan gelişmeler yaşanmıştır. 5-6 Ocak 1998 tarihlerinde İsrail Kültür Ataşeliği'nin organizasyonuyla İstanbul Cemal Reşit Rey Konser Salonu'nda bir konser düzenlenmiştir. Etkinlikte İsrail'i temsilen ünlü müzisyen Joel Levi ve keman yapımcısı Amnon Weinstein yer almıştır.⁴⁷⁸ Bu konser, iki ülke arasındaki kültürel etkileşimin güçlenmesine katkı sağlayan önemli bir etkinlik olarak öne çıkmıştır. 23 Şubat 1998'de İsrail Sefarad Hahambaşısı Eliyahu Bahşi Doron, İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaretin ikinci gününde Ankara'ya geçerek Kültür Bakanı İstemihan Talay ve Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz ile temaslarda bulunmuştur. Ardından İstanbul'a dönen Doron, Müftü Selahattin Kaya ile bir görüşme yapmış ve Neve Şalom Sinagogu'ndaki akşam duasına katılmıştır. Bu temaslara, dinler arası diyalog ve kültürel ilişkilerin gelişimine yönelik önemli adımlar arasında yer almıştır. İsrail Sefarad Hahambaşısı Eliyahu Bahşi Doron'un Şubat ayında gerçekleştirdiği ziyaretin ardından, Nisan 1998'de İsrail Filateli Derneği, Yahudileri kurtarmak için hayatlarını riske atan diplomatları onurlandırmak amacıyla özel bir pul serisi yayımlamıştır. Bu seride, İkinci Dünya Savaşı sırasında Rodos'ta Yahudileri kurtarmak için gösterdiği cesaretle tanınan eski Türk diplomat Selahattin Ülkümen de anılmıştır. Bu tür girişimler, iki ülke arasında tarihî ve insani değerlerin ortak bir paydada buluşturulmasına katkı sağlamıştır.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ BCA. 30.18.1.2/840.815.7

⁴⁷⁷ Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 118-119.

⁴⁷⁸ Küçük, *a.g.m.*, 2023, 312.

⁴⁷⁹ Besalel, *a.g.e.*, 2000, 314-315.

1998 yılı, ayrıca Türkiye-İsrail ilişkilerinin güçlü sembollerle pekiştiği bir dönem olmuştur. Filistinlilerle yapılan anlaşmanın ardından zorlu bir süreç geçiren ve sık sık ölüm tehditleri alan İsrail Başbakanı Benyamin Netanyahu, güvenlik birimlerinin tüm uyarılarına rağmen, 29 Ekim 1998 gecesine Tel Aviv yakınlarındaki Türk Büyükelçiliği'nde düzenlenen "Cumhuriyetin 75. Yıl Dönümü" resepsiyonuna katılarak anlamlı bir jest yapmıştır. Yaklaşık bin davetlinin katıldığı bu etkinlikte, eski Başbakan Shimon Perez, İsrail Parlamentosu Başkanı Dan Tichon, Savunma Bakanı Yitzhak Mordechai ve birçok üst düzey askeri yetkili ile bürokrat da hazır bulunmuştur. 29 Ekim Cumhuriyet kutlamaları için İsrail'de bu olaylar yaşanırken diğer taraftan Türkiye'deki kutlamalara Weizman'ın eşiyle birlikte katılım sağlaması dikkat çekmiştir.⁴⁸⁰ İsrail'in bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıl dönümüne bu denli önem vermesi ve hem İsrail hem de Türkiye'deki kutlamalara devletin farklı seviyelerinde katılım sağlaması; Türkiye'nin, İsrail için ne denli önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.

1999 yılı, Türkiye ile İsrail arasındaki kültürel iş birliğinin yeniden ivme kazandığı bir dönem olmuştur. 14 Ocak 1999'da Ankara'da gerçekleştirilen toplantıda, Dışişleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdürü Metin Göker ile İsrail heyeti arasında 1999-2001 yıllarını kapsayan Kültürel Değişim Programı anlaşmasının imzalanması, iki ülke arasındaki kültürel ilişkileri önemli ölçüde güçlendirmiştir. Bu bağlamda, 25 Şubat 1999'da İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki halı, ahşap ve maden eserlerinin İsrail müzelerinde sergilenmesine yönelik bir protokol imzalanmıştır. Protokol çerçevesinde, Uşak Halısı, Ladik Seccadesi, İran Bahçe Halısı, Saf Seccade, Yörük Halısı, Konya Seccadesi ve Selçuklu Halısı gibi toplam 56 değerli eser, 16 Mart-6 Haziran tarihleri arasında İsrail'de düzenlenen Türk Halı Sanatı Sergisi'nde sergilenmek üzere İsrail'e gönderilmiştir.⁴⁸¹ Ayrıca, 26 Şubat 1999'da 14 Kasım 1993'te imzalanmış olan Kültür, Eğitim ve Bilim Alanlarındaki İşbirliği Anlaşması yeniden onaylanarak kültürel iş birliği süreçlerine yeni bir ivme kazandırılmıştır.⁴⁸² Bu dönemde, İsrail Kültür Bakanı Yitzhak Levy'nin daveti üzerine, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanı İstemihan Talay ve beraberindeki heyet, 16 Mart 1999 tarihinde İsrail'de açılacak olan Osmanlı-Türk Halıları Sergisi'ne katılmak amacıyla 15-17 Mart

⁴⁸⁰ Besalel, a.g.e., 2000, 318. Liel, Yirik, a.g.e., 2010, 129.

⁴⁸¹ BCA. 30.18.1.2/971.303.4. BCA. 30.18.1.2/978.326.7. BCA. 30.18.1.2/979.327.7.

⁴⁸² BCA. 30.18.1.2/981.329.7.

1999 tarihleri arasında İsrail'i ziyaret etmiştir.⁴⁸³ Bu ziyaret, iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerin pekiştirilmesine katkı sağlamış ve Türk kültürünün zengin mirasını tanıtmaya fırsatı yaratmıştır. 14 Temmuz 1999'da İsrail'e seyahat düzenleyen Süleyman Demirel, havalimanında doğrudan Ezer Weizman tarafından karşılanmıştır. Demirel, ziyaret sırasında Hayfa yakınlarında yer alan Atatürk Ormanı'na ağaç dikmiş, ayrıca iki devlet arasında turizm ilişkilerini güçlendirmek üzere yapılan düzenli deniz seferlerini sağlayacak deniz hattının açılışına da katılmıştır.⁴⁸⁴

17 Ağustos 1999'da Marmara Depremi sonrasında, İsrail, Türkiye'ye 385 kişilik bir kurtarma ekibi göndermiş ve bir sahra hastanesi kurmuştur. Bu ekip, enkazlardan birçok kişiyi kurtararak hastanelerinde yaralıları tedavi etmiş ve Türk halkı tarafından büyük takdir toplamıştır. Ayrıca, İsrail halkı da yardım çalışmalarına seferber olmuş ve çeşitli bağışlar toplanmıştır. Örneğin, Tel Aviv'den 1. Kanal Televizyonu tarafından depremzedelere yardım amacıyla düzenlenen programa, Türkiye Başbakanı Bülent Ecevit ile İsrail Başbakanı Ehud Barak katılmıştır. Bu programda, Türk asıllı Yahudi sanatçılar Türkçe ve İbranice şarkılar söylerken duygusal anlar yaşanmış ve İsrail halkı adına 5 milyon Şekel toplanmıştır. İsrail'in kurtarma ekibi, Adapazarı, Gölcük, Yalova ve Çınarcık'ta yaklaşık 1.300 kişiyi enkaz altından kurtarmış ve Eylül ayı başlarında kurdukları çadır hastanesini Türkiye'ye törenle teslim ederek ülkeden ayrılmışlardır. 25 Ekim 1999'da Başbakan Bülent Ecevit ile İsrail Başbakanı Ehud Barak, Sakarya'da İsrail-Türkiye Köyü'nün açılışını gerçekleştirerek iki ülke arasındaki dostluk ve barış ilişkilerini pekiştirmiştir. Deprem bölgesinde inşa edilen 320 konutluk bu köy, Barak, Ecevit, Bayındırlık Bakanı Koray Aydın, Milli Eğitim Bakanı Metin Söfancıoğlu, Sağlık Bakanı Osman Durmuş ve İsrail Çalışma Bakanı Ehud Ishai'nin katılımıyla törenle açılmıştır. Konutlar, Türk bakanlar tarafından büyük beğeniyle karşılanmıştır. Ayrıca, görüşmelerinde Ehud Barak, Avrupa liderlerine Türkiye'nin Avrupa Birliği adaylığının desteklenmesi gerektiğini her fırsatta ilettiğini belirtmiştir. Ecevit ise, İsrail'in Türkiye'nin AB üyeliği sürecindeki çabalarından duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. İsrail'deki Türkiyeliler Birliği, Kibbutzlar Birliği ve LATET Kuruluşları, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği ile birlikte, İzmit'te depremzedeler için yeni bir ilkökul inşa etmek amacıyla anlaşma yapmıştır. Ayrıca, depremzedelere yardım için Tel Aviv'de

⁴⁸³ BCA. 30.18.1.2/982.337.7.

⁴⁸⁴ Liel, Yirik, *a.g.e.*, 2010, 134-135.

düzenlenen bir kampanyada, ABD'deki İsrail-Amerikan Yardım Derneği (American Jewish Joint Distribution Committee-JOINT) kuruluşu 350.000 dolar bağışta bulunmuştur. 1998 yılında ise Türkiye ile İsrail arasındaki ticaret hacminin 750 milyon dolara yükseldiği bildirilmiştir. Fazilet Partisi Genel Başkanı Recai Kutan, 30 Ekim-6 Kasım 1999 tarihlerinde ABD'ye gerçekleştirdiği ziyaret sırasında New York'taki Türk Evi'nde yedi Musevi kuruluşunun temsilcilerini kabul etmiştir. Görüşmede, Musevi heyeti, antisemitik akımların kendileri üzerinde yarattığı huzursuzluğu dile getirmiştir. Kutan, bu görüşmede, Yahudi lobisinin Kıbrıs'ta adil ve kalıcı bir çözüme ulaşılması için yardımcı olmasını talep ettiğini belirtmiştir. Ayrıca, İsrail'le teknoloji ve ekonomi alanlarında Batı ülkeleriyle yapılan anlaşmalara benzer bir anlaşmanın yapılabileceğini ifade etmiştir.⁴⁸⁵

2000 yılı itibariyle, Türkiye ile İsrail arasındaki sosyal ve kültürel ilişkilerdeki olumlu gelişmelerin devam ettiği gözlemlenmiştir. Türkiye'den yurtdışına gidenler sıralamasında İsrail'in altıncı sırada yer aldığı görülmüştür. Bu dönemde, Kudüs Senfoni Orkestrası'nın elemanlarından oluşan "King David Yaylı Sazlar Grubu" 23 Ocak'ta Türkiye'nin deprem bölgesinde bir konser düzenlemiş, kültürel bağların güçlendirilmesine katkı sağlamıştır. Marmara Depremi sırasında Çınarcık'ta evlerinin yıkılması sonucu enkaz altında kalan ve İsrail kurtarma ekibi tarafından 80 saat sonra sağ olarak çıkarılan 12 yaşındaki Elif Buse, 30 Ocak 2000'de tedavi için İsrail'e gönderilmiştir. Elif'i, İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Eli Shaked yalnız bırakmazken, JOINT tarafından sağlanan destekle, Elif'in tedavisi dünya çapında ünlü Loewinstein Fizik Tedavi Merkezi'nde gerçekleştirilmiştir. Burada, Elif'e protez takılması sağlanmış ve tedavi süreci başarıyla ilerlemiştir. 2000 yılı Nisan ayında düzenlenen 19. Uluslararası İstanbul Film Festivali'nde İsrail, "Kutsal" (Ka-doş), "Fiona" ve "Yana'nın Dostları" (Hachverim Shel Yana) adlı üç filmiyle katılım göstermiştir. İsrail, bu festivalde ilk kez üç farklı filmle yer almıştır. Aynı yıl, Türkiye'nin ikinci İsrailli futbolcusu olan Haim Revivo, İspanya'nın Celta Vigo kulübünde kaptanlık yaparken, yaz aylarında Fenerbahçe'ye transfer olmuştur.⁴⁸⁶

2001 senesine gelindiğinde de sosyal ve kültürel ilişkilerin, önceki yıllara kıyasla sınırlı olduğunu görmekteyiz. 25 Kasım 2001 tarihinde İstanbul Karaköy'de

⁴⁸⁵ Besalel, *a.g.e.*, 2000, 321-322. İsrail sakıncasız. (3 Kasım 1999). *Milliyet*.

⁴⁸⁶ Besalel, *a.g.e.*, 2000, 323-325.

Türk Musevileri tarafından 500. Yıl Vakfı Türk Musevileri adıyla bir müze açılmıştır. Müzenin kuruluş amacı, 700 yıllık Türk-Yahudi birlikteliğini ve Türk ulusunun hoşgörüsünü tarihsel belgeler, objeler ve bilgiler aracılığıyla tanıtarak, bu önemli mirası hem yurt içinde hem de yurt dışında yaymaktır. Müze, Türk Musevilerinin tarihi ve kültürel mirasları, Müslümanlarla olan ilişkileri ve etkileşimlerini, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki matbaanın gelişimini ve Türk-Yahudi basınının tarihini sergileyen çeşitli belge, ferman ve fotoğrafları içermektedir. Müzenin açılışında konuşan dönemin Başbakan Yardımcısı Mesut Yılmaz, hoşgörü, adalet ve inanç özgürlüğünün dünyada en çok ihtiyaç duyulan değerler olduğunu belirterek, Türk toplumunun farklı dil, din, mezhep ve kültürlerle sahip insanları bir arada barış içinde yaşatan köklü bir devlet geleneğine sahip olduğunu vurgulamıştır.⁴⁸⁷

⁴⁸⁷ Küçük, *a.g.m.*, 2023, 313-314.



5. SONUÇ

Türkiye ve İsrail, dünyanın tarihsel, kültürel ve siyasi açıdan karmaşık dinamiklerine sahip bölgelerinden biri olan Orta Doğu'da yer alan iki önemli aktör olarak öne çıkmaktadır. İsrail'in 1948'deki kuruluşuyla başlayan iki ülke arasındaki etkileşim, tarihsel geçmişin yanı sıra küresel ve bölgesel gelişmelerin etkisiyle biçimlenmiştir. Türkiye'nin 1949 yılında İsrail'i resmen tanımasıyla diplomatik ilişkiler tesis edilmiş ve iki ülke arasında rasyonel ve realist bir yaklaşım çerçevesinde iş birliği alanları şekillenmiştir. Bu süreçte her iki devlet de dış politikalarını, ulusal çıkarları doğrultusunda belirledikleri stratejik hedeflere uygun olarak yönlendirmiştir. Bu hedeflerin belirlenmesinde hem bölgesel hem de küresel dinamiklerin önemli bir rol oynadığı görülmektedir. İsrail'in dış politikasını belirleyen en temel unsurların başında, uluslararası meşruiyet kazanma çabası ve güvenlik kaygısı yer almaktadır. İsrail'in söylemine göre, Yahudiler tarih boyunca Asurlular, Babilliler, Makedonlar, Romalılar, çeşitli Avrupa devletleri, Rusya ve özellikle Nazi Almanya'sı gibi farklı aktörler tarafından tehdit edilmiştir. Yahudilerin bu tarihsel deneyimleri, onların varlıklarını sürdürme ve koruma yönünde kolektif bir hafıza ve kimlik bilinci oluşturmalarına neden olmuştur. Yahudi dini bağlamında ise Eski Ahit'te, Yahudi olmayan toplulukların ötekileştirilmesi ve düşman olarak tanımlanması, Yahudi toplumunun dış dünyayı algılama biçimini şekillendiren önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır.⁴⁸⁸ Bu tarihsel ve dinsel bağlam, İsrail'in Orta Doğu'da karşılaştığı tehdit algılarını güçlendirmiştir. İsrail'in bakış açısına göre, Arap ülkelerinin temel amacı, Yahudileri Filistin topraklarından tamamen çıkarmaktır. Bu algı, İsrail'in güvenlik öncelikli dış politika anlayışını ve bölgedeki stratejik tutumunu derinden etkilemiştir. Dolayısıyla Türkiye ve İsrail'in karşılıklı ilişkileri, her iki ülkenin ulusal çıkarlarını maksimize etme çabasıyla şekillenen ve bölgesel dinamiklerden doğrudan etkilenen bir yapı arz etmiştir.⁴⁸⁹

İsrail, tarihsel olarak, Arap ülkelerinin barış yapmaya istekli olmadığını ve ancak İsrail'in varlığının askeri, siyasi ve ekonomik açıdan tehdit edilemez bir düzeye ulaştığını kabul ettiklerinde barışa yanaşabileceklerini savunmuştur. Bu yaklaşım,

⁴⁸⁸ Balpınar, Z. (2016). "İsrail'in Güvenlik Anlayışının 'Askeri Zemini: Bağımsızlık Savaşı'nın Stratejik ve Taktik Boyutu", *Ortadoğu Etütleri*, 7(2), 79.

⁴⁸⁹ Yaniv, A. (1996). "Non-Conventional Weapons and The Future of Arab-Israeli Deterrence", E. Karsh (Derleyen), *Between War and Peace: Dilemmas of Israeli Security*, London, 144.

İsrail'in güvenlik merkezli dış politikasının temel dayanaklarından biri olmuştur. İsrail'in bakış açısına göre, bölgedeki Arap ülkeleri, İsrail'in mevcudiyetini ancak onun gücünün tartışılmaz bir şekilde kabul edilmesi durumunda meşru bir gerçeklik olarak tanıyacaktır. Bu anlayış, İsrail'in barış girişimlerinde savunmacı bir tutumu benimsemesine yol açmış ve bölgedeki güç dengelerini sürekli olarak öncelikli bir mesele haline getirmiştir. Güvenlik kaygısı, İsrail dış politikasının adeta mihenk taşı olarak şekillenmiştir. İsrail'in bu yaklaşımı, "Mısır on kez yenilse hiçbir şey olmaz; ancak İsrail bir kez yenilirse her şey biter" anlayışıyla somutlaşmış ve dış politikasına bu anlayış doğrultusunda yön vermiştir.⁴⁹⁰ Bu bağlamda, İsrail için yalnızca askeri güç değil, uluslararası meşruiyet de büyük önem taşımaktadır. Özellikle Orta Doğu'daki varlığını pekiştirmek ve bölgesel güvenlik tehditlerini azaltmak amacıyla, uluslararası arenada diplomatik ilişkiler geliştirme ve meşruiyetini güçlendirme çabası içerisine girmiştir. Bu stratejinin önemli bir parçası, Yahudilerle tarihsel olarak iyi bir geçmişe sahip, bölgenin güçlü ve etkili devletlerinden biri olan Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi olmuştur. İsrail, Türkiye gibi stratejik konuma ve bölgesel nüfuza sahip bir ülkeyle dostane ilişkiler kurmayı ve bu ilişkileri bir ittifak düzeyine taşımayı her zaman arzulamış ve dolaylı da olsa dile getirmiştir. Türkiye ile geliştirilecek güçlü bağlar, İsrail için yalnızca bölgedeki güvenlik kaygılarını hafifletmekle kalmayacak, aynı zamanda uluslararası arenada meşruiyetini artırma çabalarına da katkı sağlayacaktır. Bu çerçevede, Türkiye-İsrail ilişkileri İsrail'in uzun vadeli dış politika hedefleri açısından stratejik bir önem taşımıştır.

Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerindeki yaklaşımının da esasen güvenlik temelli bir dış politika anlayışının sonucu olduğunu söylemek mümkündür. 1948'de İsrail'in kurulmasından sonra başlayan Soğuk Savaş dönemi, Türkiye'nin güvenlik tehditlerini öncelikle kuzeyden, yani SSCB'den algılamasına neden olmuştur. Bu tehdit algısı, Türkiye'yi ABD ve diğer Batılı devletlerle ilişkilerini güçlendirmeye, aynı zamanda Batılı değerleri benimseyen bölge devletleriyle iş birliği yapmaya yöneltmiştir. Bu bağlamda, İsrail, Türkiye için önemli bir ortak olarak öne çıkmıştır. İsrail'in Türkiye'ye karşı olumlu yaklaşımı, Batılı değerlere sahip olması ve ABD'de güçlü bir Yahudi lobisinin varlığı, İsrail'i Türkiye açısından potansiyel bir dost ülke konumuna taşımıştır. Ayrıca, iki ülkenin de cumhuriyet rejimini benimsemiş olmaları,

⁴⁹⁰ Balpınar, *a.g.m.*, 2016, 81.

demokrasiye dayalı sistemleri ve laik yapıları, bu dönemdeki Orta Doğu coğrafyasının genelinden ayrıışan ortak özellikler olarak dikkat çekmiştir. 1950’lerde sosyalizmin, Orta Doğu’da etkisini artırmasıyla birlikte, birçok Arap devleti, geçmişteki emperyalist deneyimlerin de etkisiyle kapitalist devletlerden uzaklaşarak Sovyetler Birliği’ne yakınlaşmaya başlamıştır. Bu gelişme, Türkiye’nin güneyinden de gelen bir tehdit algısı oluşturmuş ve Ankara’nın güvenlik politikalarını yeniden şekillendirmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, ABD liderliğindeki Batı, Sovyet etkisini kırmak amacıyla bölgede bir dengeleme politikası uygulamaya çalışmıştır. Bu strateji, Batılı değerlere sahip, aynı zamanda Müslüman bir ülke olan Türkiye’nin, Orta Doğu’daki Müslüman devletleri Batı’ya çekme rolü üstlenmesi üzerine kurgulanmıştır. Ancak bu politika, 1950’ler boyunca istenilen başarıyı sağlayamamıştır. Bu başarısızlığın temel nedenlerinden biri, Arap devletlerinin Batılı devletlere karşı tarihsel bir mesafeye sahip olmalarıdır. Emperyalist geçmişleri nedeniyle Batı’ya duyulan güvensizlik, benzer şekilde Osmanlı İmparatorluğu’nun mirasçısı olarak görülen Türkiye’ye karşı da mesafeli bir tutumun gelişmesine yol açmıştır. Çünkü Arap devletleri, geri kalmışlıklarının sorumlularından biri olarak Osmanlı İmparatorluğunu görmekteydi. Arap milliyetçiliğinin temelini oluşturan bu tarihsel algı, Türkiye’nin Orta Doğu’daki konumunu zayıflatmış ve bölge devletleriyle ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.

Bu süreç, Türkiye’nin Orta Doğu politikasında iki önemli sonuç doğurmuştur. İlk olarak, ABD ile paralel bir politika benimsenmesi, Arap devletleri nezdinde Türkiye’nin Batı’nın maşası olarak algılanmasına yol açmış ve bu durum, bir taraftan Arap devletlerinin Türkiye’ye mesafeli yaklaşmasına sebep olurken diğer taraftan SSCB’ye daha da yakınlaşmasına yol açmıştır. İkinci olarak, Türkiye’nin Arap devletleriyle İsrail arasında denge kurmaya çalışması, İsrail ile ilişkilerinin derinleşmesini engellemiştir. İzlenilen denge politikası, Türkiye’nin bölgede daha geniş kapsamlı bir nüfuz elde etmesini sınırlarken, aynı zamanda Arap devletleriyle ilişkilerindeki sorunların da büyümesine neden olmuştur. Diğer taraftan, İsrail ile ilişkilerin sınırlı bir düzeyde kalması, Türkiye’nin ABD’deki Yahudi lobisi aracılığıyla kendi çıkarlarını destekleyen kararlar aldırma potansiyelini de önemli ölçüde kısıtlamıştır. Yahudi lobisinin, Amerikan siyasetindeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda, bu durum Türkiye’nin özellikle dış politika, askeri iş birliği ve ekonomik avantajlar elde etme konularında elini zayıflatmıştır. ABD’nin yasama

organı olan Kongre’de alınan kararlar, genellikle lobi faaliyetlerinin etkisiyle şekillenmekte ve ülkeler arasındaki ilişkiler bu süreçte belirleyici bir rol oynayabilmektedir. ABD’deki Ermeni ve Yunan lobilerinin Türkiye karşıtı kararların alınmasına yönelik çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda; Türkiye-İsrail ilişkilerinin sınırlı seyretmesi, Yahudi lobisinin desteğini kazanma ihtimalini azaltarak Türkiye’nin istemediği kararların çıkmasında etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca, lobi desteğinin azalması, Türkiye’nin ABD ile yürüttüğü stratejik iş birliklerinde daha az avantajlı bir konuma düşmesine yol açmıştır. Türkiye’nin NATO’ya girmesinde ve Türkiye’nin BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliğinde İsrail ve Yahudi lobisinin çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda, bunun göz ardı edilmeyecek bir etmen olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, askeri ve ekonomik boyutlarda da benzer etkiler görülmüştür. İsrail ile derinleşmeyen ilişkiler, ortak savunma projeleri ve teknolojik transfer fırsatlarının sınırlı kalmasına neden olmuş, bu da Türkiye’nin savunma sanayisini geliştirebilme imkanını olumsuz etkilemiş ve genel çerçevede bu alanda tek bir yere (ABD’ye) bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Ekonomik açıdan ise, İsrail üzerinden ABD ve diğer Batılı ülkelerle kurulabilecek ticari ağların yeterince değerlendirilememesi, Türkiye’nin ekonomik diplomasi alanındaki hareket kabiliyetini daraltmıştır. Fakat 1957 Suriye Krizi ve 1958 Bağdat Darbesi, Türkiye’nin bölgeye yönelik endişelerinin artmasına neden olmuş ve nihayetinde Türkiye, İsrail ve İran’ın yer aldığı bir pakta yol açmıştır. Çevresel Pakt olarak adlandırılan bu yapı bölgede üç devlet nezdinde de güvenlik endişelerini bir nebze de olsa düşüren bir gelişme olmuştur. Bu dönemde İsrail, Türkiye açısından bölgede yaklaşabileceği iki ülkeden biri olarak ortaya çıkmıştır.

1960’lı yıllar, Türkiye’nin Orta Doğu ve İsrail politikalarında önemli bir kırılma yaşadığı dönem olmuştur. Bu dönemde, 1962 Küba Füze Krizi’nin ardından Soğuk Savaş’ta başlayan yumuşama süreci ve özellikle 1964 yılında yaşanan Johnson Mektubu krizi, Türkiye’nin dış politika algısını derinden sarsmıştır. Johnson Mektubu, Ankara’da ABD’ye olan güvenin sorgulanmasına yol açmış ve Türkiye’nin SSCB, Doğu Bloku ve Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerini yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur. Bu süreçte, Türkiye’nin ABD ve Batı Blok’u ile ortak bir dış politika izlemek yerine, daha bağımsız bir çizgi benimseme ihtiyacı belirgin hale gelmiştir. Bu dönemde Türkiye, Arap devletleriyle ilişkilerini geliştirme yönünde adımlar atmaya başlamıştır. Bu çabanın ardında yatan bir diğer önemli etken, Türkiye’nin uluslararası

platformlardaki yalnızlığıdır. Özellikle 1965 yılında BM Genel Kurulu'nun 19. Oturumunda alınan 2077 (XX) sayılı Kıbrıs kararı sırasında, Arap ülkelerinin, Doğu Blok'u ülkelerinin ve Bağılantısızlar Grubu'ndaki ülkelerin Türkiye'ye destek vermemesi, Ankara'ya uluslararası siyasette ne kadar yalnız olduğunu göstermiştir. Bu durum, Türkiye'nin Orta Doğu politikasında bir değişiklik yapma kararını hızlandırmış ve Arap devletlerini uluslararası arenada müttefik olarak kazanma arayışına yöneltmiştir. Ankara, Arap devletleriyle ilişkileri güçlendirmek suretiyle, başta Kıbrıs Meselesi olmak üzere birçok uluslararası konuda bu ülkelerin desteğini sağlamayı amaçlamıştır. Ancak bu strateji, beklenen sonuçları getirmemiştir.

Türkiye, 1967 ve 1973 Arap-İsrail Savaşları sırasında ve sonrasında, ayrıca Filistin meselesinde açıkça İsrail'i eleştiren ve Arap devletlerini destekleyen bir tutum benimsemesine karşın Arap devletlerinin Türkiye'ye yönelik genel yaklaşımında önemli bir değişiklik olmamıştır. Arap devletleriyle kurulan bu sıcak ilişkilere rağmen, Türkiye'nin uluslararası platformdaki yalnızlığı genel anlamda devam etmiştir. Bu dönemde, Türkiye'nin Arap dünyasına yönelik destekleyici politikaları çerçevesinde, 1973 Yom Kippur Savaşı sonrasında OAPEC ülkelerinin uyguladığı petrol ambargosuna doğrudan maruz kalmaması dikkat çekmiştir. Ancak, petrol fiyatlarının küresel ölçekte yükselmesi ve tedarik zincirlerindeki kesintiler nedeniyle Türkiye, dolaylı olarak krizden etkilenmiştir. Öte yandan, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında Arap ülkelerinden beklenen destek alınamamıştır. Sadece Libya, bu süreçte Türkiye'ye doğrudan destek sağlamış, diğer Arap devletleri ise tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Hatta bu dönemin ardından FKÖ'nün, Güney Kıbrıs Rum Kesimi ile iyi ilişkiler içerisinde olması ve Kıbrıs Meselesinde Türkiye'yi desteklememesi dikkat çekmektedir. Arap devletlerinin Türkiye'yi desteklememelerinin temel sebebi olarak 1973 Arap-İsrail Savaşı sonrasında Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerini tamamen kesmemesi sınırlı düzeyde de olsa devam ettirmesi olarak gösterilmiştir. Sonuç olarak, bu dönemde Türkiye'nin Orta Doğu politikasında Arap devletleriyle ilişkileri güçlendirme çabası, beklenen stratejik avantajları sağlamamış, Türkiye'nin uluslararası arenadaki yalnızlığı büyük ölçüde devam etmiştir. Arap ülkelerinin Türkiye'ye desteği sınırlı kalırken, bu durum Türkiye'nin dış politikasında daha dengeli ve çok yönlü bir yaklaşım benimseme ihtiyacını bir kez daha ortaya koymuştur.

Türkiye, Arap devletleriyle sıcak ilişkiler geliştirme çabasına rağmen, özellikle komşu ülkeler olan Suriye ve Irak ile yaşanan sorunlar, bu ilişkilerin istenilen seviyeye ulaşmasını engellemiştir. Bu iki ülke ile yaşanan sınır, su kaynakları ve bölgesel güç dengelerine dayalı ihtilaflar, Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini sınırlamış ve Arap dünyası ile daha güçlü bir iş birliği kurma hedefini zora sokmuştur. 1965-1983 arası dönemde, Türk siyasetçiler tarafından, Türkiye'nin Orta Doğu politikasında Arap-İsrail dengesini gözeterek daha temkinli bir strateji izlemesi ve hatta sonrasında bu dengeyi Araplar lehine bozması durumunda, uluslararası arenada özellikle Kıbrıs Meselesi gibi önemli konularda Arap devletlerinin desteği sağlanarak avantaj elde edilebileceği öngörülmüştür. Fakat bu beklenti gerçekleşmemiş, Türkiye söz konusu dönemde uluslararası alanda giderek yalnızlaşmıştır. İzlenilen bu politika yerine, ilgili dönem aralığında İsrail'le istikrarlı ve belirli bir seviyenin üstünde kurulması, özellikle İsrail ve Yahudi diasporasının etkili olduğu ABD ve Latin Amerika ülkelerinin desteğinin kazanılmasını mümkün kılarak Türkiye'nin uluslararası alanda konumunu güçlendirebilirdi. Ancak, Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini sınırlı seviyede tutma politikası, bu potansiyel desteğin önünde bir engel oluşturmuştur. Bunun yanı sıra, İsrail ile ilişkilerin kısıtlı seviyede sürdürülmesi, Türkiye'nin teknoloji, ekonomi ve askeri alanlarda iş birliği fırsatlarını da sınırlamıştır. İsrail'in ileri teknolojiye dayalı savunma sanayi ve ekonomik potansiyelinden faydalanamamak, Türkiye'nin bu alanlardaki ilerleme imkânlarını daraltmış ve bölgesel rekabet gücünü olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle savunma teknolojileri ve tarımsal inovasyon gibi konularda İsrail ile kurulabilecek stratejik ortaklıklar, Türkiye'nin modernleşme ve kalkınma çabalarına önemli katkılar sağlayabilirdi. Türkiye'nin Orta Doğu politikasında Arap devletleriyle yakınlaşma çabası, Arap-İsrail dengesi gözetilerek daha pragmatik bir şekilde yürütülebilseydi hem bölgesel hem de uluslararası arenada daha etkin bir konuma erişmesi mümkün olabilirdi. Ancak, bu dönemde izlenen politikaların yetersizliği, Türkiye'nin hem bölgesel aktörler nezdinde hem de uluslararası diplomaside arzu edilen sonuçları elde etmesini zorlaştırmıştır.

1980'ler Türkiye-İsrail ilişkilerinin yeni bir ivme kazandığı ve bu yakınlaşmanın gerekçelerinin somut bir şekilde ortaya konduğu bir süreç olmuştur. Türkiye'nin bu dönemde İsrail ile ilişkileri geliştirme ihtiyacı, sadece iki ülke arasındaki karşılıklı fayda anlayışıyla değil, aynı zamanda Türkiye'nin bölgesel ve küresel çıkarlarını koruma çabasıyla da şekillenmiştir. Türkiye'nin Arap dünyasıyla

sıcak ilişkiler kurma güdüsüyle hareket etmesine karşın Arap devletlerinin Türkiye yaklaşımının pek de böyle olmadığı görülmüştür. Bunu destekleyen gelişme ise 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinin ardından Arap devletlerinden beklenen desteğin gelmemiş olmasıdır. Hiçbir Arap devletinin KKTC'yi tanımaması, Arap ülkelerinin Türkiye'ye yönelik yaklaşımlarının sınırlı bir düzeyde kaldığını göstermiştir. Bu hayal kırıklıkları, Türkiye'yi uluslararası arenada yalnızlıktan kurtulmak için daha rasyonel ve pragmatik bir dış politika izlemeye yöneltmiştir. Bu bağlamda, İsrail ile yakınlaşmanın hem bölgesel hem de küresel düzeyde fırsatlar sunduğu görülmüştür. Ayrıca, bu dönemde dünya çapındaki gelişmelerin de Türkiye-İsrail ilişkileri üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. 1979'da İran'da yaşanan İslam Devrimi, Batı karşıtı bir yönetimin işbaşına gelmesine neden olmuş ve bu durum Türkiye'nin bölgesel güvenlik dinamiklerini doğrudan etkilemiştir. Devrim sonrası İran'ın Batı'ya karşı tutumu ve Orta Doğu'daki radikal İslamcı hareketlere verdiği destek, Türkiye'nin stratejik denklemlerini yeniden gözden geçirmesine yol açmıştır. Aynı zamanda, SSCB'nin Afganistan'ı işgali, Soğuk Savaş'ın gerilimli ortamını yeniden tırmandırmış ve Türkiye'nin komşuları olan Orta Doğu ülkeleriyle olan ilişkilerini de doğrudan etkilemiştir. Bu gelişmeler, Türkiye'nin Orta Doğu'daki dengeleri yeniden kurma gerekliliğini doğurmuş ve İsrail ile yakınlaşmayı, bu yeni güvenlik ortamında stratejik bir tercih haline getirmiştir.

1982'de Lübnan'da ASALA terör örgütüne karşı İsrail ile gerçekleştirilen ortak operasyonlar, iki ülke arasında güvenlik iş birliğinin başlangıcı olmuştur. İsrail, PKK'ya karşı Türkiye'ye destek verirken, askeri alanda Türkiye'nin F-4 savaş uçaklarının modernizasyonu konusunda iş birliği görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. İsrail'le geliştirilen bu ilişkiler, Türkiye'nin güvenlik ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra, Arap ülkelerinden gelen tereddütlü desteğin yarattığı boşluğu doldurma işlevi görmüştür. Ayrıca, Türkiye'nin İsrail ile yakınlaşması, ABD ve Batı'daki Yahudi lobisinin etkisinden faydalanmasını mümkün kılmıştır. Özellikle 1985'te ABD Kongresi'nde Ermeni soykırımı tasarısının reddedilmesinde Yahudi lobisinin sağladığı destek, Türkiye'nin İsrail'le iş birliğinin diplomatik alandaki önemini ortaya koymuştur. Bu durum, Türkiye'nin İsrail'le daha güçlü ilişkiler kurarak, uluslararası platformda Yunan ve Ermeni lobilerinin karşısında etkili bir denge unsuru oluşturabileceğini göstermiştir.

İsrail açısından bakıldığında, Türkiye ile ilişkiler hem stratejik hem de siyasi açılardan büyük önem taşımıştır. Türkiye'nin bölgedeki güçlü askeri kapasitesi, NATO üyesi olması ve laik-demokratik bir rejime sahip olması, İsrail için Türkiye'yi güvenilir bir ortak haline getirmiştir. Türkiye'nin coğrafi konumu, İsrail'in Orta Doğu'daki stratejik çıkarları için önemli bir denge unsuru sunarken, Türkiye'nin bölge ülkeleriyle sürdürdüğü diplomatik ilişkiler, İsrail'in diplomatik izolasyonunu azaltma potansiyeline sahip olmuştur. Bunun yanı sıra, Türkiye ile ekonomik ve askeri iş birliği, İsrail'in teknolojik ve savunma sanayii projelerini genişletmesine olanak tanımıştır. Özellikle Türkiye'nin F-4 savaş uçaklarının modernizasyonu gibi projeler üzerine görüşmeler gerçekleştirmesiyle, İsrail savunma sektörünün uluslararası alanda prestij kazanmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca, Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini tamamen koparmayarak Arap dünyası içinde bir denge unsuru olarak hareket etmesi, İsrail için önemli bir husus olmuştur.

1990-2002 dönemi, Türkiye ile İsrail arasında siyasi, askeri, güvenlik, ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerin derinleştiği, çok boyutlu iş birliğinin tesis edildiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu süreçte, küresel ve bölgesel gelişmeler iki ülke arasında yakınlaşmanın hem nedenlerini hem de faydalarını belirginleştirmiştir. Özellikle Orta Doğu'da devam eden istikrarsızlık ve çatışmalar, her iki ülkenin güvenlik politikalarının temelini oluşturmuş ve bu politikalar, ilişkilerin seyrini belirlemiştir. Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemde ve bölgede yaşanan gelişmeler, Türkiye ve İsrail'in dış politikalarında güvenlik temelli bir yeniden yapılanmayı gerekli kılmıştır. İsrail, Orta Doğu'nun güvenlik dinamiklerinde kilit rol oynamaktadır. Bölgedeki birçok çatışma ve gerilim, İsrail'in güvenliğini tehdit eden durumlar yaratmıştır. Türkiye, Orta Doğu'nun en güçlü askeri gücüne sahip ülkelerinden biri olarak, bu bağlamda önemli bir denge unsuru işlevi görmektedir. İki ülkenin güçlü askeri iş birliği, terörle mücadele, sınır güvenliği ve bölgesel tehditlere karşı ortak bir duruş sergileyerek hem Türkiye hem de İsrail için stratejik bir avantaj yaratmaktadır. Türkiye, 1990'ların başında PKK terör örgütü ile yoğun bir mücadele içerisine girmiş ve bu bağlamda sınır komşuları Suriye ve Irak'tan kaynaklanan güvenlik tehditleriyle karşı karşıya kalmıştır. Suriye'nin PKK'yı barındırması ve desteklemesi, Ankara-Şam ilişkilerinde ciddi gerilimlere yol açmıştır. Benzer şekilde İsrail de Suriye'nin Hizbullah gibi grupları desteklemesi ve Golan Tepeleri üzerindeki iddiaları nedeniyle bu ülkeyi tehdit olarak algılamış, Şam'a yönelik sert bir tutum

benimsemiştir. Bu ortak tehdit algıları, Türkiye ve İsrail arasında güvenlik temelli bir yakınlaşmayı hızlandırmıştır. İran ise hem Türkiye hem de İsrail için ortak bir endişe kaynağı olmuştur. İran'ın İslam Devrimi sonrası ideolojik yayılmacılığı, İsrail'in varlığına yönelik tehditkâr söylemleri ve radikal örgütlere verdiği destek, Tel Aviv'i alarma geçirmiştir. Aynı şekilde, Türkiye de İran'ın laik yapısını tehdit eden söylemleri, Türkiye'ye karşı PKK'ya verilen destek ve bölgesel nüfuzunu artırma çabalarından rahatsızlık duymuştur. Bu bağlamda, iki ülke, İran'ın bölgedeki etkisini dengelemek amacıyla iş birliği yapmıştır. Irak'ın kuzeyinde 1991 Körfez Savaşı sonrası ortaya çıkan otorite boşluğu, Türkiye için ciddi bir güvenlik sorunu yaratmıştır. PKK'nın bu boşluktan yararlanarak faaliyetlerini artırması, Türkiye'yi sınır güvenliğine yönelik yeni stratejiler geliştirmeye zorlamıştır. İsrail de Irak'taki bu durumu, İran ve diğer düşman unsurların etkisini artıracak bir tehdit olarak görmüş, dolayısıyla bölgesel istikrarın sağlanması adına Türkiye ile ortak hareket etmeye yönelmiştir.

Askeri iş birliği, Türkiye-İsrail ilişkilerinin bu dönemdeki en önemli unsurlarından biri olmuştur. Türkiye'nin savunma ihtiyaçlarının modernizasyonu için İsrail ile geliştirdiği projeler, iki ülke arasındaki stratejik bağları güçlendirmiştir. Özellikle TSK'nın savaş uçaklarının modernizasyonu, insansız hava araçları teknolojisi gibi projeler bu iş birliğinin önemli örnekleridir. Ortak askeri tatbikatlar, istihbarat paylaşımı ve terörle mücadele alanındaki iş birliği, iki ülkenin ulusal güvenlik hedeflerini desteklemiştir. 1999'da PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanmasında İsrail'in sağladığı istihbarat desteği, bu iş birliğinin somut ve kritik bir sonucudur. Türkiye-İsrail yakınlaşmasında bir diğer önemli boyut ise ekonomik ilişkiler olmuştur. İki devlet arasında ticaret hacmi, turizm, enerji ve savunma sanayii gibi alanlarda büyük bir potansiyele sahiptir. Bu dönemde imzalanan ticaret anlaşmaları, iki devlet arasındaki ticaret hacminin hızla büyümesini sağlamış ve ekonomik bağların derinleşmesine yol açmıştır. İsrail, Türkiye'nin teknoloji ve yenilikçilik alanındaki ihtiyaçlarını karşılarken, Türkiye de tarım, inşaat ve turizm gibi sektörlerde İsrail'e katkılar sağlamıştır. Bu karşılıklı ekonomik etkileşim, iki ülke arasında ilişkileri derinleştiren bir husus oluşturmıştır. Diğer taraftan her iki devlet de birbirlerinin ekonomik açıdan zayıf olduğu pazarlara, karşılıklı kurulan iyi ilişkiler vasıtasıyla girme imkanı bulmuşlardır. Sosyal ve kültürel ilişkiler de iki ülke arasındaki bağları güçlendiren önemli unsurlar arasında yer almıştır. Özellikle her iki

devletin de gerçekleştirdiği kuruluş kutlamalarına karşılıklı olarak katılımlar ikili ilişkilerin gelişmesine katkı sağlarken, 1492’de İspanya’dan Osmanlı topraklarına sığınan Yahudilerin anısına düzenlenen etkinlikler, iki toplum arasındaki tarihsel bağları yeniden hatırlatmış ve bu bağları güçlendirmiştir. Türk Musevi Cemaati’nin düzenlediği etkinlikler ve üst düzey katılımlar, iki ülkenin birbirini daha iyi anlamasına olanak tanımıştır. Kültürel faaliyetler, halklar arasında sosyal bağların gelişmesine katkı sağlamış ve ilişkileri daha da derinleştirmiştir.

1990’larda Türkiye-İsrail ilişkilerinin derinleşmesinin ardında yatan en önemli etmen, her iki tarafın da birbirini güvenilir bir dost ve stratejik bir ortak olarak görmesidir. İsrail, Türkiye’nin bölgesel izolasyona karşı önemli bir denge unsuru ve laik bir Müslüman ülke olarak Orta Doğu’da özel bir konuma sahip olduğunu ve coğrafi konumu itibarıyla avantajlı bir yerde bulunduğunu fark etmiş, bu ilişkiyi stratejik bir avantaj olarak değerlendirmiştir. Türkiye ise İsrail ile kurduğu ilişkileri, Batı ile entegrasyonunun bir parçası ve bölgesel güvenlik dengesinin önemli bir unsuru olarak görmüştür. Özellikle siyasi alanda, Türkiye’nin İsrail ile kurduğu yakın ilişkiler, bölgesel barışa katkı sağlama potansiyelini artırmıştır. İsrail ile güçlü bir diplomatik ilişki kurmak, bölgede barışın sağlanması açısından Türkiye’nin Tel Aviv üzerindeki tesirini arttırabileceği gibi Ankara’nın Filistin-İsrail sorununda arabulucu rolünü üstlenmesini kolaylaştırabilecek bir husus olabilirdi. Bu durum, yalnızca Filistin-İsrail çatışmasının çözümüne katkı sağlamakla kalmaz, aynı zamanda Türkiye’nin Orta Doğu’daki diplomatik etkisini artırabilirdi. Bilhasa İsrail ve Filistin arasındaki çözülmesi gereken sorunlarda, Türkiye’nin üstlendiği arabuluculuk rolü, barış çabalarına önemli katkılar sağlayabilirdi. Bu dönemde İsrail, Türkiye’nin bu yöndeki çabalarını desteklemiş ve Türkiye’nin Arap dünyası ile ilişkilerde köprü rolü üstlenmesi beklentisine de girmiştir. Sonuç olarak, İsrail’in teknoloji, güvenlik, ekonomi ve diplomasi alanlarındaki güçlü konumu, Türkiye için vazgeçilmez bir dost ve stratejik bir ortak haline gelmesini sağlamıştır. İki ülkenin ortak tehdit algıları ve karşılıklı çıkarları, bu ilişkilerin derinleşmesine olanak tanımıştır. İsrail’in Türkiye ile iş birliğine verdiği önem, iki ülkenin ulusal çıkarlarını desteklemekle kalmamış, aynı zamanda Orta Doğu’da barış ve istikrarın sağlanması için model sunabilecek bir durum ortaya koymuştur. Türkiye-İsrail ilişkileri, yalnızca iki tarafın değil, tüm bölgenin refahına katkı sağlayacak bir stratejik ortaklık örneği sergilemiştir.

KAYNAKLAR

- 12 Milletvekilinin İsrail Gezisi Kaldı. (26 Ekim 1986). *Milliyet*.
500. Yıl Vakfı Türkiye'yi de tanıtıyor. (9 Mart 1992). *Cumhuriyet*.
- Abadi, J. (1995). "Israel and Turkey: From covert to overt relations", *Journal of Conflict Studies*, 104-128.
- Acar, C. İ. (1989). *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Ankara.
- Ahrıda Sinagogu ibadete açıldı. (20 Kasım 1992). *Cumhuriyet*.
- Akdevelioğlu A. Kürkçüoğlu, (Ö. 2016). "İran'la İlişkiler" B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul. İletişim Yayınları. 579-586.
- Almog, O. (2003). *Britain, Israel and the United States, 1955-1958 Beyond Suez*, London.
- Altunışık, M. (1998). "Güvenlik Kısılacında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri", G. Özcan ve Ş. Kut. (Derleyenler). *En Uzun On Yıl Türkiye'nin Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, İstanbul. 329-353.
- Altunışık, M. (1999). "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri", M. B. Altunışık. (Derleyen). *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik ve Güvenlik*, İstanbul, 181-215.
- Altunışık, M. (2000). "The Turkish-Israeli rapprochement in the post-Cold War era", *Middle Eastern Studies*, 36(2), 172-191.
- Anıl, I. (1999). Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye ve Arap-İsrail Barış Süreci. *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik ve Güvenlik*, Meliha Benli Altunışık (Derleyen), İstanbul, 129-145.
- Ankara'dan Sert Tepki. (3 Ekim 1985). *Cumhuriyet*.
- Ankara-Tel Aviv: Diplomaside bahar. (2 Mayıs 1990). *Cumhuriyet*.
- Araplar: Bu bir tehdittir. (9 Nisan 1996). *Cumhuriyet*.
- Aras, B. (1999). "İsrail-İran-Türkiye Üçlüsünde Gelişen İlişkiler", *Avrasya Dosyası*, 5(1), 200-210.
- Arı, T. (2007). *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul.
- Armaoğlu, F. (2018). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, İstanbul.
- Armaoğlu, F. (2022). *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, İstanbul.
- Ateş, T. (1992). "Dış politikamız ve Ötesi", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi| Istanbul University Faculty of Communication Journal*, (1-2), 249-253.
- Aviv, E. (2023). "Turkish-Israeli Relations in the 1960s: Trade, Trade Unions, and the Arab-Israeli War", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25(6), 945-962.
- Aytürk, İ. (2022). "Haritaya Geri Dönerken: İsrail Dış Politikasına Yön Veren Parametreler ve Temel Hedefler", Meliha Benli Altunışık (Der.), *Ortadoğu ve Dış Politika Arap Ülkeleri ve İsrail*, Ankara.
- Balcı, A. (2011). "Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin bir Karşılaştırma", *Ortadoğu etütleri*, 2(2), 117-136.
- Balcı, E. (19 Temmuz 1992). "Türkiye-İsrail", *Cumhuriyet*.
- Balpınar, Z. (2016). "İsrail'in Güvenlik Anlayışının Askeri Zemini: Bağımsızlık Savaşı'nın Stratejik ve Taktik Boyutu", *Ortadoğu Etütleri*, 7(2), 66-117.

Baş, A. (2019). “Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1991)”, *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, No. 3, 92-122.

Baskın, O. (1996). “Kalkık Horoz Çekiç Güç ve Kürt Devleti”, *Avrasya Dosyası-Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 155-172.

Batı Şeria’ya Türk Gözlemci. (12 Nisan 1994). *Milliyet*.

BCA 538/2673. 21667.1.

BCA 538/2673. 21672.1.

BCA 538/2673. 21673.5.

BCA 538/2673.21644.3.

BCA 538/2673.21664.2.

BCA 538/2673.21665.1.

BCA 538/2673.21667.3.

BCA 538/2673.21667.4.

BCA 538/2673.21667.5.

BCA. 30.18.1.2/761.510.9.

BCA. 30.18.1.2/803.667.7.

BCA. 30.18.1.2/806.682.5.

BCA. 30.18.1.2/815.719.5.

BCA. 30.18.1.2/840.815.7

BCA. 30-1-0-0/7.43.22.

BCA. 30-18-1-2.176.15/6.

BCA. 30-18-1-2.176.9/16.

BCA. 30-18-1-2.177.22/9.

BCA. 30-18-1-2.177.24/3.

BCA. 30-18-1-2.197.49.8.

BCA. 30-18-1-2.206.37.4.

BCA. 30-18-1-2.375/173.13.

BCA. 30-18-1-2/1009.416.2.

BCA. 30-18-1-2/1028.480.7.

BCA. 30-18-1-2/716.320.5.

BCA. 30-18-1-2/760.506.1.

BCA. 30-18-1-2/774.559.2.

BCA. 30-18-1-2/775.566.9

BCA. 30-18-1-2/791.627.2.

BCA. 30-18-1-2/812.709.10.

BCA. 30-18-1-2/820.745.10.

BCA. 30-18-1-2/825.764.9.

BCA. 30-18-1-2/840.815.8.

BCA. 30-18-1-2/848.845.5.

BCA. 30-18-1-2/866.921.5.

BCA. 30-18-1-2/880.974.10.

BCA. 30-18-1-2/885.990.1.

BCA. 30-18-1-2/907.68.9.

BCA. 30-18-1-2/919.105.4.

BCA. 30-18-1-2/934.165.3.

BCA. 30-18-1-2/941.192.6.

BCA. 30-18-1-2/951.229.10.

BCA. 30-18-1-2/997.370.9.

BCA.30-18-1-2.133/87.10.

- BCA.30-18-1-2/122.28.17
BCA.30-18-1-2/123.64.8.
BCA.30-18-1-2/131.25.10.
BCA.30-18-1-2/166.45.4.
BCA.30-18-1-2/779.584.6.
Ben-Dror, E. (2002). *UNSCOP and The Arab-Israeli Conflict: The Road to Partition*. (Trans. by H. Watzman). New York.
Bengio, O. 2010. *The Turkish Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders*, Palgrave-Macmillan, New York.
Besalel, Y. (2000). *Yahudi Tarihi*, İstanbul.
Bishku, M. B. (2013). "How Has Turkey Viewed Israel?", *In Islamic Attitudes to Israel*, 177-194.
Bölükbaşı, S. (1999). "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", *Liberal Düşünce Dergisi Türk Dış Politikasında Demokrasi, İnsan Hakları ve Kimlik Tartışmaları*, S. 13, C. 4, 138-152.
Campbell, J. C. (1960). *Defense of the Middle East Problems of American Policy*, New York.
Can, A. (2021). "Türkiye-İsrail ve Filistin İlişkileri". F. Tuloğlu, C. Yıldırım ve Osman Okumuş. (Editörler). 20. *Yüzyılda Türkiye-Ortadoğu İlişkileri*, Ankara.
Çerçinli, Ç. (2019). *Lübnan İç Savaşı'nda Türk Dış Politikası (1975-1992)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
Cleveland, W. L. (2015). *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmanacı), İstanbul.
Cumhur Başkanı dün Kudüsü ziyaret etti. (6 Kasım 1955). *Cumhuriyet*.
Demir, Y. (2009). "1960-1980 Dönemi Türk-Arap Ekonomik İlişkileri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(18), 209-227.
Demirel'den Ortadoğu atağı. (12 Mart 1996). *Cumhuriyet*.
Dinçer, E. K. (2020). *Ekim 1973 Savaşı'ndan 1978-1979 Camp David Sürecine Kadar Gelişen İsrail-Mısır Siyasi İlişkileri*, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
Dışişleri Bakanlığı Belletini, Sayı: 101, Ekim 1973.
Dışişleri Bakanlığı Belletini, Sayı: 10-18, Ekim 1984-Haziran 1985.
Dışişleri Bakanlığı Belletini, Sayı: 33, Haziran 1967.
Dışişleri Bakanlığı Belletini, Sayı: 34, Ağustos 1967.
Dışişleri Bakanlığı Belletini, Sayı: 35, Ağustos 1967.
Dışişleri Bakanlığı Belletini, Sayı: 59, Ağustos 1969.
Divine, R. A. (1981). *Eisenhower and the Cold War*, New York.
Dodd, C. H. (1998). *The Cyprus Imbroglio*, Cambridge, 10-27.
Doğu'ya İsrail Üssü. (13 Temmuz 1998). *Milliyet*.
Durmaz, F. (2021). "Turgut Özal Döneminde Türkiye'nin Ortadoğu Politikalarının Liberalizm Çerçevesinden İncelenmesi (1983-1993)", *Liberal Düşünce Dergisi*, 26(103), 205-236.
Ecevit'i Dinleyin. (10 Ağustos 2001). *Milliyet*.
Eisenhower, Dwight D. (1965). *Waging Peace 1956-1961*. New York.
Erdem, G. (2017). Bağlantısızlıktan Bağımlılığa: Nasır Döneminde Mısır-SSCB İlişkileri. *The Turkish Yearbook of International Relations*, (48), 69-98.

- Erhan, Ç. (2016). “ABD-NATO İlişkileri”, B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul. 680-715.
- Erhan, Ç. (2023). *Türkiye-İsrail Diplomatik İlişkilerin Kuruluşu*, Ankara.
- Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). “Filistin Sorunu”, B. Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I*, İstanbul, 635-641.
- Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). “Filistin Sorunu”, B. Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I*, İstanbul. 641-648.
- Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). “İsrail’le İlişkiler”, B. Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I*, İstanbul, 796-801.
- Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). “İsrail’le İlişkiler”, B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul. İletişim Yayınları. 149-152.
- Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). “İsrail’le İlişkiler”. B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul. İletişim Yayınları. 568-579.
- Ermeni Tasarısı: Kudüs’ten Ankara’ya Destek İddiası. (20 Ekim 1989). *Cumhuriyet*.
- F-4 anlaşmasına radar koşulu. (21 Eylül 1995). *Cumhuriyet*.
- Fazilet’ten konuşamadılar. (28 Ocak 2000). *Milliyet*.
- Fırat, M. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). “Arap Devletleriyle İlişkiler”. B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul. İletişim Yayınları. 124-149.
- Fırat, M. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). “Arap Devletleriyle İlişkiler”. B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul. İletişim Yayınları. 551-568.
- Fırat, M. Kürkçüoğlu, Ö. (2016). “Arap Devletleriyle İlişkiler”. B.Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I*, İstanbul. İletişim Yayınları. 615-635.
- GAP çiftçisi İsrail modeliyle kalkınacak. (7 Aralık 1995). *Milliyet*.
- Ghariani, J. (2024). “Turkish - Israeli Relations: ‘The Golden Years’ 1991–2000”, *Israel Affairs*, 30(1), 5-24.
- Gökçe, O. (2012). “The dynamics of Turkish-Israeli relations”, *All Azimuth: A Journal of Foreign Policy and Peace*, 1(2), 55-68.
- Gresh, A. 1998. “Turkish-Israeli-Syrian relations and their impact on the Middle East”, *The Middle East Journal*, 188-203.
- Gruen, G. E. 1995. *Dynamic progress in Turkish-Israeli relations*, Israel Affairs, 40-70.
- Guiney E. (1979). “Israel after the Shah”, *MERIP Reports No. 75/76*, 34.
- Güvendiren’e nişan. (4 Haziran 1991). *Milliyet*.
- Güvendiren, E. (2012). *Hayat Yollarında Londra’dan Prag’a, Washington’dan Tel-Aviv’e Uzanan Diplomatik Yolculuk*, İstanbul.
- Güvenlik kuşağı için start veriliyor. (06.09.1996). *Milliyet*.
- Hale, W. (2021). 1774’ten Günümüze Türk Dış Politikası, (Çev. Prof. Dr. Nasuh Uslu), Ankara.
- Halefoğlu Şamir ile Görüşmüyor. (2 Ekim 1985). *Cumhuriyet*.

- Heywood, A. (2022). *Küresel Siyaset*, Ankara.
<https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809>, Erişim tarihi: 14.07.2024
<https://kudus-bk.mfa.gov.tr/Mission/About>, Erişim Tarihi: 03.12.2024
<https://www.idf.il/en/mini-sites/iran/iran-profile/>, Erişim tarihi: 25.08.2024
<https://www.jewishvirtuallibrary.org/history-and-overview-of-the-knesset>, The Knesset: History & Overview, Erişim tarihi: 03.12.2024
https://www.muze500.com/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=121&lang=tr, 500. Yıl Vakfı, Erişim tarihi: 24.07.2024
İsrail fobisinin bedeli ağır. (7 Haziran 1997). *Cumhuriyet*.
İsrail ile ikinci anlaşma. (2 Aralık 1996). *Cumhuriyet*.
İsrail ile İlgili Kararın Yankıları Sürüyor. (4 Aralık 1980). *Cumhuriyet*.
İsrail ile İlişkiler Tümüyle Kesilebilir. (3 Aralık 1980). *Cumhuriyet*.
İsrail ile pazarlık. (31 Ağustos 1994). *Cumhuriyet*.
İsrail İşgüderi: ‘FKÖ Kamplarında ASALA’ya Ait Belgeler Bulundu’. (2 Temmuz 1982). *Cumhuriyet*.
İsrail Lobisi Geri Adım Attı. (31 Ekim 1989). *Cumhuriyet*.
İsrail sakıncasız. (3 Kasım 1999). *Milliyet*.
İsrail Savunma Bakanı Rabin Açıkladı: Misilleme Yapacağız. (9 Eylül 1986) *Cumhuriyet*.
İsrail, Abu Firas’ı Yanıtladı: ‘FKÖ ile Türk Teröristler Arasındaki İlişki Kanıtlandı’. (19 Temmuz 1982). *Cumhuriyet*.
İsrail’den Önemli Konuk. (16 Temmuz 1992). *Cumhuriyet*.
İsrail’den savaş uçakları için radar sözü. (23 Eylül 1995). *Cumhuriyet*.
İsrail’den Sürpriz Davet. (25 Ekim 1986). *Milliyet*.
İsrail’den Türkiye’ye İşbirliği Önerisi. (10 Temmuz 1985). *Cumhuriyet*.
İsrail’i BM’de Kınadık. (5 Aralık 1980). *Cumhuriyet*.
İsrail’le işbirliği raporu. (16.02.1995). *Milliyet*.
İsrail’le işbirliği anlaşması. (4 Haziran 1994). *Cumhuriyet*.
İsrail’le ortak füze. (25 Temmuz 1998). *Milliyet*.
İsrail’le turizm anlaşması. (8 Temmuz 1992). *Cumhuriyet*.
İsrailli İşadamları Ankara’da. (22 Ocak 1994). *Cumhuriyet*.
İsrailli yatırımcıdan havayolu şirketi. (17 Mayıs 1994). *Cumhuriyet*.
Jones C. (2002). “The Foreign Policy of Israel”, R. A. Hinnebusch ve A. Ehteshami. (Editörler). *The Foreign Policies of Middle East States*. Lynne Rienner Publishers.
Kan, K. (2019). “İsrail’in Kuruluşundan 27 Mayıs Darbesine Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1960)”, *İsrailiyat*, 172-188.
Karanlıkta Kalan 6 Nokta. (8 Eylül 1986). *Milliyet*.
Kasapsaraçoğlu, M. (2020). “İki Darbe Arasındaki Dönemde Türkiye’nin Ortadoğu Politikası ve Muhalefet (1960-1980)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17(33), 259-288.
Kılıçoğlu, M. E. (2021). “1956 Süveyş Krizi ve Ortadoğu’ya Etkisi”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 726-757.
Kılıçoğlu, M. E. (2021). “Türkiye-İsrail Çevresel (Hayalet) Paktı”, *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 47-65.
Kissinger, H. (2018). *Diplomasi*, İstanbul.
Köprülü, A. (1990). “Enver Sedat Döneminde Mısır-İsrail İlişkileri (1970-1981)”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5(1), 169-190.

- Krošlák, D. (2015). "Nuremberg Laws". *The Lawyer Quarterly*, 5 (3), 184-194.
- Kudüs'ün İsrail'in Başkenti Yapılması Kesinleştirildi. (31 Temmuz 1980). *Cumhuriyet*.
- Kuniholm, B. R. (1984). *The Persian Gulf and United States Policy*, California.
- Kut, Şule, (1998). "Türkiye'nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Ana Hatları", *En Uzun On Yıl Türkiye nin Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*. Boyut Yayınları. İstanbul. 45-64.
- Küçük, E. (2023). "Türkiye'deki Kaynaklar Temelinde İsrail'in Kuruluşundan 2000'li Yıllara Türkiye-İsrail Eğitim ve Kültür İlişkileri", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 295-322.
- Kürkçüoğlu, Ö. (2010). *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası: 1945-1970*, Ankara.
- Lewis, B. (2022). *Modern Ortadoğu Nasıl Kuruldu?*, D. Terzi (Çev.), İstanbul.
- Liel, A., Yirik, C. (2010). *Türkiye-İsrail ilişkileri 1949-2010*, İstanbul Kültür Üniversitesi Global Political Trends Center (GPoT), İstanbul.
- Lochery, N. (1998). "Israel and Turkey: Deepening Ties and Strategic Implications", 1995-98. *Israel affairs*, 5(1), 45-62.
- Mcmohan, J. R. (2013). *Soğuk Savaş*, Ankara.
- Meiertöns, H. (2010). *The doctrines of US security policy: An evaluation under international law*. Cambridge University Press.
- Mossad'dan Suriye Uyarısı. (05.11.1994). *Milliyet*.
- Mossad'dan Suriye uyarısı. (05.11.1994). *Milliyet*.
- Musevilerden 500. Yıl şükran duası. (5 Mart 1992). *Cumhuriyet*.
- Nachmani, A. 1987. *Israel, Turkey and Greece: Uneasy Relations in the East Mediterranean*, London.
- Oran, B. (2016). "Dönemin Bilançosu". B. Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, İstanbul.
- Org. Kılıç: İsrail'e doğuda üs yok. (14 Temmuz 1998). *Cumhuriyet*.
- Orta Doğu yeniden karıştı. (22 Ağustos 1969). *Milliyet*.
- Özal'dan Suriye'ye Üstü Kapalı Uyarı. (31 Mart 1986). *Cumhuriyet*.
- Özal'ın Musevi Lobisi ile Gizli Görüşmesi. (12 Ekim 1985). *Milliyet*.
- Özcan, G. (2005). *Türkiye-İsrail ilişkilerinde dönüşüm: güvenliğin ötesi*, TESEV.
- Özgen, Ö. (15 Ekim 1992). Bakan Ateş'in İsraili konuğu. *Milliyet*.
- Özkoç, Ö. (2009). "Savaş ve Barış: Doksanlı Yıllarda Filistin-İsrail Sorunu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 167-195.
- Peres Türkiye'de. (11 Nisan 1994). *Milliyet*.
- Robert, J. M. (2017). *Avrupa Tarihi*. İstanbul.
- RP, İsrail'le yapılan anlaşmaya karşı. (21 Nisan 1996). *Cumhuriyet*.
- S-300'lere karşı İsrail füzeleri alınıyor. (14 Ekim 1997). *Cumhuriyet*.
- Şahin, M. (2008). "ABD'nin "Müslüman" Savaşçıları", *Akademik Orta Doğu*, c.3, s.1, 43-52.
- Samaan, J. L. (2017). *Israel's Foreign Policy Beyond the Arab World: Engaging the Periphery*, Ankara.
- Sander, O. (2015). *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara.
- Sander, O. (2020). *Türkiye'nin Dış Politikası*, M. Fırat (Derleyen), Ankara.
- Sarafad şarkıları. (27 Mayıs 1991). *Cumhuriyet*.
- Sarıaslan, F. 2019. "İsrail-Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 1-32.

- Sayari, S. (2000). Turkish foreign policy in the post-Cold War era: The challenges of multi-regionalism. *Journal of International Affairs*, 169-182.
- Schneer, J. (2012). *Balfour Deklarasyonu Arap-İsrail Çatışmasının Kökenleri*, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul.
- Sever, A. (1997). *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958*, İstanbul.
- Shlaim, A. (1995). "Israeli Politics and Middle East Peacemaking", *Journal of Palestine Studies*, 24(4), 20-31.
- Shlaim, A. (2019). *Demir Duvar İsrail ve Arap Dünyası*. (Çev. Tuba Demirci). Küre Yayınları, İstanbul.
- Sinagog Baskını, Geride Bir Dizi Soru İşareti Bıraktı. İz Peşinde. (8 Eylül 1986). *Cumhuriyet*.
- Sinagog'dan müzeye. (8 Eylül 1991). *Cumhuriyet*.
- Sönmezoğlu, F. (1984). "Kıbrıs Sorunu ve Birleşmiş Milletler: 1954-1975", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 38(3-4), 223-255.
- Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, İstanbul.
- Soysal, İ. (1991). 1955 Bağdat Paktı. *Belleten*, 55(212), 179-238.
- Suçlu Kim. (5 Kasım 1956). *Ulus*.
- Şükrü Elekdağ, Yunanistan-Suriye savunma anlaşması. (25.06.1995). *Milliyet*.
- Süper Kobralara Engel. (23 Şubat 1996). *Milliyet*.
- Suriye elimizin atında. (9 Ekim 1998). *Milliyet*.
- Tavlaş, N. 1994. Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri. *Avrasya Dosyası (İsrail Özel)*, Cilt 1, Sayı 3, 5-31.
- Tavlaş, N. 1999. Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri. *Avrasya Dosyası (İsrail Özel)*, Cilt 5, Sayı 1, 76-101.
- Tel-Aviv İkinci Katıplığına Kıdemli Elçi Atandı. (6 Ağustos 1986). *Cumhuriyet*.
- Tellal, E. (2016). "SSCB'yle İlişkiler", B. Oran (Editör). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, 2. Cilt, İstanbul, 499-521.
- Tepkilerin arında şeytani niyet var. (9 Nisan 1996). *Cumhuriyet*.
- Teröre karşı İsrail'den destek. (04.11.1994). *Milliyet*.
- Topçu, İ. (2018). "Türkiye-İsrail İlişkilerinin İlk Yılları (1948-1952)", *History Studies (13094688)*, 10(2), 161-175.
- TSK'nın projeleri İsrail'i iştahlandırdı. (14 Ekim 1997). *Milliyet*.
- Tuncer, H. (2017). *Türk Dış Politikası 2.Cilt Cumhuriyet Dönemi (1920-2002)*, İstanbul.
- Tür, Özlem. (1999). "Türkiye ve Suriye İlişkileri Su Sorunu", *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik ve Güvenlik*, (Der.) Meliha Benli Atunışık, 105-128.
- Turizm'de umut Ortadoğu'ya kayıyor. (18 Ocak 1994). *Cumhuriyet*.
- Turizmde eş ülke. (26 Ağustos 1992). *Cumhuriyet*.
- Türk donanması İsrail'de. (17 Haziran 1997). *Milliyet*.
- Türk Elçisi Niçin Geri Çağrıldı?. (28 Kasım 1956). *Ulus*.
- Türk-İsrail Askeri İlişkileri Isınıyor. (23 Temmuz 1994). *Cumhuriyet*.
- Türkiye tanındı. (16 Kasım 1988). *Cumhuriyet*.
- Türkiye, İsrail füzesi alıyor. (9 Haziran 1999). *Cumhuriyet*.
- Türkiye'nin Hatası. (1 Aralık 1956). *Ulus*.
- Türkiye'nin Kararı Büyük Yankı Uyandırdı. (3 Aralık 1980). *Cumhuriyet*.

- Uzer, U. (2011). Türkiye-İsrail ilişkilerinde bunalım. *Ortadoğu etütleri*, 2(2), 137-168.
- Volfová, G. Ö. (2014). Changes in Turkish-Israeli Relations and Implications for Regional Security Environment. *Central European Journal of International & Security Studies*, 8(1).
- Walker, J. (2006). Turkey and Israel's Relationship in The Middle East. *Mediterranean Quarterly*, 17(4), 60-90.
- Yahudiler Osmanlı'dan memnun. (24 Mart 1991). *Cumhuriyet*.
- Yahudiler, Osmanlı'dan soyutlanamaz. (21 Ocak 1992). *Cumhuriyet*.
- Yaniv, A. (1996). "Non-Conventional Weapons and The Future of Arab-Israeli Deterrence", E. Karsh (Derleyen), *Between War and Peace: Dilemmas of Israeli Security*, London, 144.
- Yesevi, Ç. G. (2014). "İsrail İstihbaratı ve Mossad", *İstihbarat Örgütleri*, (Ed. Ümit Özdağ), Kripto Yayınları, Ankara.
- Yeşilbursa, B., K. 2011. *Bağdat Paktı (1955-1959)*, Pursuit of History, 3(6), 85-100.
- Yıldırım, Y. (2018). *Orta Doğu Politikaları Özelinde Türk Dış Politikasında Değişim; Turgut Özal Dönemi (1983-1989)*, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Yılmaz Şahin, T. (2023). "Türkiye'nin Orta Doğu Politikasının Temel İlkeleri Çerçevesinde Bölge Ülkeleriyle İlişkilerinin Genel Değerlendirmesi", Bilal Karabulut, Fırat Purtaş, *Türk Dış Politikasının 100 Yılı (1923-2023)*, Ankara.
- Yılmaz Şahin, Türel. (2001). *Türkiye-İsrail Yakınlaşması*, Ankara.
- Yılmaz Şahin, Türel. (2019). "Türkiye'nin İsrail Politikası: Tarihten Günümüze", Fırat Purtaş (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Tarihsel Bakış Prof. Dr. Refet Yinanç'a Armağan*, Ankara.
- Yılmaz Şahin, Türel. (2019). *Uluslararası Politikada Orta Doğu*, Ankara.
- Yılmaz'a İran füzesi uyarısı. (8 Eylül 1998). *Milliyet*.
- Yılmaz, M. E. (2010). "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri", *Akademik Orta Doğu*, 4(2), 49-65.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyad, ad : ABBASOĞLU, Kamil

Eğitim Derece

Eğitim Birimi

Mezuniyet

Yüksek Lisans

Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi Orta Doğu ve
Afrika Çalışmaları

2024

Lisans

Ankara Üniversitesi
Uluslararası İlişkiler

2020

Lise

Bursa Yıldırım Beyazıt
Anadolu Lisesi

2014

İş deneyimi Yıl

Yer

Görev

2022 – Devam ediyor.

T.C. Ticaret Bakanlığı

Ticaret Uzmanı



